

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.Р. БАЛТЫМОВА

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАРИХИ ПРОЗА

Оқу құралы

Ақтөбе, 2016

ӘОЖ 821.512.122.0 (075.8)

КБЖ 84 (5 Қаз) я 73

Б 22

Пікір жазғандар:

Молдаханов Ә. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Әбдігазизұлы Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Алпысбаев Қ. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Балтымова М.Р.

Б 22 Қазақ әдебиетіндегі тарихи проза: Оқу құралы. – Ақтөбе, 2016. – 200 бет.

ISBN 978-601-7810-71-9

Оқу құралында қазақ тарихын көркемдікпен бейнелеп, ұлттық мемлекеттіліктің бастауында тұрған көрнекті тұлғалар образын сомдау арқылы тарихи танымды тереңдетуге ұмтылған қаламгерлеріміздің көркем шығармалары талданған. Бұл ретте әдебиет пен тарихтың байланысын түсіндіре отырып, әдебиеттің қоғам тарихының көркемдік бейнесі екенін ұғындыру, тарихи шығармалардың әдебиет тарихында алатын орнын көрсету, тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасын түсіндіру, тарихи проза поэтикасын зерделеу мақсаты қойылған.

Оқу құралы студенттерге, магистранттарға, оқытушыларға, көпшілік оқырманға арналады.

ӘОЖ 821.512.122.0 (075.8)

КБЖ 84 (5 Қаз) я 73

Баспаға Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанындағы ҚР БҒМ жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің РОӘК «Білім» тобындағы мамандықтары бойынша Оқу-әдістемелік бірлестігі ұсынған. Хаттама №2, 20.05.2016 ж.

ISBN 978-601-7810-71-9

© Балтымова М.Р., 2016

АЛҒЫ СӨЗ

Тарихи проза дәстүрінің қалыптасуы әдебиетіміздегі тарихи аңыздармен, тарихи жырлармен, жыраулар мұрасымен, ақындық дәстүрмен, жазба әдебиеттегі көркем шығармалармен сабақтасып жатыр.

Тарихи тақырып – әдебиет пен өнердегі орталық мәселелердің бірі. Әдебиетіміздегі өткен заман туралы шығармаларда халық тарихын әлеуметтік-философиялық тұрғыдан кең тануға ұмтылыс бар. Тарихи жанрдағы ең бастысы тарихи дәуірдің типтік қырларын ашу, өткен замандағы адамдардың шынайы бейнесін жасау, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін көрсету болып табылады.

Тарих қазіргіні өткеніміз арқылы түсініп, саралауға мүмкіндік береді. Тарихи роман жазушылар әдетте қысқа уақытқа сыймайтын, бір ұрпақтың ғұмырымен өлшенбейтін қайшылықты жағдайларды суреттейді. Бұл ретте тұтас дәуірді қамтитын қайшылықтар – әртүрлі соғыстар, әлеуметтік катаклизмдер, олардың бұқара халық тағдырына тигізген әсері алғашқы орында тұрады. Романшылар түйінді қайшылықтардың сахнасы ретінде кейіпкердің жеке тұрмысын да көрсетеді. Кейіпкерлерін қарапайым тұрмыстың тасасында қарастыра отырып, адам өмірінің әмбебап бастауларын табуға ұмтылады, бұл жерде жазушы тұрмысты суреттеуші ғана емес, соғыс және бейбітшілік, өмір мен өлім, жеке тұлғаның тарихтағы, халық тағдырында алатын орны туралы пайымдаушы философқа айналады. Үлкен жазушы өмірді сүреңсіз тіршіліктің тізбегі деген бір жақты көзқараспен шектелмейді, оның суреткерлік қырағы көзқарасы осы тіршіліктің тереңінде қандай да бір үндестік, тұрмыстың жоғары заңдарына бағыну болатынын анықтауға бағытталады.

Оқу құралында әдебиет пен тарихтың байланысын түсіндіре отырып, әдебиеттің қоғам тарихының көркемдік бейнесі екенін ұғындыру; тарихи шығармалардың әдебиет тарихында алатын орнын зерделеу; тарихи шығармалардағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасын

түсіндіру; тарихи проза дәстүрі туралы мағлұмат беру мақсаты қойылған.

Осымен байланысты әдеби жұмыс пен шығармашылық психологияның негізгі кезеңдері туралы түсінік беру; тарихи шығармалардың қоғамдық маңызына және идеялық-көркемдік мазмұнына этикалық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қарауға үйрету; тарихи роман генезисі, оның жанлары, танымдық мазмұны, көркем-суреттеу құралдары мен сюжеттік-композициялық ерекшеліктері туралы білім беру; тарихи роман жазу жұмысы мен шығармашылық психологияның негізгі кезеңдері туралы мағлұмат беру міндеті айқындалған.

Оқу құралында берілген материалдар шәкірттерге әдебиеттегі ағымдар мен бағыттардың зерттелу принциптері, шығармадағы көркемдік әдістер, көркем-суреттеу құралдары мен сюжеттік-композициялық ерекшеліктері, әдебиет тарихының негізгі кезеңдері туралы білім беруге, І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Қ.Жұмаділов, Қ.Мұханбетқалиұлы және т.б. жазушыларымыздың тарихи романдарын талдау мысалында көркем шығарма құрылысы мен әдеби процесс құбылыстарына эстетикалық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қарауды үйретуге, әдеби жұмыс пен шығармашылық психологияның негізгі кезеңдері туралы білімдерін кеңейтуге бағытталған.

1-тарау. ТАРИХИЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ПРОЗА

1.1 Көркем әдебиеттегі тарихилық

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Тарихсыз халық пен ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды. Әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар, халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, нақты материалдар, елдік деректері, этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Бұл туралы әдебиет сыншысы З.Серікқалиұлының «Сын кітабында»: «Тарих пен әдебиет егіз. Олар бірін-бірі толықтырып, тарих сабағын кейінгі ұрпаққа қатар жеткізіп отырады. Тарих деректерге сүйенсе, әдебиет сол тарихи оқиғаларды суреттеп бейнелеп жеткізеді», – делінген (44-48 бб.).

Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе жазба әдебиетте көрініс тауып, бұл роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды. Тарихи романдарда ретроспективті әдіспен жасалған тарихи оқиғалар суреті хандар, билер, батырлар, ақын-жыраулар мен қарапайым халықтың колоритті бейнелерімен және өткен кезеңдегі адамдардың ойлау жүйесін, ұлттық санасын, рухын қалыптастырған көптеген этнографиялық детальдармен, салт-дәстүрлермен толықтырылып, әрленеді.

2015 жылы көрнекті жазушы, «Көшпенділер», «Алтын Орда» секілді айтулы тарихи трилогиялардың авторы Ілияс Есенберлиннің 100 жылдығына және Қазақ хандығының 550 жылдығына орай өткізілген «Көркем шығармадағы тарихи шындық» атты жиында сөйлеген сөзінде академик С.Қасқабасов: «Қай тарихи шығарманы да тарихтың көшірмесі деп айтуға келмейді. Шындап келгенде, әдебиет дегеннің өзі – жазушының ішкі ойын, сезімін көрсету, білдіру. Оның өмірге деген көзқарасы. Әдебиеттің өзі субъективті дүние. Ақын болсын, прозаик болсын шығармасы арқылы өмірдегі бүкіл

құбылысты жинақтап әкеліп, өзінің ұғымы бойынша береді. Тарихи кейіпкер мен әдеби кейіпкерді тең қоюға болмайды», – дей келіп: «тарихи тақырыпқа қалам тербеген Ілияс Есенберлин – қазақ романдарын, қазақ прозасын биікке көтерген тұлға. XIV ғасыр мен XIX ғасыр аралығын, бес ғасырды түгел қамтыған трилогияда ол қазақ халқының қалай дүниеге келіп, қалай өсіп, дамығанын көрсеткен. Керей мен Жәнібектен бастап, кешегі Кенесарыға дейінгі тарихты сөйлетті. Біздің ұлттың, әсіресе, Кеңес кезінде ұлттық санамыздың оянуына тікелей әсерін тигізді», – деп тұжырымдайды.

Ал ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, белгілі жазушы Қ.Мұханбетқалиұлы осы жиында сөйлеген сөзінде тарихи тақырыпқа қалам тартудың қиындығын айта келіп: «Есенберлин біздегі тарихи тақырыпты бірінші көтеріп, ұлттың санасында үлкен тарихи тұлғаларды тірілтті. Ілекең тарихи тақырыпты көтеру арқылы ұлттық рухты көтерген», – деп жазушының ерен еңбегіне тоқталады (<http://www.elarna.com>).

Көркем әдебиеттегі тарихи проза дәстүрін талдауда «тарихилық» ұғымының мәнін түсінген жөн. «Тарихилық» ұғымына «Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «әдеби шығарманың тарихи-әлеуметтік ортамен, белгілі бір халықтың мәдени тарихымен, салт-дәстүрімен, ұлттық мінез, ойлау ерекшеліктерімен, аңсар, арманымен тамырлас құбылыс. «Тарихилық» ұғымы суреткер дүниетанымы мен шартараптылығына, асқан білімділігіне, яки мынадай таным кезеңдеріне 1) өткенді (ретрогноз), 2) бүгінгіні (презентогноз), 3) болашақты (прогноз) жетік, жан-жақты меңгергеніне тікелей қатысты. Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу әдісі ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әр құбылысты тексеру мен бейнелеу, жалпы тарихи процесс бөлшегі, яғни тарихи сабақтастық негізінде қарастырылуға тиіс», – деп анықтама берілген (319-б.). Яғни тарихи шығарма тереңінде тарихилық принциптері сақталуы тиіс. Ғалым Т.Сыдықов «Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Стилль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика)» тақырыбындағы докторлық диссертациясында тарихилық принципін «жазушының ыңғайына көп жығыла бермейтін, ақиқаттың

ізінен көз жаздырмайтын принцип», – деп нақтылайды (15-б.). Ал тарихи жырларды зерттеуші ғалым Ж.Тілеповтің «Елім деп еңіреген ерлер жыры» атты зерттеуінде: «тарихилық мәселелері назарға алынған кез келген әдебиетте белгілі бір халықтың рухани есею іздерінің соқпағы, тарихи тайталастарының белбелестері сайрап жатыр: тыңдаушысы мен оқырманына тебіренер ойлар салатын халықтың тағдырына байланысты мәліметтер жүреді. Ал ол мәліметтердің әдебиетте бейнеленген тарихи факті немесе өмір шындығы екені мәлім», – дейді (6-б.). Яғни тарихилық өз заманын немесе ерте дәуірді суреттеген барша көркем шығармаларға тән.

Ұлттық тарихтың шынайы дамуын жарыққа шығаруға ұмтылу қазақ әдебиетіндегі көрнекті тарихи романдардың дүниеге келуіне түрткі болды. Жазушылар уақыт жалғастығын, өз халқының тарихи тағдырын, жеке тұлғаның тарихтағы орнын тануға талпынуда. Тарихи романдарда зерттеушілік бастау бар, авторлар тарихтың өткенін ой елегінен өткізу арқылы өздерінің тарихқа деген көзқарасын көрсетеді. Тарихи тақырып – әдебиет пен өнердегі орталық мәселелердің бірі. Қазіргі әдебиеттегі бұрынғы заман туралы шығармаларда халық тарихын элеуметтік-философиялық тұрғыдан кең тануға ұмтылыс бар.

Тарихи романдар – халықтың өткен өмірі туралы тарихи деректерді көркем шындыққа айналдырып, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін жасаған жазушының шығармасы. Тарихты дерек түрінде бергенде шындыққа бойлай алмасақ, көркем шығармада тарихтың бар шындығы өз бояуымен ашылады. Тарихи роман жанрын зерттеуге зор үлесін қосып келе жатқан белгілі ғалым Ш.Елеукунов «Замандас парасаты» атты әдеби сын еңбегінде: «Тарихи роман – өткен уақыт оқиғаларын беллетризациялап баяндау емес. Мұның өзі дербес ізденістердің, бұрынғы және қазіргі өмір құбылыстарын көркемдікпен зерттеу жемісі. Тарихи романның табыстарының сыры жазушы қиялының өткен заман қойнауларын терең шарлай білуінде дер едік. Тарихи роман жанрының бір құндылығы – ол әрдайым халықтың өткен тарихы мен қазіргі өмірінің арасына салынған рухани өткел тәрізді», – деп көрсетеді (86-103 бб.). Тарихи деректерді көркемдік жазу машығына салып, ақыл-ой құнары

мен жекелеген оқиғаларды шығарманың негізгі желісіне тоқайластыра білу жазушының қабілет-қарымы мен сөз шеберлігіне байланысты. Жазушы қиялы қаншалықты ұшқыр болғанымен, дерек пен дәйектің шеңберінен асып кетпеуі ләзім. Ғалым Қ.Алпысбаевтың «Тарихи шығарма: таным және көркемдік» туралы зертеуінде көрсетілгендей, «көркемдік әрлеу мен көркемдік қиял екеуі де көркемдік шындықты сомдауға қызмет етеді. Көркемдік шындық суреттеліп отырған кезең оқиғаларының қисынды бейнеленуін, ауытқып кетпеуін, қоғамдық дамудың заңдылықтарының бұзылмауын» қадағалайды (102-103 бб.).

Тарихи жанрдағы ең бастысы тарихи дәуірдің типтік жақтарын ашу, өткен замандағы адамдардың шынайы бейнесін жасау, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін көрсету болып табылады. Тарихты білмей адам білімді болуы мүмкін емес. Қазіргіні өткеніміз арқылы түсініп, саралауға болады.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи роман дегеніміз не?
2. Тарихи романның құрамдас бөліктерін атаңыз.
3. Тарихи романның жанрлық ерекшелігі неде?
4. Тарихилық ұғымына анықтама беріңіз.
5. Тарихилық қандай таным кезеңдерімен байланысты?

1.2 Тарихи проза дәстүрінің қалыптасуы мен дамуы

XX ғасырдағы әдебиетімізде тарихи тақырыпты қарқынды меңгеру кезеңі басталды. Ұлттық тарихтың шынайы дамуын жарыққа шығаруға ұмтылу қазақ әдебиетіндегі көрнекті романдардың дүниеге келуіне түрткі болды. Тарихи роман – өткен күндердің шынайы тарихи оқиғаларын көркем суреттеу. Адамзаттың өткен өміріне деген саналы қызығушылығы тарихи романның тууына себепші болды. Сондықтан көптеген сөз зергерлері тарихи тақырыпқа қалам тартып, өз халқының мәдениетіндегі рухани құндылықтарды зерделеуге және көрнекті қайраткерлерді сомдауға ден қойды. Бұл туралы

Ш.Елеукуенов «Жаңа жолдан» атты зерттеуінде: «тарихи роман – дәуір айнасы. Мұндай жанр табиғаты халық өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағын, ұлан-ғайыр тұрмыс-салтын, барша тынысын терең қамтуы тиіс. Қамтығанда қазақ қоғамының сол тұстағы алдыңғы қатарлы прогресшіл күштерінің феодалдық іріп-шіріген құрылысқа қарсы табанды күресін ажарлы бояумен айқын да бедерлі суреттеп беруі керек» (154-155 бб.), – дейді.

Орыс ғалымы Е.И.Клименконың пікірінше, романтизм дәуіріндегі фольклорға, өткен өмірдің экзотикасына және орта ғасырларға деген қызығушылық, өткен өмірді ойдан шығарылғандай елестету сөзсіз жаңа жанрдың қалыптасуына алғышарт болды. Ал тарихи роман жанрының қайнар көздері ХУІІІ ғасырдағы Еуропа әдебиетіндегі әлеуметтік романдар, эпостар, жылнамалар, тарихи және мифологиялық сюжеттерге құрылған поэмалар, готикалық роман және романтизмнің тарихи формалары болып табылады.

Тарихи роман жанрының дүниеге келгеніне екі жүз жылдан астам уақыт өтті. Алғашқылар ХУІІ ғасырда жазылса да, көрнекті тарихи романдар ХІХ ғасырда романтизм дәуіріндегі ағылшын әдебиетінің өкілі Вальтер Скоттың «Уэверли» (1814), «Пуритандықтар» (1816), «Роб Рой» (1818), «Айвенго» (1820), «Квентин Дорвард» (1823) секілді шығармаларынан басталады. Олай болса, тарихи роман жанрының қалыптасуы романтизммен байланысты. Тарихи романның әкесі саналатын В.Скотт шығармашылығы мен романтизм – ажырамас ұғымдар. ХУІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында Еуропада орын алған ірі қозғалыстар, саяси оқиғалар мен қоғамдық өмірдің біртұтастығы халық санасына әсер етті. Тарих әр адамның өміріне әсер ететін нақты күш секілді көрінді. Тарихи оқиғаларға барлығы да куә болғандықтан, қоғамдық санадағы осындай өзгерістер тарихи романның қалыптасуына негіз болды.

Тарихи роман жанрын зерттеуші Г.Лукачтың пікірінше, тарихи романның Англияда қалыптасуының себебі 1688 жылғы революциядан кейін осы ел дамудың салыстырмалы

тұрақтылығына қол жеткізіп, тарихты жаңадан қабылдап, тану объективті тарихи баяндау арқылы жүзеге асырыла бастады.

Қазақ әдебиетінде тарихи тақырып проза жанрымен бірге қалыптасты. Қазақ тарихи романының тұсауы ХХ ғасырдың басында кесілді. Оның бастауында тұрған М.Дулатов, С.Көбеев, С.Торайғыров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин және т.б. романдарында тарихилық белгілері көрініс тапты. Тарихи роман жанрын көркемдік тұрғыдан өнер туындысы дәрежесіне жеткізген М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы қазақ тарихи романын әлемдік деңгейге көтерді.

Әдебиетіміздегі тарихи романдардың арасында қамтитын уақыт кезеңінің, сипатталатын тарихи оқиғалары мен тұлғаларының, халық ауыз әдебиеті үлгілерін қолдануының молдығы жағынан танымал жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын айрықша атауға болады. Қазақ хандығының құрылған кезеңін, тарихымыздағы күрделі оқиғаларды, тарихи шындықты көркем бейнелеп, шынайы пайымдаған «Көшпенділер» трилогиясы әдебиетіміздегі бірегей туынды саналады. Жазушының бұл шығармасы қазақ елінің бес жүз жылдық тарихын тірілтіп, тарихымыздағы танымал тұлғалардың сом бейнесін жасауға арналғандықтан, кеңес идеологиясының үстемдік құрған уақытында жарыққа шығуы қиын болды. Осы қиындықтарды сезген жазушы трилогиясын соңынан бастап, алдымен «Қаһар» романын жазады. Бұл туралы журнал тілшісі Ш.Сариевке берген сұхбатында жазушы: «Тарихи эпопеяны жазуды соңғы кітаптан бастауымның себебі – жиналған архив деректерінің молдығы, қамтылатын дәуірлер ауқымының кеңдігі, ойлаған, жоспарлаған кітаптарды түгел жазуға ғұмырым жете ме, жетпей ме деген күдік. Мұның мәнісі бар. О баста, тарихи деректерді жинау кезінде, романға кіріспес бұрын, іштей жоспарлаған едім. Яғни, көңілімде, іс жоспарымда халқымыздың бес жүз жылдық тарихын қамтитын трилогия болып қалыптасты. Бірақ трилогияның ең соңынан бастауыма себеп болды. Ең алдымен тіршіліктің кейбір тауқыметін тартқандықтан ба, үшеуін бірден қамтып жазуға өмірім жете ме, жетпей ме деп қауіптендім. Содан болар халыққа, болашақ үрім-бұтаққа айтпақ болған ойымның, тарихи оқиғаларға деген

жазушылық тенденциямен мен позицияның айқын көрінісі болған басты темірқазығым – «Қаһар» еді. Егер алдындағыларымды айта келіп, көксеген негізгі ойыма қол жетпей қалса, өмір бақи арманда, орны толмас өкініште өтуім мүмкін ғой. Ойға алған, көңілге түйген трилогияның ең әуелі соңынан бастап жазылу сыры осы еді», – дейді («Жұлдыз», 1975, №1, 209-213 бб.)

XX ғасырдың II жартысында жанр ретінде қалыптасып, дамыған қазақ тарихи роман дәстүріндегі І.Есенберлиннің шығармашылығы туралы жазушы Қ.Жұмаділов «Тарихи сананың тамыршысы» атты мақаласында: «60-70 жылдары тарихи романның көшін бастаған ол қазақ әдебиетінде тұтас бір мектеп қалыптастырды. Қазақтың ұлттық санасының оянуына, тарихи зердесінің жаңғыруына өлшеусіз үлес қосты», – деп көрсетеді («Халық кеңесі», 1995, 10 қаңтар). Жазушы қалыптастырған тарихи роман мектебі бүгінде өз туын жоғары ұстап келеді.

Кеңес әдебиетінде тыңнан түрен салған жазушының тағдыры да, шығармашылық ғұмырбаяны да өте күрделі әрі сынға толы болды. Оның тарихи трилогиясы әдебиет зерттеушілерінің де, жазушы қауымының да арасында бірден қолдау таппады, бұл шығарма туралы «Қаһар» романы жарыққа шыққан 1969 жылдан бері көптеген қайшылықты қарсы да, қолдаған да пікірлер көп айтылды.

Кенесары, Наурызбай бастаған қозғалыстың жай-жапсары көркем бейнеленген «Қаһар» романы қазақ әдебиетінің ірі жаңалығы, ғажайып құбылысы болды. Бүгінде өз тарихын қастерлейтін халықтың сүйікті кітабына айналған бұл туынды қаламгердің әдебиет майданындағы ерлігіне пара-пар еді. Себебі 1934 жылы сахнада бір-ақ рет қойылып, кейін ұзақ жылдар бойы «тұтқынға» алынған М.Әуезовтің «Хан Кене» пьесасынан соң қазақ халқының XIX ғасырдағы тарихынан мағлұмат беретін соқталы көркем шығарма осы болды. Ғалым М.Дүйсенов «Қаһар» романын: «Романдағы басты кейіпкерлердің барлығының да характерлері толық ашылып, өздерінің бір-бірлеріне ұқсамайтын даралық сипатын жақсы танытады... идеялық-көркемдік сапасы жақсы шығарма...

сюжеттік желісі берік, композициялық құрылысы барынша ширақ... ешқандай бөгде құбылыс, артық штрихтар жоқ... тарихи оқиғалардың логикалық, психологиялық дайындығы күшті», – деп бағалайды («Жұлдыз», 1969, №9, 155-159 бб.).

Ал тарихи романдарды алғаш зерттеушілердің бірі Ш.Елеукунов «Рост национального самосознания и исторический роман» атты мақаласында 1969 жылдың қазақ тарихи романы үшін жемісті жыл болғанын айтып, оған дәлел ретінде І.Есенберлиннің «Қаһар», Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романдарының және С.Санбаевтың «Ақ аруана» повестер жинағының жарыққа шыққанын атап өтеді. Негізгі тарихи үрдісті дұрыс аша білу үшін жазушы дәуірдің әрбір нақты оқиғасын дәл суреттеу керектігін айта келіп: «В том, что И.Есенберлин справился с огромным историческим материалом, уместив его на сравнительно небольшой площади романа, сказалось мастерство писателя, и в частности, его умение строить композицию так, чтобы перед читателем разворачивались не просто картины прошлого, но в первую очередь – ведущие их мотивы», – деп жазушы шығармашылығына оң баға береді («Дружба народов», 1970, №6, с.249-255). Бұл І.Есенберлиннің «Қаһар» романы туралы одақ көлемінде айтылған алғашқы пікір болды және романның кейінгі кезде әділ бағасын алуына септігін тигізді. Тарихи роман дәстүрін, соның ішінде І.Есенберлин шығармашылығын зерттеуге жасалған осы қадамы ғалымды кейін қаламгердің ірі жазушылық тұлғасының қалыптасу жолын зерттеуге дейін жетеледі. Ол содан бері «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты. Әдеби сын» (1977), «От фольклора до романа-эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа)» (1987), «Жаңа жолдан. С новой строки: Әдеби портреттер, зерттеулер. Литературные портреты, исследования» (1989), т.б. ғылыми зерттеулерінде қазақ тарихи романы жөнінде келелі мәселелерді қозғап келеді. Соның ішінде «Ғасырмен сырласу» атты зерттеуіндегі Ш.Елеукуновтің: «І.Есенберлин шығармалары – әдебиетіміздің қоржынындағы асыл мүліктің бірі... Жазушының ең қиын шақта, партиялық, мемлекеттік қатаң бақылауға карамастан,

көркем сөз ағысын ұлттық тақырып арнасына бұруын ең бағалы жетістігі деп бағалауымыз керек. Ол әлі ақталмаған Мағжан мұрасын ретін тауып көркем әлем дүниесіне қайта кіргізді. ...Есенберлин поэтикасы өз алдына жеке зерттелуге тиісті үлкен тақырып. Оның шығармаларындағы мәтел боп кеткен көне сөздер мен тіркестердің түсіндірілуі, т.т. мәдени мұраны игеруге құштар бүгінгі қоғамымыз үшін пайдасы мол дүние», – деген пікірі жазушының қайратты да қажырлы еңбегі мен шеберлігін танытады (200-201 бб.).

1971 жылы жарық көрген трилогияның келесі кітабы «Алмас қылыш» романына да алғашқы рецензияны ғалым М.Дүйсенов жазып: «оқушы қауымға қазақ халқының ортағасырлық тарихынан біраз қызық мағлұмат беретін пайдалы еңбек», – деп қорытындылайды («Қазақ әдебиеті» газеті, 1971, 19 қараша). Осы рецензиядан кейін сыншы З.Серікқалиев «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған мақаласында роман туралы «тарихи-әдеби очерк», «бүтіндей дерлік тарихи мазмұндама», «арқауы – тарихи шолу, тарихи мазмұндау» дей келіп, М.Дүйсеновке көркем шығармаға таптық тұрғыдан, партияның тарихқа көзқарасы тұрғысынан қараудың міндетті екенін еске салады (1972, 16 сәуір). Жазушы І.Есенберлин З.Серікқалиевтің айтқандарын мойындамайды және оны «тарихтан еш хабары жоқ адам» деп айыптайды. Ал шын мәнінде екеуі де тарихтың, тарихи шығарманың білгірі еді, себебі І.Есенберлин 1943 жылдан бері қазақ мемлекеттілігінің құрылуына дейінгі және одан кейінгі тарихты індетте зерттеп жүрсе, З.Серікқалиев әдебиеттегі тарихилық мәселесімен айналысып, 1969 жылы «Некоторые вопросы современного казахского исторического романа» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғаған еді. Осы мәселеге қатысты А.Номадтың «По реке жизни» атты кітабында І.Есенберлиннің тарихи тақырыпты зерделеген шығармагерлік жолы көркем баяндалады.

Әдебиетіміздегі тарихи романдарға қатысты біржақты пікірлер орын алғаны тарихшы А.Яковлевтің «Против антиисторизма» атты мақаласында тарихи романдарға тоқталып, мұндағы ел билеушілер бейнесінің суреттелуін жат қылыққа

балағанынан көрінеді, ол: «Мы видим нравственный пример не в «житиях святых», не в приукрашенных биографиях царей и ханов, а в революционном подвиге борцов за народное счастье», – дейді («Литературная газета», 1972, 15 ноябрь). Бұл мақала одақтас республикалар әдебиеттеріндегі қаламгерлердің «ұлтшылдық» сезімінің оянуынан секемденіп, ұлттық рухтың жандануының алдын алу үшін жазылған еді, оның салқыны қазақ халқының онсыз да жабулы тарихының беттерін әрі қарай парақтаудың тамырына балта шабары сөзсіз еді, сондықтан қазақ әдебиетінің жаңа аяғына тұра бастаған тарихи проза дәстүрінің қадамына тұсау салынбас үшін әдебиет жанашырлары Ш.Елеуқенов «Замандас парасаты», М.Қаратаев «Революция рухымен», Р.Бердібай «Қазақ тарихи романы» және т.б. өз еңбектерінде осы мәселені дұрыс түсіндіруге қадам жасады. Ш.Елеуқенов «Тарих және көркем шындық» («Жұлдыз», 1973, №11) атты мақаласында қазақ әдебиетіндегі тарихи проза дәстүріне шолу жасап, соның ішінде І.Есенберлиннің «Қаһар», «Алмас қылыш» атты тарихи романдарын талдап, З.Серікқалиевтің, А.Яковлевтің тарапынан айтылған сын-ескертулерге жауап берді. Осы мақаладан кейін тарихи романдардың жаңа бір тынысы ашылғандай болып, оқырман қауым арасында оң көзқарас қалыптасты. І.Есенберлиннің «Хан Кене» («Қаһар») романы 1973 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылды, бірақ роман туралы «ұлтшылдықты насихаттайтын зиянды кітап» деген пікірдің уыты әлі басылмағандықтан, бұл бастама жүзеге аспай қалды.

Трилогияны одан әрі жалғастырған жазушы «Жанталас» романында да ауыр міндетті мойнына алды, бұл шығармада ХҮІ ғасырдың соңынан ХҮІІІ ғасырдың ортасына дейінгі тарихи оқиғалар, яғни Хақназар хан өлгеннен кейінгі Ақ Орданың ыдырауы, Тәуекел, Есім, Тәуке хандардың билік құрған кезеңдерін баяндай келіп, Қазақ елінің Ресей қол астына енуінің тарихи шындығын көркем суреттеуді мақсат тұтып, қазақ елінің тарихында ерен еңбек сіңірген екі қайраткердің – Әбілқайыр хан мен Абылай ханның билік құрған кезеңдерін сипаттап берді. Бұл екі ханның тұлғасын сомдаудың өзі кемінде екі романға жүк боларлық тақырып еді, кейінгі тарихи романдарда

жазушыларымыз бұл тақырыпты жалғастырды. Жазушы қауымның қолдауымен баспаға ұсынылғаннан кейін «Жанталас» романы баспаға жіберілу үшін тағы бір жылдай талқыланып, оған оқиғаларының қамтыған уақыты тым кең, халықтар достығына нұқсан келтіретіндей суреттер бар, халық бұқарасынан шыққан батырлардың іс-әрекетінде жасандылық басым, соғыстан көп нәрсе жоқ, стиль ала-құлалығы бар делінді. Шығарманың екінші рет талқылануында романның Тәуекел, Есім, Тәуке хан кезеңі туралы бөлімін алып тастап, Қазақстанның Ресейге қосылуының прогресшіл сипатын баса көрсету, Қытай боғдыхандарының жер, территория жөніндегі саясатын әшкерелей түсу, халық өкілдерінің образдарын аша түсу, Бұқар жыраудың Ресейге қосылуды жақтыртпайтын өлеңдерін алып тастау керектігі айтылады. Қайсар жазушы ел тарихына қатысты сын-ескертпелерге қарсы жауап қайтара алды, сөйтіп роман қолжазбасы екі талқылаудан кейін 500 беттік қолжазбадан 410 бетке дейін азайтылып, екі жылға жуық уақыттан кейін баспаға ұсынылады. Осы талқылау барысы «Жұлдыз» журналында «Жанталас. Тарихи романның жарыққа шығуы туралы» мақала түрінде жарияланды (1990, №1, 173-192 бб.).

Ал 1976 жылы «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» романдары біріктіріліп, «Көшпенділер» деген атаумен трилогия болып басылғаннан кейін ғалым Ш.Елеукенов қазақ совет әдебиетінде тарихи тақырыпты жеделдете меңгеру процесі одан әрі жалғасып келе жатқанын айтса, сыншы М.Қаратаев өзінің «Революция рухымен» атты еңбегінде: «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, әсіресе «Жанталас» романы айтылмыш жағынан жалған ғылыми шовинистік концепцияға айқын қарсы тұрады; шығарманың актуальдылығы, қазіргі заманмен үндестігі де осында. Есенберлин тарихи материалдың орасан мол қатпарларын зерттеген» (244-246 бб.), – деп жалғастырады, ал Х.Әдібаев «Көшпенділердің көркем шежіресі» мақаласында «дала елінің күрделі бейнесін жасауға ұмтылған» жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын «туған әдебиет алдындағы сүбелі еңбегіне» балайды («Жұлдыз», 1978, №10, 218-221 бб.).

Жазушы Ә.Әлімжанов трилогияның орыс тіліндегі аудармасына жазған алғы сөзінде: «первое крупномасштабное, многоплановое произведение, первый роман-хроника в казахской литературе, она – новая ступень развития исторического жанра», – десе (3-6 бб.), академик Ә.Марғұлан осы трилогияға жазған эпилогын: «Трилогия И.Есенберлина открыла еще одну страницу в казахской литературе. Вопреки всяческим лживым буржуазным, реакционным теориям о «неисторических» нациях, об отсутствии корней и самобытной культуры у казахского народа, убедительно показано, что не было никаких «провалов» в истории, что все эти века казахский народ жил, боролся и трудился на своей древней земле...», – деп биік байламмен тұжырымдайды (680-683 бб.). Ал ғалым Р.Бердібай «Қазақ тарихи романы» (1979) атты монографиясында трилогияға кеңінен талдау жасады.

Осы уақыт аралығында М.Симашконың аудармасымен орыс тілінде жарық көрген «Көшпенділер» трилогиясы бүгінде әлемнің бірнеше тілдеріне аударылып, өз оқырмандарын тапты.

1979 жылы «Көшпенділер» трилогиясы Лениндік сыйлыққа ұсынылды, дегенмен Қазақстан Компартиясының І хатшысы Д.А.Қонаев пен идеология бөлімінің басшысы С.Н.Имашевтің қолдауына қарамастан, трилогияға бұл жолы да жоғары сыйлық бұйырмады, трилогияның бағасын халық өзі берді!

Трилогия туралы зерттеулер одан әрі жалғасты. Жазушы Ю.Суровцев «Новый мир» журналында жарияланған «Люди и время. О современной исторической романистике» (1984, №7, с. 230-242) атты мақаласында одақтас республикалар әдебиетіндегі тарихи прозаға талдау жасай келіп: «Казахскому писателю И.Есенберлину в трилогии «Кочевники» удалось осуществить идейно-смысловое единство своего в течение многих лет создававшегося, складывавшегося эпического произведения», – дей келіп, В.Оскоцкийдің «Роман и история» (1980) кітабындағы трилогия туралы талдауын құнды пікірге балайды және осы кітаптағы «трилогиядағы стилистикалық әрқилылық» туралы пікірге жауап ретінде жазушының көркемдік қолданыстарын: «внутренне организованы каждый одинаково: эта структура трех параллельных друг другу

повествовательных этажей – картинное, живописное, драматическо-сценическое изображение <...> искусство эпической полноты, искусство решения эпопейной задачи – это многосложное искусство», – деп көрсетеді. Осы мақаладан кейін ғылыми зерттеулерде трилогияны эпопея деп атау кездеседі.

Академиктер Р.Бердібайдың «Тарихи аңыз шындығы» («Жұлдыз», 1984, №10), Р.Нұрғалидың «Тұңғыық дарын» («Білім және еңбек», 1985, №1) атты мақалаларында «Көшпенділердің» оқырмандар арасында кең қолдау тапқаны, әдебиет әлемінде табысты болғаны, жазушының шабытты шығармашылық иесі екендігі айтылады. Әдебиетіміздегі тарихи романдар тағдыры Қазақстан Компартиясы ОК І секретары Д.А.Қонаевтың Қазақстан Компартиясының ХҮІ съезінде жасаған баяндамасында тағы сөз болды: «Қайсыбір авторлар «ғасырлардың терең қойнауына» саяхат тартып, хандар мен байлардың өзара қарым-қатынастарына ой жүгіртуден, тіпті бұрынғы алашордашылардың өмірбаян деректерін жария етуден де кет әрі емес» («Социалистік Қазақстан», 1986, 7 февраль). Бұл жазушыларымыздың тарихи тақырыпқа қалам тартуы жиілеп, әдебиеттегі ақтаңдақтар мәселесін зерттеу қолға алына бастаған келелі кезең болатын. Дегенмен ресми баяндамадағы бұл сын жазушылардың тарихи шығармашылығына, ғалымдардың осы тақырыптағы зерттеулеріне шектеу қоя алмады.

І.Есенберлиннің тарихи трилогиялары тарихшылардың да назарын өзіне аударды. М.Қозыбаев өзінің «Тарих және әдебиет» («Қазақ әдебиеті», 1988, 15 қаңтар) атты мақаласында тарихи деректердің көркем әдебиетте дұрыс берілуіне назар аударса, 1990 жылы ғалымдар М.Қозыбаев, Р.Бердібаев, Ж.Қасымбаев, М.Әбсеметов пен жазушылар Ғ.Ахмедов, Т.Жұртбаевтың «Жұлдыз» журналының дөңгелек үстелінде бас қосып, І.Есенберлиннің «Қаһар» романы, оның бас кейіпкері Кенесары ханның образы, романдағы ХІХ ғасырдың І жартысында қазақ халқының арпалысқа, аласапыранға толы өмірінің суреттелуі, Кенесары қозғалысының тууы мен оның трагедиясы, тарихи тұлға мен көркем образдың арасындағы байланыс, шығармадағы көркемдік шындықтың өмірлік

шындыққа сәйкестігі деген мәселелер төңірегінде құрған келелі сұхбаты «Көркемдік шындық және тарихи тұлға» (1990, №7) атты мақалада жарияланды. Себебі «тарихты зерттеу қашанда адалдықты қажет етеді», ал «қазақ тарихи романдарындағы тарихи тұлға, ұлт тарихының игерілуі, белгілі бір дәрежеде идеологиялық, ұлттық идеологияны қалыптастырудың бір пәрменді құралы деуге болады» (Әбдіғазизұлы Б., Ақболатов А.А. ХХІ ғасыр әдеби процесіндегі қазақ романының дамуы үдерісі // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, 2015, №1 (51), 101-106 бб.).

Тарихи роман туралы пікірталасқа үн қосқан В.Владимиров «О, пророк!» атты мақаласында І.Есенберлиннің шығармашылық ерен еңбегін, суреткерлік қажыр-қайратын, қиындыққа мойымайтын өр мінезін замандас көзімен суреттей келіп: «Тремя неизбежно пересекающимися путями вело оно, это напряжение, Писателя по жизни – к поразительно гигантской творческой отдаче, к могиле и – к бессмертию в благодарной памяти родного народа», – деп, «Көшпенділер» эпикалық трилогиясын қазақ тарихының рухани құнды энциклопедиясына балайды және жазушының азаматтық ерлігінің куәсі саналатынын айтады («Простор», 1994, №8, с. 230-244).

Трилогия туралы ғылыми зерттеулер қатары көбейіп, оның зерттелу аясы әдебиетпен қатар, тіл білімі, тарих ғылымдарын да қамтыды. Соның нәтижесінде трилогияның негізгі мәселелері Т.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типология. Стыль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика)» (1997), Қ.Алпысбаевтың «Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік» (1999), Ә.С.Тарақовтың «Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы (Абылай хан бейнесінің көркемдік тағылымы)» (2006) тақырыбындағы докторлық және Г.Елеуенованың «Принцип историзма в современной казахской прозе (на материале национального исторического романа)» (1991), К.Аралбаевтың «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы» (1992), М.Жапанованың «Конфликт и характер в произведениях И.Есенберлина» (2001), А.Мәуленовтың «Қазіргі қазақ

прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі (І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Т.Әлімқұлов шығармашылығы)» (2001), А.Әбутәлиеваның «Қазақ тарихи романындағы әйелдер бейнесінің жасалу ерекшеліктері (1960-80 жж.)» (2006), А.Бағыбаеваның «І.Есенберлин романдарында кеңес дәуірі шындықтарының бейнеленуі» (2005), Ж.Ибраеваның «Типология и эволюция образа интеллигента в казахстанской прозе второй половины XX века (на материале творчества И.Есенберлина, А.Нурпеисова, И.Щеголихина)» (2006), А.А.Жусупованың «Концепция личности в казахских исторических романах (1960-80 гг.)» (2006), М.Р.Балтымұваның «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы: жанр және поэтика» (2009), тіл білімінде Б.С.Әбдуованың «Тарихи романдар тілінің көріктеуіш амалдары (І.Есенберлин шығармалары бойынша)» (2000), А.А.Амангелдінің «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы жылқы атауларының этнолингвистикалық мәні» (2008) туралы кандидаттық диссертацияларында талданды.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында оқиғалардың сюжеттік желісі шебер таратылған, кейіпкерлер образы терең суреттелген, қоғамдық жағдай мен тарихи оқиғалар бір-бірімен жымдаса байланысқан, мұның бәрі шығармадағы көркемдік тұтастықтың сақталуына ықпал еткен. Тарихи роман шеберінің қаламынан туған тарихи туындылар көркемдік қуаты жағынан тарихи романдарға тән барлық қасиеттерді бойына жинағандымен ерекшеленеді. Ел Президенті Н.Ә.Назарбаев трилогияның «эпикалық құлаш-қарымымен, оқиғалардың серпінділігімен, қазақ тарихының жанды әрі қайталанбас тұлғаларының бейнесімен, тілінің шынайылығымен және айқындылығымен ерекшеленетінін» (Жазушы. Азамат. Тұлға // «Ана тілі», 1993, 30 қыркүйек) атап көрсетеді. Ал жазушының тарихи тақырыпты батылдықпен бейнелегені туралы академик Р.Нұрғали: «Қазіргі заман әдебиетінде тарихи тақырыпты тең, қатар арнада терең бейнеленген романдар түйдегі туа бастады. І.Есенберлин ұлты үшін жанын шүберекке түйген, қалам қайратымен қазақ халқының бостандығы үшін арпалысқан арыстан жүректі суреткер еді» («Қазақ әдебиетінің

алтын ғасыры», 235-б.), – десе, қаламгер Б.Тілегенов «Есенберлин тарихи әдебиет көшін бастаушы да, қалғандары сол көшке ілесуші ғана», – деп жоғары бағалайды («Тұйық өмірдің құпиясы», 4-б.).

Көркемдік дәстүрмен қатар, тарихи шындықты көркемдік шындыққа айналдыруы тұрғысынан «Көшпенділер» трилогиясы тарихи роман жанрындағы биік белес болып табылады. Ғалым Р.Бердібай туындыны «тарихи-мәдени, идеялық-көркемдік мәнінің» тереңдігіне байланысты «роман-эпопея, тұтас бір елдің жанды шежіресі, көркемделген тарихы» («Тарихи роман», 21-б.) деп бағаласа, профессор Т.Сыдықов «Есенберлин трилогиялары – бір жанрдың қалыптасқан нормасына сыймайтын, әр жанрдың элементтерін бойына жинаған жинақтаушылық сипаты бар туындылар» екенін айтады («Қазақ тарихи романы», 153-154 бб.). Тарихи прозаның әдебиетке жаңа леп, ыстық ықылас әкелгені туралы ғалым Қ.Қ.Алпысбаев өзінің «Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік» тақырыбындағы докторлық диссертациясында: «70-80 жылдары қазақ жастарының ұлттық рухының ерекше көтерілуіне І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» тарихи эпопеясы бастаған қазақ тарихи романдарының ықпал еткені нақты мысал бола алады. Бұл ықпал-әсердің, ұлттық рухани оянудың бір дәлелі 1986 жылы желтоқсанда қазақ жастарының алаңға шыққан бейбіт шеруі еді. Бұл шеру коммунистік империяның құлауындағы алғашқы баспалдақ болғаны белгілі», – дейді (20-б.).

Заманының заңғар жазушысы І.Есенберлин қазақ тарихи әдебиетінде қозғалмаған тақырыпта қалам тартып, тыңнан түрен салды. Тоталитарлық жүйе мен кеңестік идеологияның құрсаулы цензурасынан тайсалмай, ұлтшылдық жаласына ілігуден қорықпай, қазақ хандары мен сұлтандардың, билер мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық міндеті деп санады. Қазақ халқының ұлағатты салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушы қаламымен сәнді, нақышты өрнекті тұскиіздей өрілді. Дана халқымыздың бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті

үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы тарихты бедерлеуі жазушының Азаматтық парызының биігі саналады.

Әдебиетімізде тарихта болған тұлғалардың бейнесін жасауға және тарихи оқиғаларды көркем бейнелеуге арналған тарихи романдар қатары молайып, тақырыбы, мазмұны, көркемдік қуаты жөнінен кемелденіп, зертеу нысанына айналып келеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Әдебиетімізде тарихи роман мәселесін кімдер зерттеген?
2. Әлемдік әдебиетте тарихи романның зерттелуіне үлес қосқан ғалымдарды атаңыз.
3. Неліктен ғалым Р.Бердібай тарихи романдарды «қазіргі қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық, идеялық-көркемдік ізденістері мен табыстары» деп есептейді?
4. Тарихи роман құрылымының басты ерекшелігі неде?
5. Тарихи роман жазушыға тарихи факті, көркемдік шеберлікпен қоса тағы не қажет?

1.3 Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи проза

Елдің егемендігін, мемлекеттің тәуелсіздігін баянды етудің аса маңызды факторларының бірі – ұлттың тұтастығы мен бірлігі. Ал ұлттың ыдырамас тұтастығы, мызғымас бірлігі, түптеп келгенде, ұлт тілінің тұтастығы оның әдебилігімен тығыз байланысты. Өйткені ұлтты ұйыстыратын, оның өзге этностардан өзгешелігі мен айырмасын айқын аңғартатын негізгі белгісі де, бет-бедері де оның тілі, яғни ұлттың әдеби тілі. Ұлттың өзін-өзі тануы, ең алдымен ұлттық тарихты терең де жүйелі білуден басталады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында: «Біз ұлттың тарихи санасын жаңғырту жұмысын жалғастыруымыз керек», – деп, қазақ тарихын ғылыми танудың жаңа жолдарын іздестіру мәселесін батыл көтерді («Егемен Қазақстан», 2012, 15 желтоқсан).

Осыған орай Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомстволық жұмыс тобының кеңейтілген

мәжілісінде төл тарихымызды зерттеудің көкейтесті мәселелері қаралып, жаңа жолдары ұсынылып, ұлттың тарихи санасын қалыптастыру міндеттері қойылды. Елбасы тапсырмасы бойынша «Тарих толқынындағы халық» деген атаумен тарихи зерттеулердің арнайы бағдарламасы жасалды. Бағдарламаның негізгі мақсаты – еліміздің тарих ғылымында алдыңғы қатарлы әдістеме арқылы сапалы секірістің жүзеге асырылуына жағдай жасау, қазақтың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту, ұлттың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыру болып табылады. Қазіргі таңда мемлекетіміздің қалыптасқан белесінде біз өз тарихымызды осы заманғы ғылымның биігінен пайымдауға және ұлттық тарихтың бөлінбейтін бейнесін қалыптастыруға тиіспіз. Ұлттың өзін-өзі тануы, ең алдымен ұлттық тарихты терең де жүйелі білуден басталады.

Тарих пен әдебиет егіз десек, тәуелсіздік кезеңінде «дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын» (Н.Ә.Назарбаев) көркем әдебиет туды. Бұл ретте тарихымызды түгендеп, тұлғаларымыздың образын сомдауды мақсат тұтқан, жас буынның отаншылдық сезімін тәрбиелеу құралына айналған тарихи романдар легі дүниеге келді. Олардың қатарында Балғабек Қыдырбекұлының «Алатау» роман-дилогиясы (1986, 1991), Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» тарихи роман-трилогиясы (1993), Болат Жандарбековтың «Саки» романы (1993), Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-дилогиясы (1994, 1995), Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» тарихи роман-хамсасы (1999), Кәдірбек Сегізбаевтың «Беласқан» (2001) романы, Софы Сматаевтің «Жарылғап батыр» (2003) романы, Жанат Ахмадидің Шырғалаң» (1997) тарихи роман-дилогиясы мен «Есенгелді би» (2004) романы, Ұзақбай Доспамбеттің «Қызыл жолбарыс» (2000) және «Абылайдың ақ туы» роман-дилогиялары (2004, 2008), Мұқадес Есләмғалиұлының «Әйтеке би» тарихи-философиялық дилогиясы (2007), Қажығали Мұханбетқалиұлының ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілген «Тар кезең» тарихи романы (2012) т.б. туындылар бар.

Тарихи романдарымызды, яғни «өткен дәуір һәм жазылған уақытының, автор дүниетанымы мен идеологиясының модулі» саналатын туындыларды зерттеуді өзекті мәселеге айналдырған

әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеукуеновтің «Әдебиет және ұлт тағдыры» (1997), «Ғасырмен сырласу» (2004), «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» (2006), «Тәуелсіздік биігінен» (2007), «Қазахская литература: новое прочтение» (2007), «Әдебиет – тәуелсіздік қаруы» (2009) секілді кітаптары соңғы ширек ғасырда жарияланған тарихи романдарды тәуелсіздік дәуірі және авторлық тұрғы, тарихи шындық пен көркем шындықтың арақатынасы, идеялық-эстетикалық ерекшелігі проблемалары аясында талдауға құрылған. Ол тәуелсіздік кезеңінде дүниеге келген тарихи романдар туралы «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» атты зерттеуінде: «Қазақ әдебиетінде тарихи роман жанрының бай тәжірибесі қалыптасқан... Тарихи роман өткенді жаңғырта отырып, еліміздің бүгін-ертеңін қоса ойластыруға мүмкіндік ашатын тың идеяларды алға тартуда... Қазақ тарихи романы қоғам, мемлекет қайраткері бейнесін біршама жақсы көрсетуге төселді... жалпылай алғанда, соңғы он жылдық тәуелсіздік кезеңінде қазақ тарихи романының жаңа проблемаларға шыққаны, соған орай поэтикасы да жетіліп өркейе түскені күмәнсіз нәрсе», – дейді. Дегенмен тарихи романдардың бәрі бірдей сапалық, көркемдік қасиеті жоғары дегенді білдірмейтіні туралы айта келіп, ғалым кейбір туындыларға тән кемшіліктерді санамалап көрсетеді: «иллюстративтілік, архивтен жә болмаса оқығаннан тапқанды жорға тілге салып көшіре берушілік, материалдың философиялық мәнін екшемегендік салдарынан жайдақ ойға ұрынушылық, ең бастысы – автордың өз концепциясының жоқтығы, зерттеп, суреттеп отырған дәуірге дара көзқарасын қалыптастырмаушылық... Композициясы босаң, ойлары шашыраңқы, қосылса, не түсіп қалса одан шығармаға нұқсан келмейтін үзік-үзік картиналар тек танымдық дәрежеде қалып қояды... көп белгілі тарихи қайраткерлер жайылма оқиғалардың жетегінде кетеді де, характерлері әйтеуір жақсы адам екен деген жорамалдан аспай қалады. Характерлер іштей тереңдеп ашылмайды... жеке тағдырлар суреті нақты детальмен емес, солай болуы тиіс деген жорамал берілетіндіктен, бір шығарма кейіпкерлері екіншісіне ұқсап бір қалыптан шыққандай әсер етеді. Ондай кейіпкерлерді атына ғана қарап айырасың.

Тағдыры бар дегізбейтін қаһарман оқиға ағысында жаңқаша калқиды, көбіне автор мінездемесі басым келеді» (108-110 бб.).

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген тарихи романдардың арқауы – ел тарихы, геройлары – тарихи тұлғаларымыз. Жазушы Б.Қыдырбекұлы «Алатау» роман-дилогиясында кеңестік дәуірдегі «Ұлы Қазан революциясы» деп танылған тарихи оқиғаны, онан кейінгі жылдардағы отырықшыландыру, коллективтендіру, колхоздастыру кезеңдерін қамтып, сол кезеңдегі қазақ халқының ауыр тұрмысын, әлеуметтік жағдайын суреттейді. Романда 1930 жылдардағы колхоздастыру кезеңінде жіберілген асыра сілтеулер, соның салдарынан ұлтымызды жайлаған ашаршылық жайы кеңінен баяндалады, яғни бір нәубеттен құтылған елдің басына түскен екінші зобалаң, яғни 1937-38 жылдардағы жаппай жазалау науқаны халықтық трагедия ретінде айшықты суреттелген. Ұлтымыздың бетке ұстар азаматтарын түгелімен қырып, қазақ деген ұлтты жою мақсатында ұйымдастырылған саясат таңбасы әшкереленеді. Романда елдің азаттығы үшін күрескен 17 жасар Ораз Жандосовтың Тоқаш Бокинді түрмеден шығару үшін 630 адамның қолын қойдыртып, патшаға қарсы ереуіл жасамақ болған оқиғасы суреттеледі. Байлардың езгісін көрген Шұнақ, Дәуқара, Молдахмет, Серғазы, Қалдыбай секілді қарапайым халық өкілдерін айналасына үйіріп, шешуші әрекетке бел байлаған тұсында Ораз адасқанды жөнге салып, дұрыс жолға шақырады. Романдағы Ораздың: «Қалдеке, халық істеймін дегенін істейді. Көп қорқытады, терең батырады. Сіздің ұстаған жолыңыз жөнсіз жол. Сіз кірген партия ол халық мұңын сөз жүзінде ғана жақтайтын партия. Адасып барасыз. Ал мына хатқа келсек, ол бүгінгі таңдағы ең көкейкесті мәселе. Тоқаш Бокиннің басына өлім қаупі төніп тұр. Алты жүз отыз адам қол қойған хаттан губернатордың есі кетеді. Өйткені олар ұйымшылдықтан қорқады. Қазір патша үкіметінде зәре жоқ. Ол қазақтардан қорқып отырған жоқ. Қазақ бір ғана халық. Ондай талай халық патшаны құлатуды көксеп, көздеп отыр... Патша тағының іргетасы шіріген, ол морып тұр. Ол халықтың тегеурініне шыдай алмақ емес. Ол тегеурінге қазақ күш қосу керек. Осы күшті бастайтын оның Тоқаш Бокин сияқты

ардагерін босату керек. Енді хатты кешіктіруге болмайды», – деген шешуші сөздері жігерлі жастың шешуші байламын көрсетеді (456-б.). Осы арқылы жазушы халқымыздың басына мұнар күн туған заманда ерлік көрсеткен Ораз Жандосовтай ерлердің күрескерлік тұлғасын көркем бейнелейді. Жазушы мемлекет қайраткерінің көркем бейнесін жасауға дайындықпен келген, бұған дейін «Ораз Жандосов» атты очеркі жарық көрген.

Жазушы Қ.Исабайдың «Шоң би» тарихи роман-трилогиясы ұлттық идеология тұрғысынан жазылған, мұнда Кенесарыдан кейінгі хан тұқымдары, яғни төрелер өздерін «ақсүйекпіз» деп санап, қалың ел «қара бұқара қазақтан» жырылып, ұлттық береке-бірлігімізге өлшеусіз зиян тигізгені шыншылдықпен суреттеледі. Романда қазақ даласының атақты билерінің бірі, «Едігенің Шоңы еді, жақсылардың соңы еді, істеген ісі оң еді» деп халық айрықша қадірлеген, Ресей өкіметінің отарлауына қарсылық танытып, хандар институты таратылып, сыртқы округтер ашыла бастаған уақытта «төртуыл одағын» құрып, Баянауыл дуанын ашуға қол жеткізген тарихи тұлға – Шоң би Едігеұлының (1764-1836) тарихи тұлғасы көркемдікпен бейнеленген.

Б.Жандарбековтың «Саки» романында б.з.д. VI ғасыр оқиғасы суреттелген. Сырдария – Яксарт, Әмудария – Окс атанған заманда Жетісу мен Шу өңірін жайлаған «шошақ бас киімді» сақтардың патшайымы Томирис сонау Вавилонға дейінгі айналасындағы мемлекеттердің бәрін бағындырған парсы елінің патшасы Кирдің басқыншы әскерінің құл-талқанын шығарады.

Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» роман-дилогиясында қазақ халқының Жоңғар басқыншыларына қарсы күресі суреттеледі. Мұнда қалмақ жаулаушыларынан қазақ жерін тазарту, халықты құлдықтан азат ету, шүршіттерді туған жерге аттатпау, жау жағадан алғанда, етекпен тартқан қырғыздардан есе қайыру, әз Тәукеден кейін тарап кеткен алты Алаштың басын қосып, ұлттық бүтіндігін қалпына келтіру секілді ішкі қатпары қалың мәселелердің түйіні шешіледі. Романда Әбілқайыр хан, Абылай хан, Бөгенбай батыр, Дарабоз атанған Қабанбай батыр, Шақшақ Жәнібек, Барақ сұлтан, Құнанбай қажының әкесі Ырғызбай

палуан, Тоқтамыс, Райымбек батырлар, Бұқар жыраудың баласы Жарлығап би, Төле бидің баласы Батық батыр, Құттыбай бидің баласы Байқара би, Абылай ханның балалары Әділ, Қасым, Уәли сұлтандардың тарихи тұлғалары көркемдікпен бейнеленеді.

«Абайдың жұмбағы» тарихи роман-хамсасында жазушы Р.Тоқтаров ұлт тірегі, сарқылмас бай қазына, әлі де жұмбағы көп дана Абайдың өмірі мен поэзиясының әлі ашылмаған қырларына, шетсіз, шексіз әлеміне бойлай отырып, ақының жұмбақ болуының кілтін, сырын, себебін іздейді. Жұмбақ болған шындықтардың бірі – бас кейіпкер Абайдың өз заманындағы орыс зиялыларымен терезесін тең ұстайтындығы. «Абай жолы» роман-эпопеясында Михайлов – Абайдың ұстазы боп суреттелсе, «Абайдың жұмбағында» Михаэлис ағартушылық қозғалысының көсемі Абайдың пікіріне ден қояды. Роман-хамса әрқайсысы өз өрісімен дамып, өзгеше тынысын тауып отыратын бес бөлімнен, яғни бес кітаптан тұрады. Әрқайсысы бас-аяғы бүтін дербес хикая, олардағы оқиға өзегін ұстап тұрған негізгі кейіпкерлері кітап тақырыбында жақшаға алып көрсетілген: «Толғақ» (Кенесары, Құнанбай, Қодар); «Жұлдыз құрбандық» (Шоқан, Достоевский, Құдайберді); «Қызғаныш» (Халиолла, Михаэлис, Шәкәрім); «Хақиқат мекені» (Саққұлақ шешен, Мұса мырза, Долгополов); «Нұрсипат» (Мәшһүр Жүсіп, Әлихан Бөкейханов, Мағауия). Осы бес кітаптағы баяндалатын оқиғалардың барлығына ортақ өзек, ондағы адамдардың бірімен-бірін байланыстырып отыратын дәнекер, оларды бір кітаптан екінші кітапқа ауыстырып отыратын өткел Абай образы және оның өмірі.

К.Сегізбаевтың «Беласқан» романының оқиғасы ХҮІІІ ғасыр соңындағы шығыс шекарада ел билеген, мінез-құлқы көп қыртысты Қамбар төренің жұртты егіншілік, отырықшылық сияқты жаңа үрдіске баули бастауы, қазақ-қалмақ қарым-қатынасының жаңаша, достық сипатта дамуы арқылы өріледі. Сол кездегі өмір салты, дәстүрлік құндылықтар, әдет-ғұрыптар көркем суреттеледі.

С.Сматаевтың Абылай заманындағы қазақ батырына арналған «Жарлығап батыр» атты өлеңмен жазылған романында

XVIII ғасыр ауқымындағы тарихи-әлеуметтік, қоғамдық, саяси жайттар бейнеленген. Қазақ халқының аса бір қиын кезеңі – жоңғар-қалмақ басқыншылығынан қатты күйзеліп, Арқа мен Алтайдан, Орал мен Жетісудан айрылып, Қаратау мен Сыр бойына, сонау Жиделі-Байсынға табан тіреген қасіретті күйінен сыр шертеді. Жан-жақтан қысып келе жатқан азулы көршілері – Ресей патшалығы, қызылбас елі, Қытай империясы, ойрат-жоңғар хандығы қоршаған шабынды елдің басын біріктіріп, іштегі алауыз сұлтандар бүлігінен құтқарып алып, сыртқы басқыншы жауларға қарсы халықтық күреске жұмылдырудағы Қазыбек, Төле билердің, Абылай хан, Бөгенбай, Қабанбай, Жарылғап батырлардың әрекеті жан-жақты көрсетілген. Шығарманың өзекті қаһарманы – Жарылғап батыр. Автор XVIII ғасырдың алғашқы жартысында қазақ даласындағы тарихи кезеңнің әсерлі суретін Жарылғап батырдың өмір жолымен байланыстыра отырып бейнелеген. Романда оқырманын бейжай қалдырмай әсерлендіретін шынайылық, сергектік және сезімталдық мол. Аңда жүріп ойраттардың тұтқынына түсіп қалған Абылай хан мен Жарылғап батырдың тұтқын халдерін суреттеуде де жазушы шынайылықтан ауытқымаған.

«Қызыл жолбарыс» және «Абылайдың ақ туы» роман-диалогияларынан тұратын роман-эпопеясында қаламгер Ұ.Доспамбет Қаратау бойында, Ташкент қаласы төңірегінде, Шу, Қаратал өзендерінің жағалауларында өткен оқиғаларды суреттей отырып, ұлттық дербестік, мемлекеттік қауіпсіздік, ел тағдыры, жеке адам тағдыры, оның күйініші мен сүйініші хақында үлкен ойлар түйеді. Абылай хан бейнесін Сабалақ атанған уақытынан бастап өрнектей келіп, көркем деталь қуатымен жас Абылайдың тәуекелшіл жаужүрек мінезінің қалыптасу кезеңін ашады. Туынды мазмұнында Қалдан-Сереннің күйеу баласы, өзі де үлкен қолбасы Шарышпен жекпе-жекте болашақ сұлтанның төбесінен бір ақ шүберек ағарандайды, оны Төле би Құдайдың өзі шаншып бергенге балайды, бұл баланың тегін жаратылмағанын осыдан тоғыз жыл бұрын айтқанын еске салады. Шарыштың басын жерге допша домалатарда Абылайлап шапқаны үшін жас батырды қолбасы Әбілқайыр ғана емес, ұлы хан Болаттың өзі, Төле бастаған үш

ұлы би, Сәмеке хан, алшын Есет батыр, Саңырақ, Хангелді аттарынан түсіп, жаяулап қарсы алады. Әбілмәмбет хан кеңесінде Сабалаққа шын есімі Әблімансұрды тастатып, Абылайлап жауға шапқаны үшін Абылай атансын деген Қаздауысты Қазыбек бидің ұсынысы қабылданады. Роман желісі ширыға түседі. Абылай сұлтан атанған кейіпкерін жазушы әр қырынан көрсетуге ұмтылады. Сұлтанның арнайы қол жіберіп, Ташкент пен Сайрам маңындағы қалмақтарды жуасытуға қолқабыс жасағаны, Шу, Іле алқабындағы соғыста Абылайдың ақ туы талай тығырықтан құтқарғаны, яғни Абылай сұлтан Қазақ елінің ішкі-сыртқы саясатын анықтаушы қайраткер ретінде суреттеледі. 1740 жылы Әбілмәмбет пен Абылайдың орыс бодандығын қабылдағаны, содан соң Абылайдың қапыда қалмаққа тұтқынға түсуі, 1743 жылдың қыркүйегінде Төле би тоқсан адамдық елшілікті бастап барып, қонтайшы зайсандарымен келіссөз жүргізіп, оны бүкіл серіктерімен босатып алуы баяндалады. Романның соңында Абылай Қалдан-Серен өлген соң, Жоңғар мемлекетінде бұрқ еткен алауыздықты пайдаланып, қонтайшы тағына таласқан Дебашы мен Әмір-санаға кезек-кезек болысып, қара қалмақты енді қайтып қару көтерместей етіп титықтатады. Елдігімізді сақтап қалу ісіне бас болған Абылай хан туралы көркемдігі жоғары бұл туындының өзіндік ерекшелігі бар.

Жазушы М.Есләмғалиұлының «Әйтеке би» тарихи-философиялық дилогиясына әйгілі бидің ғұмырнамасы өзек болған. Туындыда тарихымыздың «алтын ғасыры» саналған ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы есімдері ел аңызына айналған Тәуке хан, Әнет баба, Соқыр Абыз, Мәті, Болпыш секілді тұлғалар мен Төле, Қазыбек, Әйтеке секілді көсем билеріміздің ел бірлігі һәм ынтымағы жолындағы көрегендіктері мен өзара достық, сыйластық өнелегері, философиялық ойлары көркем бейнеленген.

Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романында қазақ елінің тарихи тағдырында көрші Ресейдің атқарған ролі бар шындығымен көрсетіледі. Автор Ресей отаршылдығын қатаң сынап отыра, орыс халқының қазаққа жанашырлық көрсеткен қайраткерлерін көркем сөз кестесіне түсіреді.

Генерал-губернатор Игельстром қазақтың игі жақсыларымен, әсіресе, Сырым батырмен ортақ тіл табысады, қарауындағы шовинист шенеуніктерді ауыздықтайды. Романның бұл тұстары бүгінгі тәуелсіздік заманымыздың талап-тілектерін еске алып жазылғандай, яғни халықаралық саясат сахнасындағы Еуразиялық одақ, Бірыңғай экономикалық кеңістік секілді екі елдің қарым-қатынастары рухымен сәйкесетіндей. Қазақстанның халық жазушысы Ә.Нұрпейісовтің сөзімен айтқанда «Тар кезең» романы – «санамызға рух сіңірген шығарма».

«Тәуелсіздік жолында күрескен батырларды ұлықтауды абыройлы парызы» санаған жазушы Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең» тарихи романын жазуға жиырма жылдан астам уақытын сарп еткенін айтып: «Сырым біздің қазақ тарихшыларының көп уақыт арнайы зерттеуінің объектісі болмады. Оны көбіне орыс ғалымдары ғана зерттеп жүрді. Қазақ ССР тарихында шыққан ресми томдардың бәрін де жазған орыс ғалымдары болды. Өйткені бұл қазақ тарихшылары үшін өте бір күрмеуі қиындау тақырып болды. Сондықтан қазақ тарихы мен әдебиетінде қалың оқырман үшін С.Датұлы жайында қолжетімді мәліметтер кемде-кем. Ал көркем шығарма мүлдем жазылған жоқ. Сондықтан қол бастаған көсем, сөз бастаған шешен С.Датұлы жайында тарихи романын жазуға бел будым. Қазақ ұлтының кемел келешегі үшін күрескен әр тұлға жайында өскелең ұрпақ білуі тиіс. Себебі тәуелсіздік қазақ еліне оңайлықпен келген жоқ», – дейді (Тәуелсіздік – ең қасиетті ұғым // <http://kazakhstan.kz/>, 2012, 17 шілде). Романға дейін қазақтың XVIII ғасырдағы отаршылдық езгіге қарсы күресінің басшысы, әрі би, әрі батыр туралы ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізген Қ.Мұханбетқалиұлының «Сырым Датұлы» (2004, 2010) атты жинағы, бірқатар тарихи тұлғалар жөніндегі зерттеу еңбектері енгізілген «Тоғысар арнамыз бір толғанғанда...» (2010) атты кітабы жарыққа шықты.

Жазушы қазақ тарихындағы үлкен белес – еліміздің Батыс пен Орталық аймағындағы Ресей империясының отарлау саясатына қарсы бас көтерген халқымыздың атақты батыры С.Датұлы бастаған 1783-1797 жылдардағы наразылық

қозғалысын романға арқау еткен. Романдағы басты кейіпкерлер – Ақ патшаның сеніміне кірген, Уфа мен Симбирск әкімшілік аймағына генерал-губернаторлық қызметіне тағайындалған барон Осип Андреевич Игельстром, Елек пен Жайық бойындағы елге билік жүргізген Нұралы хан, қарапайым халықтың мұңын жоқтаған Байбақты Сырым батыр, сондай-ақ, осы тарихи тұлғалардың төңірегіндегі белгілі жандардың өзара арақатынасы, мінез-болмысы мен жаратылысы, тіпті ой топшылауына дейін жазушы қиялының көркемдік безбенінде әр алуан сомдалып, оқырманға ой салады. Романдағы басты кейіпкерлердің өміріне қатысты деректердің еміс-еміс есте сақталғаны мен оқиғалардың ортақ желіге шебер тоқайласуы қаламгер қарымының қуаттылығын көрсетеді. Жазушының осы өңірде туып-өсіп, жер бедері мен табиғат құбылыстарын жетік білуі – романның көркемдік тұтастығына әсер етпей қоймайды. Роман бала күнінде Малайсары биден «Ақыл қуып сөз бастайын деген бала екенсің, атқа мініп ел бастайын деген бала екенсің, шиеленген түйінді, шиыршықталған қиынды шешетін бала екенсің» деп ақ батасын алған, аты аңызға айналған атақты тұлға, өзі би, өзі батыр, өзі шешен С.Датұлының ұлы ерлігіне, еліне сіңірген ерен еңбегіне арналған. Кітапта қандастарының басын біріктіріп, халық кеңесін құрып, дала демократиясын жандандырып, жан бағатын емес, елдің елдігін танытатын, жер мен арын қорғайтын күн туды деп атқа қонып, Орынбор әкімшілігінің өзін қапыда қалдырып, мәмілеге келуге мәжбүрлеген Сырымның көсемдігі мен шешендігі, асқан даналығы, айбынды тұлғасы мен өр де өжет мінезі жарқырата баяндалған.

«Тар кезең» романының жеті тарауындағы сюжеттік-композициялық желілерде мынадай оқиғалар эпикалық көлеммен қамтылған: біріншісі – Ресей патшалығының әкімшілік жүйесінің қазақ өлкесін мемлекеттік ішкі саясат аясындағы генерал-губернаторлық басқару жүйесінің ерекшелігі; екіншісі – Кіші жүз хандығы басқару жүйесінің дәстүрлі жолы мен оның отарлық әкімшілігіне тәуелділік сипаты; үшіншісі – Ресейдің отаршыл озбырлық іс-әрекеттеріне тыйым салу қарсылығын танытушы «Халық кеңесінің»

құрылғаны, оған үш ата өкілдерінің (Әлімұлынан Шекті Сегізбай би, Байұлынан Шеркеш Тұрманбет би, Жетірудан Табын Тіленші би) мүшелері болғаны, Халық кеңесінің Төбе биінің (Байбақты Сырым би), Төбе бидің кеңесшілерінің (Ысық Қаратау би және Кете Көккөз би) сайланғаны. Романда қазақ тарихына есімдері мәлім осындай көрнекті адамдардың көркем бейнелерінің сомдалуы, оқиғалар барысындағы олардың іс-әрекеттері, монологтары, портреттері, т.б. ерекшеліктер көркемдік қолданыстар арқылы шебер бейнеленген.

Қазақ даласының Батыс және Орталық бөлігі Ақ патшаның билеп-төстеуіне көшкен кезеңде алып империя өзінің бұратана халықты «ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында» ұстау саясатын ашықтан-ашық білдіре бастаған еді. Төрт түлік малын күнкөріс көзіне айналдырып отырған қарапайым халықты Елек пен Жайық бойындағы өріс-қонысынан қуып шығуға әрекеттенген басқыншылық әрекеттердің үдеп тұрған кезі болатын. «Жау жағадан алғанда, бөрі – етектен» дегендей, Жайық қазақ-орыстарының, одан қала берді башқұрттар мен Еділ қалмақтарының жиі шабуылына кезігіп, жан-жақты қысым көрген халықты басқарған Нұралы хан қарақан басының амандығы мен алтын тағын сақтап қалу үшін сансыз құйтырқы әрекеттерге барған қиын-қыстау кезеңде ел тағдырына алаңдаған Байбақты Сырым бастаған билер мен батырлар, ақылгөй ақсақалдар бас қосып, Ақ патшаның сенім артқан беделді лауазым иелерімен келіссөз жүргізіп, арагідік ел ішіндегі қарулы жасақпен тізесін батырғысы келген қарсы жаққа тойтарыс беріп, дөңайбат жасауы – халықтық мінезді көрсетеді. Жазушының тарихи романы қазақ халқының өткен кезеңіндегі оқиғалардың көркемдік болмысын кең тынысты, байыпты да, байсалды көрсете білуімен ерекшеленеді.

Қазақ тарихи прозасы жөнінде академик С.Қирабаев: «Қазақтың тарихи әдебиеті халықтың өзін тануына, оның тарихтағы орнын түсінуіне үлкен көмек жасады. Онсыз ілгері жылжу жоқ. Дәл бүгінгі еліміздің егемендікке қолы жеткен тұсында тарихқа ерекше көзбен қарауымыздың сыры да осында. Тарихқа жүгіну арқылы әдебиет өзінің халықтық санасын да көтеруде, жаңа халықтық тұлғалар ашуда», – дей

келіп, тарихи туындылардың маңыздылығын көрсетеді («Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет», 26-б.).

Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи прозаның идеясы – ел бірлігі, бұл «болашағымызға бағдар етіп ұлтты ұйыстыра ұлы мақсаттарға жетелейтін Мәңгілік ел» идеясымен үндесіп жатыр. Бұл кезеңдегі тарихи туындылардың қолдаушысы – халықтың тарихқа деген ықыласы. Тарихи романдар – отансүйгіштік тәрбие құралы, өскелең ұрпақ тарих қойнауында қалған тағдырымыз бен тарихи тұлғаларымыздың көркем бейнесі бедерленген көркем шығармаларды оқу арқылы ерлік пен елдікке, батырлық пен батылдыққа, жігерлілік пен намысшылдыққа тәрбиеленеді.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи роман авторларының негізгі концепциясы неде?
2. Тарихи деректердің көркемдікпен бейнеленуі қалай жүзеге асырылады?
3. Тарихи шығармалардағы ел бірлігі, елдік мәселесінің көркем бейнеленуі туралы баяндаңыз.
4. Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи романдардың ерекшелігі неде?
5. Тарихи романдардағы ел бірлігі идеясы мен «Мәңгілік ел» идеясының үндестігі.

2-тарау. ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ

2.1 Тарихи роман жанры

Тарихи тақырып бүгінгі күні де әдебиет пен өнердегі басты мәселелердің бірі болып қалып отыр. Қазіргі әдебиетте халық тарихын кеңінен әлеуметтік-философиялық мазмұндау басым. Тарихи жанрда ең бастысы тарихи дәуірдің өмір шындығын ашу, өткен заман куәгерлерін бейнелеу, сол кезеңдегі уақыт бедерін жаңғырту, тарихтағы саяси, мәдени, моральдық, психологиялық факторлардың ролі мен мәнін ашып көрсету болып табылады.

Қазақ әдебиетінің өзге түркі халықтарының әдебиеттерімен тарихи-рухани байланыстарының нәтижесінде ауыз әдебиеті үлгілерінде типологиялық байланыстар орын алды. Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе жазба әдебиетте көрініс тауып, бұл роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды. Ретроспективті әдіспен жасалған тарих бейнесі хандар, билер, батырлар, ақын-жыраулар мен қарапайым халықтың колоритті бейнелерімен және өткен кезеңдегі адамдардың ойлау жүйесін, ұлттық санасын, рухын қалыптастырған көптеген этнографиялық детальдармен, салт-дәстүрлермен толықтырылып, әрленді. Әдебиеттегі тарихилық мәселесін шешуде сол кезеңдегі қоғамдық құбылыстар, халықтың ауызша тарихы мен ақын-жыраулар мұрасы, нақты деректері, этникалық ерекшеліктері басты орын алады. Олай болса, тарихи шығарманың осындай элементтері мен құрамдас бөліктерін зерттеу ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр.

Тарихи роман жанрының қалыптасуы ұзақ әрі күрделі белестерден өтті. Алғашқы тарихи романдар ХҮІІ ғасырда жазылса да, оның жанрлық қалыптасуы баяу жүрді.

Зерттеуші Н.Ф.Донченко «Исторический роман в современной болгарской литературе (60-70-е годы)» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында тарихты түсіну үшін қоғамдық дамудың заңдылықтарымен танысып, адам мен

оның қоғамға қарым-қатынасы туралы білуіміз керек, сондықтан таза тарихи романдардың болуы мүмкін емес деген пікір айтады. Себебі өткен өмірді көркем бейнелей отырып, қоғамдық жағдайлардың дамуына ден қоймауға болмайды. Сондықтан тарихи романның шынайылықпен байланысты болуы ғана оның тарихи шындықты бұрмаламай жеткізуіне септігін тигізеді.

Тарихи роман – тарихилық негізінде жазылған және уақыт кеңістігі, тарихи тұлғалардың бейнесі, тарихи бояу, белгілі тарихи оқиғаны немесе тартысты суреттеуі, өзіндік тарихи-көркемдік проблематикасы бар шығарма. Тарихи романдарға тән белгі – олардың көп қырлылығы және жан-жақтылығы. Тарихи романдардағы көркем тартыс сюжет пен характерге байланысты теориялық мәселе. Ғалым С.Мақпырұлының пікірінше: «Тартыс – сюжеттің жаны, оның қозғаушы күші, сюжетте баяндалар оқиғаның да, характер тағдырының шешімі де осы тартысқа, оның сипатын тікелей қатысты» («Қазына», 48-б.).

Тарихи роман жанры әдебиетімізге жаңа леп, ыстық ықылас әкелді. Халықтың өз тарихын білуге деген құштарлығына тарихи романдар толығымен жауап берді. Тарихи романдардың әдебиетке әкелген жаңалығы туралы сыншы С.Әшімбаевтың «Парасатқа құштарлық» атты сыни еңбегінде: «Бүгінгі таңда қазақ әдебиеті зор өрлеу, даму процесін басынан өткеруде. Оның дәлелі қазіргі қазақ қаламгерлерінің үлкенді-кішілі болып тарихи тақырыптарға бұрынғыдан да терең барлау жасап, батыл еніп, ғасырлар бойы тылсым жатқан заманалардың қалың қатпарларын ашып, халық тарихында елеулі мәні бар әлеуметтік оқиғалардың туу себептерін түсіндіруге тырысуынан көруге болады» (50-б.), – деп келтірілген.

Тарихи романдардың қазіргі өмірмен байланысы күннен күнге күшейіп келеді. Жас ұрпақ тәрбиесінде, олардың отансүйгіштік санасын, отаншылдық сезімін қалыптастыруда тарихи тақырыптағы туындылардың қызметі зор. Әдебиеттанушы ғалым Г.Ш.Елеукенова «Исторический роман и художественная правда» атты мақаласында 60-80 жылдардағы тарихи шығарма авторларының тарихты зерттеп, соны

әдебиетте көркемдеп жеткізу арқылы қазақ тарихының шынайы парақтарын ашуды мақсат тұтқандығын және «осы жылдардағы тарихи прозаның шарықтап дамуы авторлардың өткен күннің оқиғаларын бейнелеп, қағазда қалдыру арқылы тоқырау жылдарының қоғамдық және жеке тұлғалық сана-сезімді деформациялауға ұмтылған кезінде халықты санасыздықтан, «мәңгүрттіктен» сақтауға тырысқандығын» көрсетеді («Известия АН КазССР. Серия филологическая», 1991, №1, с.24).

Қазіргі жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтар мен халықтық белгілерін сақтай отырып, әлемдік әдебиетте тарих бедерлерін көркемдеп көрсету үшін тарихи роман жанрының алатын орны ерекше. Бұл ретте әдебиетімізде ХХ ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап қарымды жазылған тарихи романдардың маңызы зор.

Әдебиет – қоғам айнасы, белгілі бір дәуірдің көркем шындығы болғандықтан, оны құрайтын көркем шығармалардың әрқайсысының көтеретін жүгі бар. Тарихсыз халық, ұлт болмайтыны секілді, әдебиетсіз мәдениет де болмайды. Адамдардың тұрмыстағы іс-әрекеттерін өзара қарым-қатынастарын табиғи болмысымен ала отырып, өнер психологиясы заңдылығымен суреттеу, бейнелеу, эпикалық баяндау, лирикалық әуенмен тұтастыра жазу – қаламгерлердің реалистік ұстанымын айқындайды.

Реалистік сипат – көркем шығармадағы тарихилыққа негіз болатын поэтикалық ерекшелік. Реализм әдісіне арқау болған халық тұрмысындағы әлеуметтік қақтығыстардың, қайшылықтардың көркемдік шешіммен жазылуы уақыт шындығын танытады. Академик З.Қабдолов шығармашылық әдістің екі түрі романтизм мен реализмнің өзара сабақтастығын, көбінесе біртұтас өрілетінін, шындық пен қиялдың қосыла отырып, өнер туындысының болмысын құрайтынын атап көрсетеді. Көркем әдебиет тарихындағы суреткерлердің реалистік сипатпен жазылған шығармаларында романтизм мен реализм сарындарында өзгешеліктер болғанмен, көркемдік жинақтауында және шешімінде арналастық сақталады.

Әлем әдебиетінің көрнекті суреткерлері Флобер, Мопассан, Бальзак т.б. туындыларында романтизм мен реализм тұтастығы сақталған. Қазақ әдебиеті тарихындағы ауызша авторлық дәстүрлі ақындық поэзия мен кәсіби жазбаша әдебиет өкілдерінің шығармаларында да реализм мен романтизм әдістерінің тұтаса өрілуі классикалық үрдістермен тұтастық тұрғысында бағаланады.

Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығының көрінісі классикалық әдеби даму арнасында танылады. Роман жанрындағы шығармалардың эпикалық мол тынысты құрылымында қаламгерлер уақыт пен кеңістіктегі халық тарихы оқиғаларының шиеленісті кезеңдерін реалистік сипатпен бейнелейді. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ романдарының реалистік сипатын дәйектеген тақырып саласы – адамдар мен қоршаған табиғат ортасының хал-ахуалы. Әсіресе, Арал теңізінің тартылуынан, Семей полигонындағы ядролық сынақ жарылыстарынан туындаған зардаптарды арқау еткен көркем шығармалар әдебиеттегі өзекті мәселелерді қамтуымен ерекшеленеді. Заманымыздың экологиялық өзекті мәселелерін арқау еткен көркем шығармалар уақыт шындығын туындылардың мазмұны мен пішінінде қамтып, адам мен табиғат тағдырының күрделі жағдайын реалистікпен жазудың тың бағдарына жол салды.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың ұлттық әдебиеті идеялық-эстетикалық өзгерістерге ұшырады, бұл тарихи романдарға да қатысты болды. Романның бұл түрінде эпикалық полотнолардың сюжеттік-композициялық ағынында орын алған объективті баяндаулар жалпылау мен типтендірудің субъективті-аналитикалық принципімен алмасты. Бұл кезеңде тақырыптар мен көкейтесті мәселелердің көкжиегі кеңейіп, жазушының шешуші ұстанымын, оның әлем мен адам концепциясын анықтап берді. Прозаиктер шынайы өнердің әрқилы шартты түрлерін тиімді қолданды, олардың арасында мифологиялық көркемдік танымдар басты орын алды. Мифологиялық, эпсаналық, аңыздық әдістерді қолдану прозаның философиялық бояуын қалыңдата түсті. Осындай әдіс,

тәсіл ерекшеліктерімен байытылған қазақ әдебиеті әлем әдебиетінің дәстүрлерін өзіне қабылдап, классикалық деңгейге көтерілді.

Тарихи роман жанрын зерттеуге арналған кеңестік дәуірдің әдебиетші ғалымдары Ю.А.Андреев, Л.П.Александрова, В.М.Пискунов, С.М.Петров, А.И.Пауткин, В.Д.Оскоцкий және т.б. еңбектері бар.

Қазақ әдебиетінің жаңа жазба реалистік дәстүрінің қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі романдар туралы алғашқы теориялық пікірлер Ә.Бөкейхановтың «Роман деген не?» (1914), «Роман бәйгесі» (1915), А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926) атты еңбектерінде көрініс тапты.

Қазіргі қазақ әдебиетінде халықтың көркем тарихын бейнелеген тарихи романдар көбейіп келеді. Әдебиеттің осы жанрын зерттеуге академик Р.Бердібай, ғалымдар М.Дүйсенов, Ш.Елеукенов, М.Хамзин, Г.Елеукенова, Ж.Дәдебаев, Т.Сыдықов, Т.Рақымжанов, Қ.Алпысбаев т.б. елеулі үлес қосып, қазақ романының қалыптасуы, тарихы мен даму ерекшелігі, романдардағы тарихилық пен көркемдіктің арақатынасы мәселелерін қарастырып келеді.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасты. Тарихи романның бастауында С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Ботагөз» романдарымен қатар Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтың, Ж.Аймауытовтың, М.Дәулетбаевтың шығармаларын атауға болады. Дегенмен қазақ романын зерттеуші Б.Шалабаевтың пікірінше, тарихи романның көркем қорытылып, шын мәніндегі өнер туындысы дәрежесіне жетуі М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан басталады. Ғалым Т.Сыдықов эпопеяда жазушының тарихилық принцип пен реализм мұратынан айнымағанын атап көрсетеді.

Тарихи проза мазмұнының күрделенуімен бірге оны негізгі проблема етіп алып, жанр теориясы тұрғысынан қарастырып, жекелеген шығармаларды талдап, жан-жақты зерттеген ғылыми ізденістер саны өсті. Мәселен, Л.М.Әуезованың еңбегінде кеңес дәуірінде жазылған романдардың көркемдік ерекшелігі мен тарихилық мәселесі қарастырылған. Ал белгілі ғалым

Р.Бердібайдың монографиясы М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан бастап көптеген тарихи романдарды жан-жақты зерделеуге құрылған. Профессор Ж.Дәдебаев тарихи романдарды қолданылған фактілері мен құжаттарына байланысты деректілік тұрғысынан қарастырып, көркем бейне жасау принциптерін зерттейді. Ғалым Т.Сыдықов тарихи роман жанрын жаңаша зерттей отырып, оның табиғатын терең аша білген. Ал әдебиеттанушы ғалым Қ.Алпысбаев қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа жазылған туындыларды көркемдік, кезеңдердің байланысы тұрғысынан қарастырады. Тарихи роман жанрын зерттеу саласында қазақстандық компаративист-ғалым Қ.Оразаева салыстырмалы-типологиялық зерттеу әдісін қолдана отырып, белгілі жазушылар Ю.Тынянов пен М.Әуезовтің тарихи шығармаларының негізінде қазақ және орыс әдебиеттеріндегі тарихи-биографиялық романдарды салыстыра зерттейді. Белгілі ғалым Б.К.Майтановтың «Қазақ тарихи-революциялық романдарындағы психологиялық анализ» атты көлемді зерттеуінде кейіпкер тұлғасын, оның характерін ашуда қолданылатын психологизм тәсілі туралы жан-жақты айтылады. Ал А.А.Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі» туралы зерттеуінде тарихи шығармаларға тарихи деректерден кейін өзек болатын мифтер, аңыздар мен әпсаналар туралы жан-жақты мәлімет берілген. Зерттеуші С.Қ.Мұхтарованың «Қазақ тарихи прозасындағы би-шешендер образы» жайындағы зерттеу еңбегінде тарихи шығармалардағы қазақ халқының қайраткерлерінің бейнесі жан-жақты зерттелген. Ал Т.М.Демежановтың, Л.А.Серғазының зерттеулерінде Кенесары Қасымұлының қазақ тарихында алатын орны және оның бейнесін өзек еткен тарихи шығармалар жан-жақты қарастырылады және қазақ тарихи прозасындағы барлық жетістіктер туралы нақты әрі терең айтылады.

Тарихи роман өз бастауын әдебиет пен тарихтан алады. Тарихи роман авторы хақиқи тарих деректеріне сүйене отырып, ойдан шығарылған өмірді суреттейді. Егер тарихшы өткен өмірді археологиялық қазбалар, жылнамалар мен деректер бойынша қайта құратын болса, тарихи романның авторы қайта

құруға жатпайтын ақтандақтарды толықтырып, көркемдейді. Сөйтіп, тарихи шындықты оқырманға жақын, ұғынықты, әрі нанымды етеді. Тарихи роман негізгі екі түрге бөлінеді, бірі белгілі бір тарихи оқиға немесе тұлға төңірегінде жазылса, келесісі тұтас халық тарихын суреттеуге арналады.

Тарихи романдардың кейіпкері ең алдымен тарихтың өзі, ондағы тарихи оқиғалар. Тарихи роман авторы өз шығармасында өткенге үңіле отырып, оны оқырман үшін бүгінге көшіреді. Тарихи романдардың ғажайыптығы сонда – бұл жерде өткен өмір өзінің сырларын жоғалтпайды. Жазушы өткен дәуірдің бояуын беру үшін сөз, киім, дәстүр үлгілерінің ерекшелігін сақтап, қазіргі оқырманға түсінікті болуы үшін роман тілінің тым архаизмденуіне жол бермейді. Романдарда тарихи оқиғалар орнына келтіріліп, тарихшының міндеті орындалады және адамдардың ойлары мен сезімдері қалпына келтірілуі арқылы роман жазу ерекшелігі сақталады. Роман жанрын терең зерттеген ғалым М.Бахтин тарих пен тарихи тұлғалардың, қайраткерлердің жеке өмірінің бірігуін тарихи романның ерекшелігі деп санайды және ұзақ уақыт бойы таза тарихи сюжеттің орталық және жалғыз тақырыбы соғыс болғанын айтады. Сондықтан жазушылар тарихи тұлғалардың жеке өміріне тоқталмай, тарихи шындықты бейнелеуге күш салған.

Тарихи роман жанрындағы тарих пен әдебиеттің өзара байланысына келетін болсақ, бұл өзара сабақтастық пен жалғастық дәстүрінде жүзеге асырылады. Қаламгер нақты құжаттармен, деректермен жұмыс жасай отырып, тарихи шындықты бұрмаламау мақсатын және роман техникасын, оның көркемдігіне қойылатын талаптарды ұмытпайды. Сонымен қатар тарихи романның тарихы мен поэтикасын жалпы роман проблемасынан бөлек қарастыруға болмайды, бұл проблемалар әдебиеттануда маңызды орын алады.

Қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи романдардың жіктелімі жүзеге асырылды. Тарихи романдарды тарихи-революциялық, аңыз-роман, тарихи-биографиялық, тарихи-публицистикалық, тарихи-этнографиялық, көркемделген роман, тарихи-тұрмыстық, тарихи-хроникалық, роман-эпопея

(Р.Бердібай), тарихи-элеуметтік, тарихи-танымдық, тарихи-патриоттық (Қ.Аралбаев), синтетикалы жанр (Т.Сыдықов), тарихи-ғұмырнамалық деп бөлеміз.

Тарихи роман – өміршең жанр. Тарихи романдардың даму барысында көптеген түрлердің тууы оның жанрының көптүрлі болуына себепші болған. Ұдайы ізденіс нәтижесінде қазақ тарихи романдарының жанрлық түрлері жетілдіріліп келеді. Тарихи романдарға тән белгі – олардың көп қырлылығы және жан-жақтылығы.

Қазіргі қазақ романдары ұлттық сөз өнерінің дамуындағы классикалық дәстүр жалғасының көрнекті көрсеткіштері болып саналады. Қазақ әдебиетінің ежелгі замандардағы эпикалық көлемдегі жазба ескерткіштерінде негізі қаланған тарихи шындық пен көркемдік шешім тұтастығымен өрілген шығармашылық үрдіс ғасырлар бойы жалғаса келе қазіргі әдеби дамуға ұласты. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ романдары тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің әлемдік өркениеттегі классикалық үрдістердің көрсеткіштерімен деңгейлес сипатымен бағаланады. Қазақ әдебиеті шығармаларының ұлттық негізділігін сақтай отырып, әлем әдебиеті арналарымен бірге көркемдік дамудың жаңа жетістіктеріне жетуі жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан мәдениетінің мәңгілік тұғырын нығайта түседі. Бұл – қазақ сөз өнері дамуының мәңгілік шығармашылық қозғалыстағы жолы.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуы туралы айтыңыз.

2. Тарихи роман жанрының жинақтаушылық сипаты неде?

3. Тарихи роман жанрының деректілік сипаты неде?

4. Тарихи романдардың көркем әдебиетте алатын орны қандай?

5. Тарихи романдардың ұлттық сананы қалыптастырудағы қызметі неде?

2.2 Тарихи шындық және көркемдік шешім

Әдебиет пен тарихтың арасында үлкен байланыс бар. Тарих әдебиеттің материалы болса, әдебиет – тарихтың жаршысы, яғни адамзаттың шын тарихын тарихшы емес, суреткер жазады. Тарих адам үшін әрқашан да нақты бұрынғы өткеніміз, осы өткенімізді меңгеру саласы, өзінің шыққан тегін сезіну. Тарих бар жерде дәстүр жалғастығы да бар. Тіпті жер бетінен жойылып кеткен жекелеген халықтар мен этникалық топтардың да өзіндік санасы тілдік ассимиляция кезінде сақталуы мүмкін, себебі тарихи, мәдени ақпараттар із-түзсіз жоғалып кетпейді.

Бұл ретте әдебиетіміздегі тарихи роман жанрының қалыптасуы қазақ романының дамуына елеулі үлес қосқанын айтуымыз керек. Академик Р.Бердібай тарихи романдарды «қазіргі қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық, идеялық-көркемдік ізденістер мен табыстарына» жатқызады және олардың маңызын атап көрсетеді: «Тарихи шығармалар өткен дәуір істерін қайта жаңғыртып көрсетуі үстіне мәдени, адамгершілік, психологиялық дәстүрлерді де таныстырады» («Тарихи роман», 310-313 бб.).

Тарихи құбылыс, тарихи оқиға тарихи қажеттілікті тудырады. Зерттеуші К.С.Ахметованың «Көркем шығармадағы тарихи шындық (Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» негізінде)» жазылған кандидаттық диссертациясында: «Тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы процесін қадағалайтын категория екенін ескерсек, онда ғылымның эстетика саласына ену керек. Ал көркем шығармадағы тарихи шындық дейтін болсақ, онда өмірде болған шындықты негізге алу шарт. Өйткені көркем шығармадағы өмір көріністерінің тарихтағы шындыққа қаншалықты алыс-жақындығын анықтау, құжаттар негізіндегі шындықтың өзі сюжеттік желіге айналып кете баратын сәттерін қадағалау арқылы өмір мен өнердің тоғысар сәттерін бағдарлай алсақ, ел елерлік, құныға оқырлық шығарманың қалай дүниеге келу жайын суыртпақтап шығару сонда қиын бола қоймас» (92-б.), – деп келтірілген.

Тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы эстетикамен байланысты. Ал көркем шығармадағы тарихи

шындық дейтін болсақ, онда өмірде болған шындықты негізге алу шарт. «Әдебиеттану» терминдер сөздігінде «Тарихи шындық – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылығы, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, өмірдің шынайы болмысын елестету арқылы, өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілмен бейнелеу өмір шындығы, яғни көркемдік шындық. Тарихи шығармада өмірде болған оқиғалар мен ойдан шығарылған жайлар да аз болмайды, тарихи тұлғалармен бірге ойдан шығарылған бейнелер де қатар жүреді. Шығарманың көркем мазмұны оқиғалары, кейіпкерлері, көркем ой көрігінен өтіп, өзгеше сипат алып шығатындығында. Әрине, тарихи оқиғаның негізінде жазылады. Сондықтан жазушы тарихи оқиғаларды нақты білуі керек. Ол қанша суреттесе де тарихи шындықты бұрмалап, аттап өтуге хақысы жоқ. Ол үшін тарихи деректерге сүйенуі керек» (320-б.), – деп түсінік беріледі.

I.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында оқиғалардың сюжеттік желісі шебер тартылған, кейіпкерлер образы терең суреттелген, қоғамдық жағдай мен тарихи оқиғалар бір-бірімен жымдаса байланысқан, бұл жазушының шығармадағы көркемдік тұтастықты сақтап, шығармашылық шеберлікті жақсы меңгергендігін көрсетеді.

Трилогияда көптеген жанрлар тоғыса орныққан. Бұл ретте трилогияның хроникалылығымен қатар, танымдық, мифтік, эстетикалық, мағлұматтық, шежірелік, көркемдік, фольклорлық сипаттарын айту керек.

Трилогияның танымдық қасиеті – шығарманың күллі қазақ халқына ортақ тартысты тағдырын жан бітіре суреттеуі, қазақ мемлекетін құрған ел билеушілер – хандар, сұлтандар, билер бейнесін, қазақ тарихын жасауға қатысқан халық өкілдері яғни батырлардың, ақын-жыраулардың тарихтағы және көркем ойдағы бейнесінің панорамасын жасап беруінде.

Трилогияның мифтік сипаты батырлардың жойқын ерліктерінің көрінісімен, ел билеушілер мен абыздардың аңызға айналған сөздерінің сұлулығымен, қазақ халқының түркілік

салт-дәстүрлері мен шамандық дінінен қалған, кейін Ислам дінінен енген діни ғұрыптары, батырлық, тәрбиелік аңыз-эпсаналарынан, мақал-мәтелдерінен көрінеді.

Трилогияның эстетикалық қуаттылығына жазушының көркемдік тіл құралдарын барынша бай қолданып, тарихи оқиға болған кезеңдегі тіл ерекшеліктерін сақтай отырып, осы күнгі оқырманымен жалғастығын жоғалтпай сақтауы дәлел болады. Жазушы трилогияда қазақ тарихында ерен еңбек сіңірген ел билеушілер мен ел қорғаған батырларды, от тілді, орақ ауызды ақын-жырауларды, қарапайым халық өкілдерін, тарихи, мәдени, саяси оқиғалар мен сол кезеңдегі заң-құжаттарды көркем шығарма көкжиегінен қалыс қалдырмау мақсатында архив құжаттары мен тарихи деректерді тірнектеп жинақтайды, сұрыптайды, сөйтіп ең маңызды деген оқиғаларға мән бере, терең тоқтала суреттеп, кейде санамалап кетуді жөн көреді, яғни тарихи шығарманың эпопеялық үлгісін жасауды басты мақсат тұтып, халық тарихын толықтай қарастыруға мән берген.

Трилогияда мағлұмат көп берілген, егер туынды өткен ғасырларда жазылған болса, оны тарихи дерек ретінде пайдалануға да болар еді. Жазушының тарихшыға тән көрегендігі мен байқағыштығы ұшқыр ой қуатымен сабақтаса өрілген.

I.Есенберлиннің шежірелерді шебер пайдалануы бес жүз жылдық тарихтағы айналып кетуге болмайтын, дегенмен атап өтетіндей маңызы аздау кейбір оқиғаларды шежірелік баян үлгісімен айтып кетуі – оның тағы бір шығармашылық қыры. Жазушы халқымыздың бес жүз жылдық тарихында тарихи тұлғаларды, оқиғалар мен заң-құжаттарды көркем шығарма көкжиегінен қалыс қалдырмау мақсатында мұрағат және тарихи деректерді жіті қарастырады, ең маңызды деген оқиғаларға мән бере суреттеп, кейде санамалап кетеді. Автордың тіл көркемдігіне көзқарасы да осы тақылеттес ойдан туындаған, яғни тарихи шығарманың эпопеялық үлгісін жасауды басты мақсат тұтып, халық тарихын толықтай қарастыруға мән берген. Қаламгер трилогияда мифтік шығармаларды, яғни ежелгі монғол аңыздарын, қазақ аңыз-эпсаналарын, ертегілерін, айтыс үлгілерін, жырларды мол пайдаланған, бұл ретте тарихи

құжаттарды мифтік шығармалармен бекіту әдісі ұтымды шыққан. Жазушы монологтік баянға көп орын берген, себебі бұл белгілі бір биікке көтерілген кейіпкердің, мысалы, ел билеушінің, өзгемен ойласпайтын, өзінше кесіп-пішетін, шешімін соңынан айтатын қасиетін көрсетеді.

Көркем қиялдың тереңіне бойлап, көркем шығармаға айналдыру үшін көркемдік болжал мен көркемдік таным қажет. Көркемдік таным дегеніміз: «заттар мен құбылыстардың адам өмірімен тікелей байланыста болатын шындық болмысқа адамның эстетикалық қатынасының жоғарғы формасы» (Гуляев Н.А. Теория литературы, 69-б.), ал көркемдік болжал: «Автордың реалды шындықтың кейбір фактілерден ауытқуы (олар жайлы сөз қозғамау, жанама фактілерді суреттеуде хронологиялық тізбекті өзгерту, т.б.) бұл тарихи кейіпкердің мінезіндегі кейбір қырларын күшейту, не бәсеңсіту, тарихи құжатқа шығармашылық жағынан жақындату» (Александрова Л.П. Советский исторический роман: Типология и поэтика, 136-б.). «Көшпенділер» халықтың тұмшаланып жатқан тарихын тірілтуге деген көркем қиялдан туындады. Қаламгер өзінің көркемдік болжалына сүйене отырып, трилогияны халыққа таныс, оның көңілінде бейнесі өшіп үлгермеген хан Кенесарының билік құрған кезеңінен бастауы тарихтың беймәлім беттерін ашуға жалпыхалықтық қызығушылық туындауына ықпал етті. Төл тарихымызды тірілту секілді ауыр да абзал міндетті жазушы өзінің бай дүниетанымымен, жазушылық шеберлігімен, еңбекқорлығымен орындай алды.

Тарихи романдардағы көркем тартыс – сюжет пен характерге байланысты теориялық мәселе. Трилогия түгелдей дерлік тартысқа құрылған, бұл әрбір оқиғаның басталуы мен аяқталуынан және бір-бірінен туындауынан көрінеді. Жазушы бір оқиғаның ішінен бірнеше жағдайлық оқиғаларды шығарып, бір мезетте бірнеше кульминациялық нүктелерді көрсетеді. Мысалы, «Алмас қылыш» романында Асан Қайғының өмірімен Қазтуған жырау мен Қотан жыраудың айтысының тартыс түрінде өтуі, қазақ халқының ерлігін паш ете жырлаған тұстарда Әбілқайыр ханның ұнатпаған сыңай танытуы, Саян батыр қашып кеткені туралы хабарды естігенде Қобыланды батыр мен

Ақжол би арасындағы тартысты көзқарас, оны Асан Қайғы мен Әбілқайыр ханның байқап қалып, әрқайсысының өзінше байлам жасауы, романның өн бойына өзек болған Әбілқайыр мен Жәнібек, Керей арасындағы тартыс; «Жанталастағы» Әбілқайыр хан мен патшалық Ресей шенеуніктерінің, Абылай хан мен жоңғарлардың арасындағы тартыс, «Қаһардағы» Кенесары мен патшаның отаршылдық саясатын жүзеге асырушы орыс генералдарының, аға сұлтандардың озбырлығына қарапайым халықтың қарсылығы желі тартып жатыр.

Жазушы кейіпкерлер бейнесін жасауда ұтымды әдістерді қолданады, ол кейіпкерлерін суреттеу үшін тіліміздегі бай тіркестерді, оралымдарды шебер қиюластырып келтіреді. Осы шеберлігі жазушының тарихи романдарының тілін әсем безендіріп, тарихи оқиғаларды суреттеудегі тіл жұтандығынан және қасаңдықтан аулақ етеді.

Жалпы көркем әдебиет тілінің шеберлік сипатын білдіретін тілдік тәсілдерді екі топқа бөлуге болады, олар – бейнелеу және әсірелеу тәсілдері: «бейнелеу тәсілдері – өмірдің реалды шындығын, құбылысты кісінің көз алдына елестететіндей етіп суреттеу. Әсірелеу тәсілдері – оның үстіне, кісінің эмоциялық сезіміне әсер ететіндей етіп көріктеу» (М.Балақаев, М.Серғалиев). Ал «Көшпенділер» трилогиясында қолданылған бейнелеу құралдарына тоқталатын болсақ, олар сөз қолдану тәсілдері, бейнелеу сөздер, мысалы, құбылту деп аталатын метафора, метонимия, әсірелеу, тұспалдау, астарлау, теңеу, эпитет, дыбыстық қайталамалар түрінде кездесіп, оның тілін безендіруге қызмет етеді. Ал бейнелеу тәсілдеріне келсек, бұл ретте кейіпкерлерді мінездеу, сөйлету, портрет жасау, табиғат көріністерін суреттеу, уақиғаны әр түрлі өрістетуде қолданылған жазушы шеберліктері туралы сөз етеміз. Әдеби тілдегі сөз байлығының бәрі де түгелдей бейнелеу құралы деп аталады, бұл топқа әсерлеу, яғни сөзге мәнерлілік сипат дарытып, көркемдігін, әсерлілігін арттыра түсетін сөйлем құрылымын түрлендіру жатады. Әсерлеу түрлері – сөз қайталау, сөздің орнын ауыстыру (инверсия), шендестіру, үдету, бүкпелеу, арнау, риторикалық айшықтар; мәнерлеу, тілдің мәнерлілігін көрсететін тәсілдер лексикамен, фразеологиямен шектеліп

коймайды, қажетті жерінде сөз тіркесіндегі құрамдас бөліктердің алмасуы, жай, құрмалас сөйлемдердің құрамдас бөліктерін алмастыру, интонация, тіпті оқшау сөздер, сөйлемнің мүшелері де мәнерлілік жасауға қызмет етеді. Аталған амалдар шығарманы шынайы, тартымды етіп, тіліне әр беріп, түрлендіреді. Тұтастай алған тарихи туындының көркемдігі шығарманың бүкіл компоненттерінің бірлігінен, үйлесімінен туындайды.

Өткен ғасырларда көп қолданыста болған, қазіргі күнде архаизмге айналған сөздерді тауып, оның мән-мағынасын ашу, әдет-ғұрып ережелеріне, тұрмыстық жағдайларға, жаугершілікке байланысты қағида, тәртіптерге, табиғат ерекшеліктеріне баса назар аударып, тарихқа қылау түсірмей шынайы жазу І.Есенберлиннің дарындылығын, шеберлігін танытады. Көркемдеуші тілдік құралдарды шебер қолдану – шығарманы сәтті шығару кепілі.

Қазіргі филологиялық зерттеулерде көркем мәтіндердегі жекелеген лексикалық бірліктердің немесе лексикалық қабаттардың (соның ішінде көнерген сөздердің) ерекшеліктеріне, әдістеріне және статистикалық мінездемелеріне зор мән берілуде, себебі тіліміздегі көнерген сөздерде тарихи ақпараттар сақталған. Трилогияда тілдің бай мүмкіндіктері көрініс тапқан, мұндағы мақал-мәтелдер, салыстырулар, аллегориялар, метафоралар және кейіптеулер – суреттеліп отырған кезеңнің, кейіпкерлер образын сомдаудың маңызды құралы. Жазушының мақал-мәтелдерді қолдануы шығарманың көркемдік қуатын арттырса, тұрақты сөз тіркестерінің қолданысы одан әрі ажарландырып тұр: «Ақын – ел құлағы, ел көзі, ел жүрегі», «Итаяқтағы жуындыдан бұралқы төбетті қуып жіберіп, өзі жалай бастаған тазыдай», «Қасқырдың қаншығы тек күшігі қасқыр болғанша ғана ана, ал күшігі қасқыр болғаннан кейін, анасы да оған қасқыр», «Досыңнан қасыңның еті тәтті, ал қасыңнан өзіңмен алысқан жауыңның еті тәтті», «Жатқан жыланның құйрығын басу» (Алмас қылыш»), «қаншелек адам қорқау қасқыр тәрізді», «Күлмес хан тәрізді» («Жанталас»), «көздің қарашығындай сақтау», «жамандық хабар

соққан желмен бірдей», «жиһазды, дүниелі ақбоз үйдің ішінде өлік жатқандай, жұртта үн жоқ» («Қаһар»).

Жазушы шеберлігінің тағы бір қыры табиғат құбылыстары мен тұрмыстық жағдайларға қатысты тіркестерді образды бейнелеуге қолдана білуінен көрінеді: «жауар бұлттай», «қара түнектей», «айнадай ашық көгілді аспан», «қара бұлт», «долы жел», «қалың қабағын түйіп», «түксиген қабағынан қыраулы қыстай кәрін төгіп», «өкпе-ашуын толғай кетті», «Жейхүн өзеніндей тасыған жыры үшін», «от ауызды, орақ тілді», «тұсаған жылқыдай өрісінді кеңіттірмей» («Алмас қылыш»), «қайран сұлу құралай», «айдын көлдің аққуы», «түншыға безерген дүние», «алтын тұғырға қонған ақ сұңқардай», «безек қаққан ұшқыр ойы», «қойдай-қойдай тастар», «кермиық сар дала өлік тәрізді үрейлі, моладай азынаған суық», «бозғылт шөл», «сала құлаш көк құрыш алдаспандар», «аш бүркіттей шүйілді», «қанжардай тырнағымен жыртқан қанды көз барыстай», «нардай қара айғыр», «қазандай қара дулыға», «уыздай дәмді ет», «жұмған жұдырықтай болу», «ақ көбік атып, долдана тасыған өзен», «жұдырықтай тастар», «долы өзен», «кәрі бүркіттей тұғырда отырып қалған қарт жырау», «қамыс құлақ, бөкен сан жүйрік», «құлан қомдас бота тірсек сүлектен жаратылған будан» («Жанталас»), «төнірек сандықтан суырған ғаһар тастай жалт-жұлт ойнап ғажайып сәулетті түрге енді», «сүмбілдей сәйгүлік жүйрік», «шайқала ырғалған жорға», «қайыңның безіндей берік, қазан тастай шомбал, төртбақ келген біреу», «есік пен төрдей, ай табанды жайма жал қара көк айғыр», «кескен қара томардай келте қара сұр жігіт», «суық кекесін», «жүрегі аттай тулап», «лақа бас, білектей жуан, қайрақ тас түстес тау жыланы», «бас бүйендей өлексесін салбаң еткізіп топ еткізді», «құрыштай қатты қарулы қол», «қардай опырылып ат үстінен құлап түсті», «қышқаштай жабысқан темір саусақтар», «шойындай ауыр шомбал дене», «құлаштай сілтеген қамшы», «боз торғайдай кішкентай болғанмен, биік ұшар халқым бар еді», «өзен жыландай сумаң қағып ағады», «сүмбідей сұлу бедеуінің үстінде қорғасын құйған құлжа асығындай берік отырған жас жігіт», «көзінде бір сәуле жалт етті де, кенет үрлеп сөндірілген білте шам жарығындай жоқ

болды», «бие сауымындай кеңесу», «ақбөкендей әдемі», «күншығыс жақты сынық тағадай қоршай көмкерген кәрі Қаратау алыстан қара қошқылданып көрінеді», «екі көзі оттай жайнап, күре тамыры білеудей боп, кең тамағы торғай жұтқан қурай жыланның көмейіндей ісіп кетті», «бәйгеге шапқан жүйріктей, жыр желісінен маңдай тері бұршақтап ақты», «сүйек тиген төбеттей ұпайым түгел деп өз бетіне кетпейді», «екі бала тапқанына қарамастан, сұңғақ бойына жарасқан қос жұдырықтай тіп-тік қос анары алтын жамбылы алқасын тарсылдата керіп, аш белі үзіліп кетердей талып, мықынынан төменгі бура санды бөксесін мейлінше айқындап тұр», «қамшының тіліндей етіп өрілген қос бұрымы көк толқынмен ойнап жыландай ирендеп, сымбатты денесі, су астында ақ сазандай бұлықсып, еріксіз көзін тартып әкеткен», «жаңа туған айдай толықсыған Арқаның жас сұлуы», «мойылдай қап-қара көздер», «мысықтың мұртындай түксиген сирек қасы», «салпы ерінді аузын қисандата шайнағанда саршұнақтың құйрығындай жіңішке ұзын мұрты едірең-едірең ете қалды», «жараланған қасқырдай тіпті долданып алды», «мұрты ұйқыдан оянып керілген мысықтың құйрығындай тікірейе қалды», «аңшы қуып жеткен еліктің лағындай зәресі ұшып, тостағандай көзі шарасынан шыға жаздай жаутаңдаған», «арбаған жыланға таяған торғайдай жақындай берді», «жағалтайды ілген қара бүркіттей», «жаңа туған қозының елтірісіндей қара қошқыл бұп-бұйра шаш», «темір торға қамалған жолбарыстай», «сүліктей қара су жорға», «кәрі қылыш – карательный отряд» («Қаһар»).

Жазушының тіліміздегі бай тіркестерді, оралымдарды шебер қиюластыруы романдарының тілін көріктендіріп тұр. Романдардың поэтикасында фольклорлық, мифо-эпикалық және ұлттық көркем әдебиет дәстүрлері қолданылады. Шығарманың тілі көркем бейнелеуіш құралдармен, ішкі монологтармен, табиғат суреттерімен, лирикалық шегіністермен, авторлық талдаулармен әрленген.

Шығармада қолданылған бейнелеу құралдары (сөз қолдану тәсілдері, бейнелеу сөздер, мысалы, құбылту деп аталатын метафора, метонимия, әсірелеу, тұспалдау, астарлау, тенеу, эпитет, дыбыстық қайталамалар), бейнелеу тәсілдері

(кейіпкерлерді мінездеу, сөйлету, портрет жасау, табиғат көріністерін суреттеу) оны шынайы, тартымды етіп, тіліне әр беріп, түрлендіріп, тұтастай алғанда тарихи туындының көркемдігі бүкіл компоненттерінің бірлігінен, үйлесім-келісімінен туындайды. Жазушының тарихи романдарын тіл өрнектері тұрғысынан зерттеген Б.С.Әбдуованың «Тарихи романдар тілінің көріктеуіш амалдары (Ілияс Есенберлин шығармалары бойынша)» атты кандидаттық диссертациясында бес-алты ғасыр бұрынғы кезеңге жол салу, барын байытып, жоғын табу, өшкенін жандыру, там-тұмдаған деректерден мәлімет алып, өмір шындығын көркем келістіре білу – тарихи шығарманың негізгі шарты екенін айтылады. Халықтың көркемдеуіш тілдік құралдарын шебер қолдану – шығарманы сәтті шығару кепілі.

Трилогиядағы көнерген лексиканы бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: көнерген лексиканың ежелгі түркілік қабаты; жалпытүркілік қабаты; өзге тілден енген қабаты; қазақ-монғол параллельдері. «Алмас қылыш» романында парсы тілінен енген дийар, диван, араб тілінен енген қари, арбаб, фатика, насрани діні, мүнәзара, мұзалим, ескі шағатай тілінен енген жете, шете (моғолдарды шағатайлықтар осылай атаған), наип, қыпшақ тілінен енген есірей, көне түркі тілінен енген ірбіз, ерат, панднама, импрам, инал, пасбан, етрат, паруа, тұтғақ, баса, қарбас, етрақ, ағрұқ, кестам, монғол тілінен енген көрен т.б. сөздердің қолданылуы роман оқиғасының 1456 жылы Әбілқайыр хан билігі кезінде Барақ хан бастап, Жәнібек пен Керей хандар қолдап, Қазақ хандығы қалыптасып, Қасым хан, Хақназар хан билік құрған 1580 жылға дейін іргесін бекіттірген кезеңдегі қазақ жерін билеушілердің сөздік қорының да қолданыста болғанын көрсетеді.

«Жанталас» романында өзге тілдерден енген сөздер көп кездеспейді, роман оқиғасы 1580 жылы Қазақ хандығының басына Шығай, Тәуекел, Есім, Жәңгір, Тәуке, Болат, Сәмеке хандар, Орта жүз ханы Әбілмәмбет, Кіші жүз ханы Әбілқайыр, Абылай хан билік құрған кезеңді 1781 жылға дейін қамтиды. Роман тілінен көрініп тұрғандай қазақ халқы осы кезеңде тәуелсіздік кезеңін басынан бір өткергендей, себебі қазақ

хандары өз елін дербес мемлекет ретінде билеп тұрды, сырт жаулардан жан аямай қорғады.

«Қаһарда» орыс тілінен енген ұстап, жасиәтір, кәрі қылыш, іштесер, атұлтант, түркі тілдерінен енген ертәуіл, ертөле, бақауыл сөздердің кездесуі роман оқиғасының 1782 жылы Уәлидің билік құрған кезеңінен басталып, Кенесарының хандық құрған кезеңімен (1841-1847) аяқталуына байланысты, бұл кезеңде Ресей боданы болған қазақ елінің тіліне орыс сөздерінің ену үдерісі байқалады.

Дейтұрғанмен жазушы трилогия тілін тым көнелемей, өткен заман оқиғаларын осы кезең тілімен суреттеуге ұмтылған, ал қолданылған көнерген сөздер көп функция атқарады: біріншіден, бұл стилизация мен тілдік «айшықтылықтың» белгісі; екіншіден, көнерген сөздерді қолдану қосымша танымдық ақпарат береді; үшіншіден, бұл тәсіл мәтінге деген қызығушылық тудырып, оқырманды әр түрлі сөздіктер қарауға жетелейді, яғни оқырманның тілдік құзіреттілігін жетілдіреді. Трилогияның көркемдігі, стилі, тіл бедері жөнінен өзіндік ерекшелігі бар, жазушы уақыт көшіне ілесіп, оқиғаларды нанымды әрі шынайы бейнелеу үшін көптеген әдіс-тәсілдерді тынбай іздеген әрі ұтымды қолданған. Бірақ жазушы трилогия тілін тым көнелемей, оның оқырманына түсінікті болуы үшін өткен заман оқиғаларын осы кезең тілімен суреттеуге ұмтылған.

Ал тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиетімізде жүниеге келген «Тар кезең» тарихи романында көрнекті жазушы Қ.Мұханбетқалиұлы ұлттық тіліміздің бай қазынасын мейлінше шебер пайдаланумен қатар, тарихи оқиғаларды жан-жақты ашып көрсету үшін өзге тілден енген сөздерді молынан қолданады.

Көркем мәтін – ұлттық бітім-болмысты, ұлттық психологияны, ұлттың дүниетанымы мен оның өмір сүру тәжірибесін, ұлттық салт-дәстүр мен наным-сенімін таныстыратын біртұтас дүние, ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі, айнасы. Сондықтан әрбір көркем шығарманың бойынан сол ұлт туралы материалдық және рухани мәдениет негіздерін тануға болады. Тіл этноспен бірге жаралып, бірге өмір сүретін болса, оның бастапқы белгісі өсу, даму, қарым-қатынас

көріністері осы күні жергілікті тіл ерекшелігі, яғни диалект деп танылып жүрген сөздердің мағынасында сақталған. Сондықтан диалект сөздерді тек этимологиялық, семантикалық, семасиологиялық, тарихи тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ экстралингвистикалық мақсатта да қарастырып, мәдениетпен, халықтық этнографиямен жақындастыра зерттеу қажеттігі туындайды.

Қазақ пен орыс халықтары қонысы мен өрісі ежелден іргелес, көрші елдер. Сол себептен бұл елдердің арасындағы сауда-саттық, шаруашылық пен мәдени байланыстар өте ерте кезден дами бастағандығы белгілі. XVI-XVII ғасырларда қоныс араласумен, сауда-саттықпен байланысты қарым-қатынастар орын алса, XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап Қазақстанның Ресей империясына бағынуы бұл байланыстарды одан әрі кеңейте түскен. Осындай ұзақ уақыт үздіксіз қарым-қатынаста болу нәтижесінде орыс тілінен қазақ тіліне көптеген сөздер ауысқан. Бірақ біздің тілімізге енген орыс сөздерінің сыр-сипаты мен игерілу дәрежесі әрқашан да біркелкі болмаған. Орыс тілінен ауысқан кірме сөздерді екі кезеңге бөліп қараймыз: а) 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі кезең, ә) Қазан төңкерісінен кейінгі кезең. Төңкеріске дейінгі кезеңде ауысқан орыс сөздері баспасөз арқылы жазба түрде тарамаған, көбінесе ауызша сөйлеу тілі арқылы енген. «Тар кезең» романындағы кірме сөздерді бірнеше топқа бөлуге болады, бұған бестаубай пөшкі (вестовая пушка), оқап (окоп) секілді қарау-жарақ атаулары; ояз (уезд), шен (чин), болыс (волость), старшын (старшина), сот (суд), түрме (тюрьма), уйез (уезд), губерне (губерния), атпекет (адвокат), айылнай (ауыльный), жандарал (генерал), сәркәтіп (бас хатшы), т.б. секілді әкімшілік басқару ісіне байланысты сөздер; күтір (хутор) және т.б. мекенжай атаулары жатады.

Ал роман тілінде кездесетін «жолкілем», «тауан», «айлапат», «әрпіл-тәрпіл», «суқандата беру», «азуын алдырған», «аспандағыны алып жеп, жердегіні жұлып жеп», «ауанзал», «ғайри жұрт», «худдут макамасы», «зәу биік», «ағаман», «мағырлану», «шойтым», «бидәрмен», «мәйін сөз», «серкетай», «мұнарас шапан», «шатырхат», «мәпі», «мәлтілдеп»,

«қолаңғыр», «қасыңғыр», «ежеттес болмау» секілді сөздер мен сөз тіркестері тілдік қорымыздағы сирек кездесетін қолданыстарды көрсетеді.

Романда «адам ішіндегі қара қобыздың қылғына қиқылдауы», «қамыс арасынан шыққан қабанкөзденіп» т.б. секілді жазушының қаламынан шыққан жаңа образдар көптеп кездеседі.

«Тар кезең» романын жазу үшін автор ұзақ уақыт ізденіп, қыруар материал жинап, мұқият дайындықпен келгендігі сол кездегі орыс-қазақ қатынастарының құжаттары, орыс әкімшілігінің басқару жүйесі, билер мен ру басыларының әрекеттері, оқиға өтетін аймақтың жер бедері, жергілікті жұрттың, әр кейіпкердің сөйлеу мәнері, тұлғасы, шешендердің ерекшеліктері, киім-кешегі және т.б. айшықты әрі тың суреттеулерден көрінеді.

Деректерді образ бен оқиғаларды айшықтандыру үшін іріктеп пайдалану – көркем шығарманың табиғатын терең түсінетін, оқырманын құрметтей білетін, талғамы биік, шебер жазушыға тән қасиет.

Қаламгердің халық даналығы мақал-мәтелдерді, би-шешендердің канатты сөздерін поэтикалық-көркемдік шешіммен үйлесімді қолдана білгендігі романның көркемдік сипатын күшейтіп тұр.

Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетінде халық тарихындағы ұлт-азаттық күрестерге өмірін арнаған, сол арқылы қазіргі қазақ ұрпақтарының дербес мемлекет иесі ретінде әлемдік өркениеттегі өзіндік орнының сақталуын, дамуын қамтамасыз еткен тарихи тұлғаларымыздың ұлағаты ұлықталады. Билік айтып, халық батыры тұғырында болған С.Датұлы сынды дара тұлғалар өнегесін көркем эпикалық туынды арқылы танытқан жазушы Қ.Мұханбетқалиұлының ұлттық-отаншылдық ұстанымы оқырмандардың дүниетанымын байыта түседі.

Көркемдік шындыққа жетудің басты жолы – тарихшылық (историзм). Бұл жазушының көркем қиялына да байланысты. Көркем қиял шығармаға тарихта болмаған жеке эпизодтар мен кейіпкерлердің әрекеті арқылы енеді, сонымен қатар романның

құрылымы, образдар жүйесі, типтендірудің мәні объективті шындықтың субъективті бейнесін жасауға бағынады. Көркем қиял жазушының шығармашылық қиялының негізінде жатыр, мұнда көркемдік болжал бар. Жазушының творчестволық көркем қиялында жүйелі образдар туады, ол оны көркем бейнелеуге қажетті тәсілді таңдайды, ал көркемдік болжал тарихи оқиғаны көркемдікпен бейнелеуге қызмет етеді.

Тартысты тарихи оқиғаларға құрылып, азулы билеушілер мен асқақ билердің, қас батырлар мен көреген ақын-жыраулардың, шыдамды дана халықтың, абзал аналар мен батыл арулардың көркем бейнесін жасап, елдік туралы асқақ арманын бейнелеп берген тарихи романдарда жазушылар қазақ халқының тіл өнері мен фольклорлық мұрасын молынан пайдалана отырып, көркем туынды жасаған. Тарихымыздағы елеулі оқиғалар жазушы шеберлігімен жымдаса өріліп, тіл өнері мен әдеби категориялардың мейлінше мол қолданылуымен әрлене түсіп, көркемдігі жоғарылаған. Бұл – тарихи роман дәстүрінің қазақ әдебиетіндегі ірі жеңісі.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи шындықтың көркемдік шешімі дегеніміз не?
2. «Жанр» және «роман» туралы айтыңыз.
3. Тарихи шындық дегеніміз не?
4. Көркемдік қиял ұғымына анықтама беріңіз.
5. Тарихи романдағы «готикалық» проблемасы туралы айтыңыз.

2.3 Тарихи уақыттың идеялық-көркемдік көрінісі

Уақыт пен кеңістік кез келген көркем шығармаға қарағанда тарихи туындыларда кең аумақты әрі әрқилы болып келеді. Бұған дәлел ретінде жазушыларымыздың тарихи оқиғаларды суреттеуде уақыт пен кеңістікті шектемей, өткен замандағы оқиғалардың ауытқуын, жылжымалылығын, динамикалық қозғалысын роман жазылған уақытпен байланыстырғанын айтуға болады. Жазушы тарихи деректерді баяндау барысында көркемдіктен бұрын деректілігіне мән беруі – осының айғағы.

Ал тарихи деректерді әрлеу үшін көркемдік құралдары жан-жақты қолданылады, ал осы мақсатта поэтика заңдылықтарына көңіл бөлінеді. «Литературный энциклопедический словарь» бойынша: «Әдеби шығармалардағы көркемдік құралдардың жүйесі туралы ғылым» ретінде поэтика «әдеби тектер мен жанрлардың, ағымдар мен бағыттардың, стильдер мен әдістердің ерекшеліктерін» зерттейді.

Уақыт пен кеңістік – өнердің, соның ішінде әдебиеттің маңызды дүниетанымдық, идеялық-мазмұндық және композициялық характері. Оларды зерттеу шынайылықты көркем бейнелеу мүмкіндіктерін зерделеуге, көркем шығарманың ішкі әлемінің ерекшеліктерін зерттеуге, шығарманың мазмұны мен формасының күрделі мәселелерін шешуге зор қызмет атқарады. Көркем уақыт пен кеңістік мәтіннің күрделі құрылымдық бөлігі қызметін атқарады, ол шығарманың композициясын құрайды, соның ішінде баяндау, сөздік құрылымы, сюжеттің дамуы секілді мәселелерге әсерін тигізеді, олардың жанр құрайтын мәнінен басқа әдебиетте көркемдік қуаты да бар. Әдебиеттану ғылымында «хронотоп» ұғымының негізін салған белгілі ғалым М.Бахтин: «Хронотоп дегеніміз әдебиеттің формальды-мазмұндық категориясы... Әдеби-көркем хронотопта кеңістік және уақыт белгілері мәнді және нақты тұтастық ретінде тоғысады», – деп келтіреді. Оның пікірінше көп жағдайда уақыт қатынасы кеңістіктен бөлек қарастырылып келді. Ол уақыт пен кеңістікті хронотоп (ежелгі грек тілінде *chronos* – уақыт, *topos* – орын, кеңістік) деп атайды. Уақыт образы биографиялық (балалық шақ, жастық шақ, кемел шақ, кәрілік), тарихи (қоғам өміріндегі дәуірлер мен ұрпақтардың, ірі оқиғалардың алмасуы), ғарыштық (мәңгілік және әлемдік тарих туралы ойлар), күнтізбелік (жыл мезгілдерінің, күнделікті өмір мен мерекелердің ауысуы), тәуліктік (күн мен түн, таңертең мен кешкілік уақыт), сондай-ақ қозғалыс пен қозғалыссыздық туралы, өткеннің, бүгіннің, болашақтың арақатынасы туралы ойлардан жасалады. Ал кеңістік көркем шығармаларда әрқилы түрде көрініс береді: жабық және ашық кеңістік, жер мен ғарыштық кеңістік, көзге

көрініп тұрған шынайы және қиялдағы кеңістік, жақын мен алыстың заттығы туралы ой. Көркем шығармалардың әрқилы кеңістікті жақындататын және бір арнаға құятын мүмкіндігі бар. Ол хронотопты «уақыттық кеңістік» дей келе, уақыттық және кеңістіктік көзқарастардың өзара байланысын көрсетеді және хронотопты шығармашылықтың роман түрімен байланыстырады. Романдық хронотоп бейнеленген ситуацияның ерекшеліктерімен айқындалады, мұның қатарына «жеке тұлға, микроорта және бір-бірімен әртүрлі қарым-қатынастағы орта кіреді». Осы жерде ғалым: «Хронотоп әдебиетте маңызды жанрлық мағынаға ие. Жанр мен жанрлық түрлер хронотоппен айқындалады», – дейді («Вопросы литературы и эстетики», 391-406 бб.). Хронотопты шығармашылықтың роман түрімен байланыстыра отырып, М.Бахтин роман ұғымын өте кеңейтті, сөйтіп оны Жаңа кезеңнің түгелдей дерлік әдебиетімен байланыстырды. Сонымен қатар ол хронотоптың ерекшелігін романның өте ертедегі типтерінде, яғни ежелгі грек, авантюралық-рыцарлық, авантюралық-айлакерлік, Рабле романдарында көрсетті. Ғалымның пікірінше шығарманың кейіпкерлері және мәтіннің басқа да компоненттері: кейіпкерлердің портреті, сөзі де хронотопқа ие. Ал «Проблемы поэтики Достоевского» атты еңбегінде уақыт пен кеңістіктің жанрлық мәні бар екенін айта келіп: «Жанр возрождается и обновляется на каждом новом этапе развития литературы и в каждом индивидуальном произведении данного жанра», – дейді (121-122 бб.), яғни жанр мен жанр түрлерінің хронотоп арқылы анықталатынын нақты айтады.

Ұлттық әдебиеттанудың негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынов «көркем яки дарынды сөзді, яғни әдебиетті әуезе, толғау, айтыс» деп үшке бөледі, әуезеге жататын ұлы әңгіме (роман) жанрында қаламгер осы үш жанрды да қолданады. Прозаны «ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме» деп жіктегенінен ғалымның көркем шығарманы уақыт пен кеңістік көлеміне қарай бағдарлағанын көреміз.

Ғалымдардың зерттеулеріндегі осы үндестік пен жалғастықты А.Ісімақова ХХ ғасырдың басы мен бүгінгі күнгі әдебиет туралы «Казахская художественная проза» атты

зерттеуінде кеңінен ашып көрсеткен және қазақ прозасының жанрлық алғышарттарын қарастыра келіп: «Для понимания специфических свойств жанровой системы казахской прозы важно понять диалог между системами (фольклором и литературой), при котором литературные жанры обретают значение в соотношении с предыдущей фольклорной системой жанров», – деп, фольклор мен әдебиетті біртұтастықта қарастырады (13-б.).

Тарихи романдардағы уақыт пен кеңістік мәселесін талдағанда тарихи уақыт категориясы ұғымымен сабақтасып жатады. Себебі тарихи шығарманың бір ерекшелігі жазушы өзінің суреттеп отырған кезеңін алыс болса жақындатып, ұзақ болса қысқартып, мейлінше негізгі тарихи шындықты бейнелеуге күш салады, бұл автордың тарихтың қай беттерін парақтауға мән бергенімен байланысты.

Көрнекті жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогияларындағы уақыт пен кеңістік ғалым Р.Нұрғалидың пікірінше «мейлінше мол әрі орасан кең ауқымда бейнеленеді: бір атырап, бір тайпа, бір жүз тіршілігі емес, Қазақстан халқының тағдыры көптеген басқа елдермен қарым-қатынас контекстінде, дүниежүзілік дамудың арнасымен терең сабақтастықта алынады. Құжаттар мен тарихи деректерді сұрыптауда Еуропа, кеңес әдебиеттерінің дәстүрін негізге алып отыратын жазушы ежелгі аңыздарды, ауызекі әңгімелерді, халықтық мифологияны көркем шығармада творчестволықпен пайдалану барысында көп жаңалықтар, соны өзгерістер ашты. Сөйтіп, тарихи романның жаңа бір ұлттық, жанрлық – роман-шежіре үлгісін тудырды деп айтуға әбден болады» («Телағыс», 291-292 бб.).

Сонымен қатар «Көшпенділерде» негізінен ғұмырнамалық (биографиялық) ретроспекция – хроника, психологиялық ретроспекция көбірек қолданылған (Қ.Алпысбаев). Жазушы уақыт пен кеңістікті бейнелеуді образ жасау шеберлігімен ұштастыра алған, ол өз кейіпкерлерінің бейнесін тым әсірелемей, төмен құлдилатпай, шынайы жасауға тырысқан, мысалы Қобыланды батырдың пендешілігін жасырмай көрсете

отырып, бұл оның батырлық аңғалдығы екенін айта кетуді ұмытпайды.

Жазушы тарихи уақыт пен кеңістікті қолдана отырып, өткен күннің оқиғаларын кейде монолог, кейде айтыс өнері, кейде сұхбат түрінде беруге ден қояды. Бұл – тарихи шығармаға тән қасиет. Ал романды талдауда қолданылған салыстырмалы-тарихи әдіс шығарманың сюжетінде жазушының суреткерлік қиялының тарихи материалмен тығыз байланыста екендігін айғақтайды.

Трилогияда әлем, дүние, өмір мен өлім, тағдыр, тарихи жолды таңдау мәселесі мәдени-философиялық тұрғыдан қарастырылады. Романда қазақ халқының өткен тарихи суреті хандардың, халық арасынан шыққан тұлғалардың көркем фигураларымен, өткен дәуір адамдарының рухын, ұлттық санасын, ойлау жүйесін қалыптастырған көптеген этнографиялық детальдармен, салт-дәстүрлермен толыққан. Көркем суреттің осы барлық элементтерін және компоненттерін зерттеу қажеттілік болып табылады.

I.Есенберлин трилогияның өн бойында тарихи фактілердің ізін жоғалтып алмау және жалаң деректілікке ұрынбау үшін әрқилы әдіс-тәсілдерді қолданған. Мұнда кейіпкердің монологын («Алмас қылыш» романындағы Әбілқайыр ханның ұзақ толғанысы, «Жанталас» романындағы Бұқар жыраудың Абылай хан туралы ойлары), тарихи оқиғаларды бейнелеу үшін диалогты (Қотан жырау мен Қазтуғанның айтысы), көпүнділікті (Әбілқайыр ханның өз қызымен кенет кездескендегі ханның, Саян батырдың, Гүлбаһрамның ойлары арқылы оқиғаны шиеленістіруі; Шах-Будақтың асында Саян батыр қашып кеткендігі туралы хабарды естігенде Қобыланды батырдың, Ақжол бидің, Әбілқайыр ханның ишарат-қимылдары арқылы Асан Қайғының ертеңгі күннің күмәнді екендігі туралы ойға келуі), дәстүрлі емес коммуникацияны қолдануы (Шыңғыс ханға Жошының өлімін естірту үшін домбыраны пайдалануы), халықтың салт-дәстүрінің оқиғаны сөзсіз ұғындыратынын көркем бейнеленуі (Ақжол батырдың қаралы ордасының сипаты: «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық,

кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай...» (86-87 бб.); Әбілқайыр ханның Жәнібек пен Керейді аң аулауға шақырғандағы екі топтың киім киісі, адамдар саны, олардың бет-бейнесін суреттеу арқылы ханның шын ниетін көрсетуі; Жағанның отауына келгенде әйелінің өз жүрісі арқылы ханға деген сүйіспеншілік сезімін білдіруі) жазушының шеберлігін көрсетеді.

Трилогияда нақты жылдарды көрсету, кейде құжаттардан үзінді келтіру секілді деректілік көп кездеседі, бұл жазушының осыншама ұзақ уақытты бір кеңістікке сыйғызу үшін жасаған әрекеті секілді. Себебі трилогияда уақыт бір орында тұрмайды, оқушы ХҮ ғасырда отырып, кейіпкерлердің монологы немесе диалогы арқылы одан бірнеше ғасыр бұрынғы кеңістікке түсіп кетеді, немесе жазушы нақты тарихи тұлғаларды бейнелегендіктен, абыздардың түс жору әдісі (Бұқардың Абылайдың түсін жоруы, Кенесарының түсі) арқылы болашақтағы, кейіннен тарихта нақты орын алған оқиғаларға көшеді, яғни трилогияда кеше – бүгін – болашақ уақытының тізбегі қолданылған. Жазушы уақыт көшінің үздіксіздігін де, бір сәттілігін де сипаттаған.

Жазушы трилогияға бес ғасырлық оқиғаны сыйғызу үшін фольклорлық, эпикалық уақыт пен кеңістікті пайдаланады. Фольклорлық уақыт – көркем шығарманың уақыты, фольклорлық қиял тарихи шындық болғандықтан, ол көркем шығарманың шеті мен шегін сақтайды. Эпикалық уақытта баяндау сарыны басым, жазушы оны әрқилы жаңа формаларға енгізіп, шеберлік көрігінен өткізіп баяндайды. Фольклордың прозалық түрінің көркем шығармаға кірігуі, жазушы қаламының күшімен көркемдікке ұласуы – оның шығармашылық жетістігі.

Трилогияда жазушы макрокеңістік пен микрокеңістікті қатар бейнелеу тәсілін шебер қолданады. І.Есенберлин кейіпкерлерінің көпшілігі тарихи тұлғалар, немесе солардың прототиптері болғандықтан, тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы жазушы әр кейіпкердің микроәлеміне үңіле кетуді жөн санайды. Бұл ретте терең психологиялық суреттеулер, керемет портреттер көп болмағанымен, оқырман өзіне қажетті

кейіпкердің бейнесін толық көзіне елестете алады. Себебі жазушы кейіпкер образын толық ашу үшін қажетті детальдарға мән береді, мысалы оның ата-бабасын, қоғамдағы алатын орнын, атақ-дәрежесін, тұрмыс-тіршілігін, киім киісін немесе сөз саптауын шығарманың қажетті жеріне арқау етеді. Бұл ретте автордың ата дәстүрі мен салттарын суреттеуде шеберлік танытатынын баса айтуымыз қажет.

«Көшпенділер» трилогиясы уақыт пен кеңістік тұрғысынан қарастырғанда күрделі туынды, мұнда хронотоптың көптеген түрлері кездеседі. І.Есенберлин трилогияда тарихи оқиғаларды суреттеуде уақытты және кеңістікті шектемей, өткен заманның оқиғаларын жылжымалылығы, ауытқуы тұрғысынан эпикалық кеңістік пен эпикалық уақытта шебер бейнелейді. Яғни шығармада қилы-қилы шегіністер, ретроспективті монологтар, баяндаулар осы эпикалық баянды жүзеге асыру үшін қолданылған.

Бүгінгі күні «Көшпенділер» трилогиясындағы уақыт пен кеңістік өз жалғасын тапты, уақыт әлемдік жаһандану үрдісіндегі Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігіне ұласса, кеңістік жаңаша заманауи виртуалды кеңістікке ұласып, әлем сахнасына жол тартты, бүгінгі күні трилогия еліміздің киноөндірісіндегі «Көшпенді» (2006) тарихи драмасының, «Қазақ елі» жобасының алғашқы бөлімі «Алмас қылыш» фильмінің (2016) түсірілуіне негіз болды.

Тарихи романдарда психологизмді қолдану, ішкі монологтың және диалогтың қызметін күшейту, бейвербалды ишараттар мен заттық детальдарды кеңінен пайдалану үрдіске айналды. Көркем бейнелеудің жаңашыл сипаттары ұлттық характерлердің шынайы ашылып, оқиғаны бейнелеуде ұлттық дәстүр мен рухани мұралардың кеңінен қолданылуына жол ашады. Ерте кездегі әдебиеттен бастау алған психологизм элементтері XVIII ғасырда көркемдік тәсіл ретінде әдебиетке енді, ал XIX ғасырда одан әрі дамыды. XX ғасыр басындағы қазақ прозасында Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың, М.Әуезовтің, т.б. жазушылардың шығармаларында психологизм тәсілі қолданылды. Психологиялық проза кейіпкердің жан дүниесін бейнелеумен ерекшеленеді, әдебиеттанушы ғалым

Б.Майтанов «Қаһарманның рухани әлемі» атты зерттеуінде: «Психологизм сөз өнерінің тектік белгісі... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығы» (4-б.), – десе, көркем прозадағы психологизмді зерттеуші Г.Ж.Пірәлиева психологиялық бейнелеу құралдарын үшке бөліп көрсетеді, олар: психологиялық бейнелеудің «тура» түрі, яғни ішкі сөз, қағытпа (репликалар) түрі, өзін-өзі бақылау, ойша елестету, ішкі монолог, еске алу және елестету) т.б.; бейвербалды ишараттар; авторлық баяндау.

Әдебиетіміздегі белгілі тарихи туындылар қатарындағы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында («Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар»), Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» романдарында, Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясында, Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романында психологизм тәсілінің қолданылу ерекшелігі бар.

Қазақ тарихи романдарында кейіпкерлердің, соның ішінде тарихи тұлғалардың образын жасауда түс көру, диалог, ішкі монолог, кері қайту, еске түсіру секілді психологизм тәсілдері жиі қолданылады, бұлар жазушыға негізгі оқиғадан алшақтамай-ақ кейіпкер бейнесін жасауға мүмкіндік береді. Көркем шығармада түс көру кейіпкердің іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан нанымды әрі дәл бейнелеу үшін және әр кезеңнің өзіндік дүниетанымына орай фантастикалық, мистикалық, лирикалық, комедиялық немесе гротесктік эффекті, акцент беру үшін қолданылады. Суреткер үшін түс көру, түс жору тәсілдерін қолдану – кейіпкердің құпия қалтарысы мол ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, кейіпкердің күрделі де жұмбақ табиғатын ашудағы, оқиға шешімін табудағы, жазушы шеберлігін танытудағы тиімді әрі күрделі бейнелеу құралы. Дейтұрғанмен, түс көрудің қосалқы көркемдік түрлері – түс жору, сандырақтау, елес, елестету, есеңгіреу, шатасу, галлюцинация, т.б. өң мен түс, өмір мен өлім аралығындағы жан азабын, шекаралық шақты бейнелейді. Түстің поэтикалық қуаты, көркемдік кеңістігі мен мүмкіндігі мол, кейіпкердің ішкі иірімдерін бейнелеуде спецификалық ауқымы кең, мағыналық, философиялық атқарар рөлі зор, көркемдік кілттің оқыс жағдайда табылуына дәнекер бола біледі. Ашық айта алмайтын

мәселелерін автор бейсаналы түрде бейнеленетін кейіпкердің түс көруі арқылы тұспалдап жеткізеді.

Түс көрудің өзі кейіпкердің психологиясында рационалды және интуитивті бастама ретінде көрінсе де, бертін келе жазушының жекелеген шеберлігіне байланысты адамзаттың бүкіл психикасына тереңдеп енудің таптырмас кілті болды. Ол оқырманды және адам психологиясын терең түсінудің, жан-жақты білудің белсенді көркемдік құралы болды. Түс көрудің ең басты көркемдік қызметі – психологиялық нақтылықты дәл бейнелеу. Кейіпкердің өзін-өзі тануы, оның оянбай қалған кейбір адамгершілік қасиеттерінің қайта жаңғыртылуы көбіне көрген түстері арқылы сәтті суреттеліп жатады. Мәселен, бұрынғы әдеби мұраларда таза ақпараттық міндет атқаратын сәуегейлік түстер кейіпкер өмірін бейнелегенде көркемдік тұтастықты бұзбайды. Қиял-ғажайыпқа, тіпті адамның ақылдан айрылу, сандырақтау, ессіздік, өң мен түс аралығындағы бейсаналы сәттер, елес, елестету, т.б. күрделі психологиялық түзілістерге де мүмкіндік беретін қазіргі қазақ прозасындағы түс көру үзінділерінен кейіпкердің дәл сол сәттегі психологиялық жағдайынан, көңіл-күйінен хабардар етеді.

I.Есенберлиннің «Қаһар» романындағы «Абылайдың түсі» деген аңыз шығарманың идеясын айқындай түсуге қызмет етеді. Осылайша ауыз әдебиетінде сақталған аңыздық ақпаратты пайдалану арқылы романға қосалқы қуат қосқан Кенесары оқиғаларының ақырына дейін тізіп баяндамай, олардың жалпы түсінігін қаһарманның түсі ретінде айтудың өзі де үлкен көркемдік тәсіл. Абылайдың түсін жорыған Бұқар жырау: «Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басына жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің» (415-416 бб.), – деп жориды.

Осы сипатты оқиға «Үркер» романының бас кейіпкері Әбілқайырдың түсі арқылы суреттеледі. Бұл түсті Мәті би: «ел ұстайтын ердің де жол бастары тәуекелшіл жолбарыс, ашушаң арлан емес, айлакер түлкі болатын шығар. Заманына қарай амалы деген осы ғой», – деп жориды. Осы түс «Елең-алаңда» жалғасын табады: «Қызыл түлкі аяғы жерге тимей жұлдыздай ағып келеді...», оянысымен өз түсін өзі жорыған Әбілқайыр хан:

«Мәті би айтқан түлкі дәуреннің біржола орнағаны ғой. Ал, сонда бұның әлгі тағдырдың жазуындай бүркіттің өзіне тап бергені не болғаны?.. Не де болса, келешек көрсетер...», – деп қорытады.

Психологиялық бейнелеу құралы болып табылатын ым мен ишаратқа байланысты терминдік атаулар мен ұғымдардың қазақ әдебиетінде жұтандығы байқалады. Бұл мәселені қолданыстағы терминдік атауларды пән сөзі ретінде енгізіп, тұрақтандыру арқылы шешуге болады. Тіл шарты, тіл мәдениеті, термин талабы әр ұғымды әркім өз қалауынша құбылта беруді көтермейді. Әдебиет тарихын зерттеушілердің пікірінше негізгі ым (мимика) – тек кескін-келбеттегі қимыл-қозғалысты, сезімдік-эмоционалдық құбылыстарды қамтиды. Ишара (жест) – бүкіл денедегі іс-әрекетті, қимыл көріністерін, бейвербалды элементтерді білдіреді және адамның, кейіпкер-тұлғаның тек өзіне ғана тән жұмбақ жаратылысы оның киім киісімен, жүріс-тұрысымен, өзгеге ұқсамайтын сөйлеу мәдениетімен де ерекшеленеді. Демек, қазіргі қазақ романдарында кейіпкерлердің ішкі әлемі тек мінез-құлқында, іс-әрекетінде ғана байқалып қоймайды, олардың характерлерінің мәні психологиялық талдаудың аналитикалық принципіне де байқалады. Аналитикалық психологиялық талдаудың жетекші әдісі – ішкі монолог, ол иррационалды және логикалық деп жіктеледі. Иррационалды, яғни логикаға жатпайтын монологтың стилистикалық құрылымында грамматикалық байланыс бұзылған немесе әлсіз, мұнда үзіліс, сұраулы, лепті сөйлемдер жиі қолданылады. Ал монологтың екінші типінде ой жүйелі түрде беріледі және аяқталғандықты білдіреді, логикалық дамуы да сатылы жүреді.

Бұл ретте «Алмас қылыш» романындағы оқиғалар көшіне көлік болып, романның сюжеттік құрылымына қызмет етіп тұрған Әбілқайырдың ірбіз терісінің үстінде жатып ойланған үнсіз монологын айтуға болады.

«Дарабозда» қалмақ Арсалаңмен жекпе-жекке шыққан Қабанбайдың ішкі монологында: «Осы жолғы соққыдан аман қалсам», – деп тұрмын ішімнен. Бұрын қаптама шайқастарда қайрат көрсеткенім болмаса, жекпе-жекке бәлендей ысыла

қоймаған кезім. Қорқыныш пен қобалжуды тек алапат ашу ғана жеңіп тұрғандай... Манағы алғашқы соққымды бойына тоғытпады ма, Арсалаң, «бала, шамаңды байқап қалдық» дегендей, тым бейқам тұр. Мана көріп алғам: сауытының жағасы жайдақ, өндіршегі ашық көрінеді. Маған керегінің өзі де – сол» (64-б.) деген ойлар батырдың адами сипатын реалистікпен бейнелеуге және батырлық қырағылығын көрсетуге қызмет етіп тұр.

«Тар кезеңде» жазушы тығырыққа тірелген Нұралы ханның мүшкіл халін «алтын табаққа салып алдына қойған бастан ауыз тиейін десе, қолынан жылп етіп топыраққа түсіп кететін бастың қойдың емес, орыстың шошқасының басы болып шығатынын» бір емес, бірнеше рет түсінде көріп, өмірі шошып оянып, түсінен үріккен оның шешімін таба алмай дал болып, неге жорырын білмей жүргенімен тереңдете суреттеп, ішкі монологты түс көрумен толықтырады (578-б.). Жазушы психологизм тәсілдерін қосарлай қолдана отырып, Сырым батырдың ел қамын ойлаған ішкі жан айқайының уытын «ішіндегі қара қобыздың қылғына қиқылдап... ыңырана ышқынуымен» қоюлата түседі.

Тарихи романдардағы диалогтың көркемдік қызметі – кейіпкер психологиясын бейнелей отырып, баға беру. Ол кейіпкердің ойларын, дүниетанымдық көзқарастарын, оның қоршаған ортадағы басқа адамдармен қарым-қатынасының ерекшелігін көрсетеді. Кейіпкер характерін қазіргі романдардың сюжеттік құрылымынан тыс қарауға болмайды. Ең басты заңдылық, характердің пайда болуы өмірлік ситуациялармен, әлеуметтік жағдаймен байланысты. Әрбір қайшылықты жағайдың, оқиғаның басты қозғаушы күші тартыс болып табылады.

«Көшпенділер» трилогиясындағы психологизм табиғаты ішкі монологта да айқын көрінеді. Кейіпкер характеріндегі қандай да болсын психологиялық күй ең алдымен оның өзімен өзінің іштей сырласуында толық та қалтарыссыз ашылатыны белгілі. Сол арқылы қаһарманның характер қалтарысына да терең бойлайды. Сонымен қатар романда монологпен қатар жүретін тәсіл – диалог. Романда қаламгердің диалогтық

форманың тамаша шебері екені көрінеді. Жазушы екі қаһарманның мінез қырларының біраз ерекшелігін байқата отырып, диалог арқылы олардың түпкі мақсатын, көздеген мұраттарын да аңдатады. Бұл ойымызға «Жанталастағы» Абылай мен Құндыз арасындағы диалог дәлел.

«Дарабоз» дилогиясында қазақ батыры Ерасыл мен қырғыз жігіті Ердененің диалогы және бейвербалды ишараттары арқылы Қ.Жұмаділов қоғамдық-саяси жағдаймен қатар, кейіпкерлердің де түпкі мақсат-мұратын ашады: «Бұқпантайлап келіп, шіліктің арасынан сығалады. Қараса, жас шамасы өзінен сәл қалыңқы, өңі қазаққа келіңкірейтін бір жасөспірім жігіт белуарына дейін шешініп тастап, көйлегінің битін сығып отыр. Өзі шарға бойлы, ешкінің асығындай ғана бәкене жігіт екен. Ерасыл қарсылысының шама-шарқын байқаған соң, қанжарын қынына салды да, талдың арасынан жаймен шығып көрініс берді. Бейтаныс жігіт ит көрген мысық бастанып, орнынан атып тұрды. Жан дәрмен анадай жерде жатқан таяғына ұмтылған. Бірақ таяққа одан гөрі Ерасыл бұрын жетті.

– Қорықпа, мен саған тиіспеймін, – деді әлгіге жылы жүзбен күле қарап.

– Неден қорқам? Мына сенен қорқам ба? – деді анау да өзінше айбат шегіп...

– Мұнда не ғып жүрсің? Қай ауылдансың? – деді Ерасыл сыр тарта сөйлеп.

– Түйе бағып жүрмін. Өлженің түйелерін.. Естуің бар шығар, дүрбіттің батыры.

– Солай де... Өлженің атын естігенде Ерасыл елең ете қалды. Бірақ сыр бермеуге тырысты. – Өзің бұлардың қолына қалай түсіп жүрсің?

– Мені Өлжеге оңаша жерде жолықтырсаң! Қалпарыста қапысын тапсам...

– Оның да жөн екен. Әйтпесе, ол жауыз саған оңайшылықпен алдыра қоймас. – деді Ердене. – Қолымнан келген көмекті аянып қалмаспын. Бірақ саған қояр менің де бір шартым бар.

– Не сұрайсың? Айт! – деді Ерасыл ширығып.

– Құдай жолымызды оңғарып, Өлже сұмды о дүниеге аттандырсақ, мен бұл жерде қала алмаймын ғой. Менде зытам сенімен бірге... Одан әрі қырғыз асып кетуіме қол ұшын бересің бе? Ерасыл қуанғанынан қарқылдап күліп жіберді.

– Ой, Ердене, өзің әлі бала екенсің ғой. Соны да сөзім бар деп айтып отырсың ба? Қазаққа жеткенің – қырғызға жеткенің емес пе?.. Аман қалсам, қырғызға сені мен жеткіземін. Мен жеткізе алмасам, қалың қазақ елі бар, солар жеткізеді!» (56-б.).

Ал «Тар кезеңдегі» Нұралы хан билер жиынын өткізгенде Тай бидің қоймай түшкіруі бұл жиынның түгелдей мәні кеткен әншейін отырыс екендігін дәлелдегені туралы эпизод көркем детальдың шебер қолданылғанын көрсетеді.

Психологиялық прозадағы көркемдік компоненттің бір түрі заттар әлемі, яғни «көркемдік деталь тұрмыстық, заттық, этнографиялық, портреттік, пейзаждық деталь арқылы кейіпкердің рухани әлеміне тереңдей үңіліп, адам психологиясын ашады. Детальдар арқылы кейіпкердің қоршаған ортасы, халық тұрмысы шыншылдықпен бейнеленеді және сол дәуірдің мәдени-тарихи, тұрмыстық ерекшеліктері айқындалады (Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері, 271-б.).

Қонақжайлылық құт боп дарыған халқымыздың тарту-таралғы, сый-сияпат жасау үрдісі де өзінше бір салтанат-сәні келіскен ғұрып. І.Есенберлин «Қаһар» романында Қасым төренің балалары Есенгелді мен Саржанның Ташкент құшбегіне әкелген бір тоғызын келістіре суреттейді: «қазақ елінің дәстүрі бойынша ер-тоқымы, жүген-құйысқаны күміс, жал-құйрығы төгілген, Арқадан келген тоғыз қара жорға, тоғыз боз жорға, әр ер басына байланған тоғыз қара құндыз, тоғыз қоңыр бұлғын әкелген» (550-б.). Бұл жерде халқымыздың ұлттық сипатын мінездейтін заттық деталь қолданылған.

Қаралы үй мен ауылдың бейнесін сипаттайтын көркемдік детальдар «Алмас қылышта»: «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма» (86-б.) және «Қаһарда»: «...әлі жығылмаған үлкен үш ақ орданың

есігінің алдында бұл үйлерде өлік бар екенінің белгісі ат құйрығына жалау байлаған сойылдар мен үй үстін айқыш-ұйқыш етіп таңған қара басқұрлар көрінеді (өлік бар үйді бұлай білдіру кей руларының ежелгі дәстүрі)» сипатында берілген (522-б.).

Ал табиғат суреті арқылы оқиғаның бастауын суреттеу «Алмас қылышта» кездеседі: «Екі батырдың қимылдарын Әбілқайыр да, Асан Қайғы да, тұрған жұрт та аңғарып қалды. Дәл осы кезде кенет жерді жара күн күркіреді. Жап-жаңа ғана айнадай ашық көгілдір аспанды қара бұлт торлап түнере қапты. Заматта аспан бетінде жіңішке найзағай қылыштар жарқ-жүрк ойнай жөнелді. Долы жел шығып, шөп бастары жерге жығыла шуылдай түсті. Әбілқайыр енді қап-қара боп кеткен аспанға қобалжи бір қарады да, Асан Қайғыға көз қиығын аудармастан нөкерлерін соңынан ерте, Рабиу-сұлтан-Бегімнің ордасына қарай асығыс жүре берді...Тек екі жағынан екі адам қолтықтай тұрғызған Асан Қайғының ғана түнере қалған аспан мен шартылдай ойнаған найзағайларда шаруасы болған жоқ, жаңа ғана наркескендеріне қол жүгірткен Арғын, Қыпшақ қос батырының қимылдары есіне түсті ме, ол: «Бүгінгі ас – қайғы асы еді, енді бүліншілік асына айналмаса нетсін, – деді ақырын күрсініп» (49-64 бб.). Осы оқиға Қобыланды батыр мен Ақжол бидің арасындағы үлкен қақтығысқа себеп болып, бидің өлімімен аяқталады.

Аталған тарихи туындыларда терең тарихи ойлау, психологизм орын алған, қаламгерлер өткендегі мен бүгінгіні қатар бейнелеу арқылы уақыт шекарасын белгілеп отырған, суреттеудің фольклорлық және әдеби құралдарын қолдану арқылы шығарма тілін икемді, жанды және көркем жасаған, психологиялық детальдар көмегімен кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін сипаттап, пейзаж суреті арқылы шығарманың эмоционалдық бояуын күшейткен, осы арқылы туындының танымдық, эстетикалық мәні ашылған.

Романдардың айқындаушы белгілерінің бірі ретінде жазушының қиялы мен көркемдік ойының қосындысын, жазушының халықтың ұлттық салт-дәстүрлеріне жақындығы мен тұрмысына деген көзқарасын айтуға болады. Жазушылар

эпикалық атмосфераны терең психологизммен сипаттай отырып, ұлттық характер мен ұлттық психологияны суреттейді. Романдарда халық ауыз әдебиетінің үлгілерінен бастап қазіргі кезеңдегі айшықты көркем шығармаларға дейінгі этностың көркем ойының арасындағы дәстүрлі байланыс орын алған.

Тарихи романдарда шындықтың шынайылықпен бейнеленуі, күрделі мазмұндық, бай стильдік ерекшеліктерінің артуы, оның жанрлық түрлерінің көбеюі қазақ әдебиетіндегі іргелі жаңалықтардың бірі деп айтуға болады.

Бақылау сұрақтары:

1. Неліктен А.Байтұрсынов прозаны «ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме» деп жіктеген?

2. Тарихи туындылардағы көркем кеңістік заңдылығының тартыспен байланыстылығын түсіндіріңіз.

3. Тарихи романдарда көркем уақыт пен тарихи уақыт қалай бейнеленеді?

4. Тарихи романдардағы ретроспекция әдісінің қолданылуына мысал келтіріңіз.

5. Фольклорлық уақыт дегеніміз не?

2.4 Тарихи тұлғалар образы

Қазақ әдебиетінде қазіргі кезеңде байқалатын ұнамды үрдістердің бірі – көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу. Бұл әдебиетіміздегі көрнекті қаламгерлердің осынау ұзақ жылдар мен сан ғасырлардың тарихын бейнелей отырып, сол уақыт ішіндегі белесті кезеңдерді сұрыптап, белгілі ел билеушілердің, алты алашқа аты шыққан атақты жыраулардың, ардақты билердің жарқын тұлғаларын тарихи негіздегенінен көрінеді.

Әдебиеттегі кейіпкерлерді зерттеу барысында олардың адамдық қасиеттеріне, тұлғалық роліне және жеке адам ретіндегі іс-әрекетіне назар аударамыз. Себебі кейіпкер әдеби категория болғанымен, оның қоғамдағы ролі ғылыми философиялық негіздеуге келіп тіреледі. Жеке адам немесе индивид – ғылымда жекеше, тұлға – ерекше, адам –

жалпылықты білдіретін ұғымдарға жатады, осы жерде тарихи романның тағы бір ерекшелігі мұнда тарихи тұлғалардың суреттелетінін атап өтеміз. Әдеби кейіпкер тарихи тұлға болса, тарихи туындыда оның сөйлеген сөзі, іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, түр-тұлғасы, өмір сүру талаптары, қоршаған ортамен қарым-қатынасы, қайраткерлік істері, қоғамдағы орны ашылатын болады. Әлеуметтік тұрғыда жетілген адам ретінде тұлға Қ.А.Йасауи толғауларындағы «кемел адам», Абай, Шәкәрім сынды философ-ақындардың шығармаларындағы «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрекке» ие болған «толық адам» санатына жатады, ал тарихи шығармада тұлғалармен қатар тарихымызда ерекше орын алатын қаһармандарға «тау тұлға» атауын да қолдануға болады.

Кейде әдеби кейіпкердің жекелеген ерекшеліктері, дүниетанымы ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан жалпыға ортақ дәстүрлерімен және жоралғыларымен, ұлттық этика ережелерімен, идеологиямен қайшылыққа келуі мүмкін. Кейіпкер өзінің мінез-құлқымен немесе басқа жолмен болса да өзінің келіспеушілігін білдіреді. Ойды ғылыми тұрғыдан жеткізуден айырмашылығы, көркем әдебиетте бұған образдар, поэтикалық әдіс-тәсілдер, мәтіннің көркемдік құрылымы арқылы қол жеткізеді. Сонымен қатар шығарманың көркемдік әлемі көбіне мифтік бейнеде болып келеді.

Бұдан түйетініміз, тарих адамның өзін-өзі тануының тиімді құралы деген философиялық тезис нақтылауды талап етеді. Себебі тарих шындығына тереңдей енудің өзектілігі, өткірлігі және күрделі шығармашылық әрқилылығы жоғары. Тарихи шындықтың табиғатын зерттеу өткен өмір туралы көзқарастардың объективтілігі мен субъективтілігіне байланысты. Тарихшылар тарихи шынайылық пен тарихи білімнің объективтілігін көрсетуді мақсат тұтса, философтар үшін олардың субъективтілігі проблемасы туындайды. Ал жазушы адам туралы жазады. Халқымыздың ежелгі дәуіріне беттеп барған қаламгерлеріміз өздерінің суреткерлік қажыр-қайраты деңгейінде өткен күннің көмескі іздерін тауып, бұлыңғыр бедерлерін ажарлап, көп дүниені тарихи заңдылықтар тұрғысынан қарастырып, замананың рухани әлеміне

жүгіндіретін фактілерді сөйлете алады. Әдетте тарихи романшы тарихты және қайталанбас тұлғалардың тағдырын қарастырады.

Тарихи романдар тарихи жылнамалардағы оқиғаларға негізделгенімен, жылнама және тарихи романдар циклі бір құбылыс емес. Мысалы, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында басты сюжеттік желімен қатар қосалқы сюжеттік желілер де мол. Жазушы оқиғаларды үнемі тартыс үстінде бейнелеп, кейіпкерлерін де тартыс үстінде мүсіндейді. Бұл ретте Әбілқайыр хан – Керей – Жәнібек, Абылай хан – жоңғар қонтайшылары, Кенесары хан – Ресей отаршылдары арасындағы тартыс тізбектерін айтуға болады. Жазушының шеберлігі сонда, ол оқиғаны көркем тартысқа құра отырып, кейіпкерлердің характерін сомдайды, сөйтіп тұлғалық биікке көтереді.

Жазушы өз трилогиясында кейіпкерлердің, соның ішінде тарихи тұлғалардың образын жасауда түс көру, диалог, монолог, кері қайту, еске түсіру секілді психологизм әдістерін жиі қолданады, бұл тәсіл кейіпкер бейнесін негізгі оқиғадан алшақтамай сомдауға мүмкіндік береді.

Кейіпкер мінезін романдардың сюжеттік құрылымынан тыс қарауға болмайды. Ең басты заңдылық, характердің пайда болуы өмірлік ситуациялармен, әлеуметтік жағдайлармен байланысты. Әрбір қайшылықты жағдайдың, оқиғаның басты қозғаушы күші тартыс болып табылады.

Тарихи романдарда ел билеушілер, билер мен ақын-жыраулар, батырлар образы басты кейіпкерлер қатарын құрайды. Әдебиетімізде тарихи тұлғаларды бас кейіпкер ретінде сол кезеңнің тарихи оқиғаларымен байланыстыра көркем бейнелеу орын алған. Көрнекті жазушылар І.Есенберлиннің, Ә.Кекілбаевтың, Қ.Жұмаділовтің, Қ.Мұханбетқалиұлының тарихи романдарында Әбілқайыр, Абылай, Кенесары хандар мен Қобыланды, Қабанбай, Бөгенбай батырлардың образдары көркемдікпен сомдалған.

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында реалистік, эпикалық, қаһармандық образдар жасаған. Қазақ хандары Абылайдың, Кенесарының бейнелерін эпикалық сомдауға жатқызуға болады, себебі жазушы олардың қоғам қайраткері тұлғасын жасау үстінде ешқандай детальді жасырмаған,

шығарманың өн бойында хандардың дипломатиялық қасиеттері де, соғыс даласындағы тактикалық шеберліктері де, өз мақсатына жету үшін жасаған қастандықтары да, көпшілік алдындағы айыбын сезінген кезде жасаған әрекеттері де, сезім иірімдері де көрініс табады. Ол өз туындыларында кейіпкерлердің іші-тысын, сөзі мен ісін қоғам талабына сай көрсетеді. Кейіпкерлері тарихи тұлғалар болғандықтан, жазушы шығармаларының идеялық-көркемдік концепциясы терең.

Туындыдағы хандар бейнесіне нақты деректер бойынша тоқталып өткен жөн. Шыңғыс ұлы Жошының ұрпағы Барақ ханның тұсында астанасы Сығанақ қаласы болып, қазақ хандығының шаңырағы көтеріледі. 1456-1477 жылдары осынау ел болу жолындағы қозғалыста Жәнібек хан мен Керей хан қолдаса дем беріп, қазақ хандығының іргесін біржола орнықтырды. Бұл туралы А.Тарақтының «Балталы, бағаналы ел аман бол» атты шежірелік еңбегінде нақты сипатталады. Жәнібек хан – Барақ ханның бел баласы. Керей хан болса Барақ ханның ағасы Болат сұлтанның баласы. Яғни, Жәнібек пен Керей немере. Ол кезде Алтын Орданың сынықтары сияқты Ақ Орда, Көк Орда, Сары Орда (Сырлы Орда) атанған хандықтардың бәрін осы күнгі қазақ халқының құрамындағы рутайпалар құрады. Олар негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын. Хандықтың ішіндегі талас-тартыс аласапыранда Жәнібек пен Керей батыл қимылдап, Әбілқайыр ханнан ат құйрығын кесіп, Шудың солтүстік қапталындағы Қозыбасы деген жерге Орда тігуі ең алдымен көшпелі қазақтың ел болып, еңсе көтерсек деген ынтасын оятты. Бір шеті Дешті Қыпшақ даласынан (дұрысы көшпелілер даласынан), келесі шеті Өзбек хандығынан түріле көшкен ел Жәнібек пен Керейдің маңына шоғырланды. Осы күнгі ғылым тілінде «көшпелі өзбектер» деп жүргендердің бәрі көшпелі қазақтар болатын. Оған қоса ХҮ ғасырдың 50-70-жылдары арасында Әбілқайыр ханның қол астынан екі жүз мыңдай адамның көшіп, Жәнібек хан мен Керей ханның қол астына келіп, қазақ хандарының күш-қуатын арттырады. Қазақ хандығының тақ иесі жасы үлкен Керей хан болса (шамамен 1456-1473 жылдары хандық құрды), кейін ақыл иесі Әз-Жәнібек (1473-1480 жылдары хандық құрды) болды.

Екеуі қолдаса қимылдап жүріп, елдің көсегесін көгертті (30-31 бб.).

Ал роман мазмұнында Жәнібек пен Керей хандар қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күреседі. Олардың мақсаты – Әбілқайыр хандығынан қазақ руларын бөліп алып, дербес мемлекет құру. Тарихқа сүйенетін болсақ, Жәнібек пен Керей Қазақ хандығының шекарасын кеңейтуге, оны Сырдария өңіріндегі қалалар мен Шығыс Дешті Қыпшақтың қырдағы аудандарына дейін жеткізуге ұмтылады... Жәнібек пен Керей Әбілқайыр өлгеннен кейін, Шығыс Дешті Қыпшақтағы өзара талас күресіне араласты. Жошы әулетімен, Маңғыт мырзаларымен, оларды қолдаған қазақ билеушілерімен ұзаққа созылған күрестің нәтижесінде Әбілқайырдың мұрагері, оның баласы Шах-Хайдар толық жеңіліп, өлтірілді. Бұл осылай Қазақ хандығының құрылуындағы тағы бір қадам болды. Ал Көк орданың өзінің іші қалай? Шіри бастаған теріге ұқсас. Хан салған алым-салықтың зардабына шыдай алмай күні бүгін Әбілқайырдан бөлінгелі тұрған қазақ рулары аз емес... Тек солардың санын көбейте түсу керек. Жәнібектің бұл ойларын жөнге шығарар өткен жылғы бір оқиға сұлтанның көз алдынан кетпей қойған. Ол аңнан келе жатып Әбілқайыр лашқарлары шауып кеткен бір ауылдың үстінен шыққан. Шаңырағы күйреп жерге түскен үйлер... Ұлдары сойлағ жығылып, ботасы өлген інгендей боздаған аналар... Жәнібекті таныған ақсақал:

– Шырағым Жәнібек, – деген, – алым-салықты төлемедіндер деп ханның аш бөрілері ауылымызды шауып кетті, Еділ бойында да көрген күніміз осылай болатын. Бөтен елдерді шабуға жігіттеріңді бермеңдер, мерзімінде енді бізді құтқара гөр бұл қорлықтан!

– Қалай құтқарам? – деген Жәнібек.

– Көк Ордан руларыңды бөліп ал, – деп жауап қайырған қарт. – Өзгенің жер-суына қызықпайтын, өз еліне жат жұрттай ауыр салық салмайтын жеке шаңырақ көтер!

Қытай, жоңғар жағының рулары да осындай ойлар білдірген. Осыдан Жәнібек жеке хандық құрудың көптің арманы екенін және өз басының қамы мен ел-жұртының арманының сабақтаса бастағанын көптен түсінген. Сұлтан күйінде де кесек

тұлға, артынан хан дәрежесіне көтерілген Жәнібек – автордың Әбілқайырға қарсы қоятын кейіпкері. Ол тарихтың беталысын, халық тынысын аңғарғыш, көреген қайраткер ретінде танылған. Оны тіпті, Әбілқайыр да мойындайды: «...Әрине осыншама жұрт жиналған, мына ұлы тойда Жәнібек пен Керей көп би, батырлармен тіл тапты. Қазақ батырлары Қаптағай, Бөрібай, Оңай, Бекет, Қарақожа босқа топтанып жүрген жоқ...» (52-б.). Бұл Әбілқайырдың қазақтардан, оның ішінде, Жәнібек пен Керейден алғаш сескенуі емес... Жәнібек хан жоғарыда айтып кеткендей, ел қамын ойлайтын адам және де ол асқан көріпкел деп айтуға да болады: «Қазақтың көшпелі рулары алмас қылыш, – деп ойлаған Жәнібек, – егер жұмсай білсең, – ол жауыңа айбар, жер-суыңа қорған. Қара халық өз бетімен бірімен бірі соғыспайды, тыныштықты, достықты тілейді. Бар пәле бізде, хан, сұлтандарда. Қолыңдағы осындай күшті аужайлап пайдалана алсаң, ойыңдағыдай хандықты құруға болады. Ноғай, Қазан, Қырым, Астрахан хандары мен сұлтандары таламасын десең, арғы жағындағы орыс елімен тіл тауып, одақтасқан жөн. Бірақ, ондай күнге жету үшін ең алдымен Әбілқайыр ордасынан бөліну қажет» (148-б.).

Жәнібектің бастауымен қазақ халқы сол кезде басын қосып үш жүзге бөлінді. «...Жиналған батыр, билер енді қазақ руларының сөзсіз бірігуі керек екенін, егер бірікпесе Әбілқайыр хан, не басқа бір хан күл ететінін ұқты. Хан кеңесі қайтадан мәжіліске отырды. Барлығы келешекте үш жүзге бөлініп, бір ханға бағынуды мақұлдасты... Ұлы жүзге – аға рулар Үйсін, Дулат, Жалайыр, Орта жүзге – Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ, Тарақты, Кіші жүзге – Байұлы, Жетіру, Әлімұлы кірсін десті... Осылай дәлелдермен Асан Қайғы қазақтың сол кездегі басты қырық руына таңба үлестірді. Бұл қырық таңба сол күні Нұраның Қаратұзының жарына түсірілді. Халық бұл жерді сол күннен бастап Нұраның таңбалығы деп атады. Асан Қайғы батасын беріп, ертеңіне Жәнібекті боз түйенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге көтеріп, қайтадан бар қазаққа хан сайлады» (143-б.). Бұл – қазақ халқының мемлекеттілігін қайта құруға деген арманына үн қосты, яғни Жәнібек секілді тарихи тұлғаның бейнесін биіктете түсті.

Жәнібек хан қазақ халқының бостандық алуына, еркін тыныстауына, келешек ұрпағының еркін мекенде өмір сүруіне өз үлесін қосты. Осындай ұлдарының арқасында Туған Жер-Анамыз бостандықтың дәмін татты.

Әбілқайыр ханның Қазақ хандығының құрылуына, Жәнібек пен Керейдің билігінің нығаюына бөгет жасауға ұмтылысынан еш нәтиже шыққан жоқ. Қайта Жәнібек пен Керейдің қол астындағы тайпалар саны 1468 жылы Әбілқайырдың қазасынан кейін көшіп келушілермен ұлғая түсті.

«Алмас қылыш» романында бейнеленген жарқын тұлғалардың бірі Жәнібекұлы Қасым хан (1445-1518) – қазақтың ұлы хандарының бірі, Қазақ хандығының негізін қалауға қатысқан Жәнібек ханның ортаншы баласы. Жазушы Қасым сұлтанның бейнесін ақылды, жігерлі, ер тұлғалы батыр кейпінде суреттейді. Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будақтың қайтқанына жыл толғанда берілген аста Асан Қайғы төрелік еткен Қотан жырау мен Қазтуған жыраудың айтысы кезінде Қотан жыраудың мазмұнды жырына қанып, аталы сөздеріне риза болған жас Қасым ел алдына шығады:

– Мың жаса, атажан, – деді кенет қайратты бір жас дауыс, – дария тоқтаған бөгетті бұзып, суды тасыту бір адамның қолынан келеді. Мүлгіп тұрған орманға шақпақ тастан от беріп, телегей-теңіз өрт шығару о да бір адамның атқара алар ісі. Сол тасыған суды токтату жүз адамның да қолынан келмейді. Тоғайды алған қалың өртті мың адам да сөндіре алмайды. Ерлік көрсетіп, ел-елдің арасын бүлдіру қай рудың қолынан болса да келеді. Бүлінген жұрттың басын қосып, ел ету тек халқына жаны ашыған ұлдарының ғана қолынан келеді. Олардың қолынан әзірге елді біріктіру келмесе де, сол елді біріктіру – арманы. Сол арманды мына қауым алдында жайып салғанының үшін, Арғынның ардақты ұлы, жырау Қотан ата, сізге жас болсам да өз есімімнен алғысымды білдіремін.

Жұрт осы сөздерді айтқан жігітке қарай қалды. Бұл жігіт Жәнібек сұлтанның баласы Қасым еді. Ұзын бойлы, кошқар мұрын, ақ сұр жігіт өзіне қала қалған самсаған жандардан қайыспай, көзі шоқтай жанған қалпында қозғалмады. Үстіне

бадана көз кіреуке киген, хан алдында суырыла сөйлеген осынау жас батыр кенет жұртқа ұнай қалды (49-64 бб.).

«Жанталас» романында батырлығымен даңқы шыққан Шыңғыс хан әулетінің кіші буыны Өсеке ұрпағы Қажы сұлтанның баласы Әбілқайыр баһадүр хан (1693-1748) жан-жақты бейнеленген. Әбілқайыр хан соғыста батырлығымен, айлакерлігімен, аса дарынды ұйымдастырушылығымен көзге түсіп, өз беделімен 1710 жылдан өмірінің соңына дейін хан болады. 1728-30 жылдары жоңғар қалмақтарына қарсы Аңырақай жерінде соғысқа қолбасшылық жасап, өз жерін дұшпандардан тазартады. Романдағы Әбілқайыр образы ыстығы мен суығына бірдей көнетін, қажырлы, ойлы халық басшысы қандай болу керек деген сұраққа жауап бере алады. Оның осылай жарқ етіп тарих сахнасына шығуы заңды. Жазушы хан бейнесін әр қырынан сипаттайды: «Әбілқайыр ханның Россия патшалығының қол астына кірумен қатар, патша үкіметі алдына қойған екі негізгі мәселесі болатын. Бірі – Кіші жүз еліне Еділ мен Жайық өзендерінің аралығынан жайылым беру. Екіншісі Ор өзенінің Жайыққа құятын сағасынан Ор қаласын салу, Әбілқайырдың ондағы ойы – қол астындағы орыс бекінісі арқылы өзінің билігін күшейту, бекіністегі әскерді бақ күндес сұлтандарға қарсы пайдаланып, үстемдігін арттыра түсу; бүкіл қазақ елін өз дегеніне көндіру» (347-б.). Бұл жерде жазушы ханның Ресей патшасының бодандығына мойынсұнуын емес, хан ретінде өз талабын қоя білендігін көрсетеді. Сонымен қатар ханның халық қамы үшін де әрекет жасағандығы көрінеді.

Ал ханның жеті атасынан бері шежіресін тарқатқан жазушы Жәнібектің тоғыз баласының ішінде Ұснақтан тараған балалары хан болып көрген жоқ, бақ пен дарын жеті атадан кейін бір қонады дегеннен болар, жетінші буыны хан болды дей келе Әбілқайырға жағымды сипаттама береді: «Кіші жүз жеке отау тігіп, Әбілқайырды өзіне хан сайласа, о да сонау Үш жүздің қара шаңырағы – Үлкен Орда хандығы болжырап нашарлап кеткеннің нәтижесі! Ал ел басына күн туып, Жоңғардың қалың әскері қаптағанда, қазақ жұртын біріктіріп жауына қарсы тұруды басқарса, онысы өзінің ерлігінің, көрегендігінің арқасы. Әбілқайырдың бұл қасиеттері жұрт алдында абыройын асырды,

кейде исі қазақ елінің көсемі дәрежесіне дейін көтерді. Орта жүздің кейбір ру басшысы, Жәнібек секілді батыры бұның соңынан ерді, қарындасын алып, жекжат болды. Солардың демеуімен Әбілқайыр өзін кейде бар қазақтың жоқтаушысы ретінде сезінді» (359-б.).

Ханның образын жан-жақты суреттей келе жазушы оның саяси әрекеттеріне тарихи көзқарас тұрғысынан оң баға береді: «...Әбілқайыр ханды бағалай білмеген кейбір орыс пен қазақ тарихшылары оны қара басының қамы үшін жұртын сатқан, бақ күндес жауларын табанының астына саламын деп қазақ елін Россия патшасына бағындыру саясатын қолдаған дейді. Сол бір қилы кезеңде Әбілқайырдың түпкі ойы солай-ақ делік... Бірақ болашақ тарих ұстағын жолының дұрыс екенін айқындады. Қазақ елінің Россияға бағынуының қажеттігі Әбілқайырдың өз басының қамынан гөрі, әлеуметтік қасиетін жоғары сатыға қойды. Әбілқайыр ұстаған саясаты үшін еш уақытта күрестен бұғып қалған емес. Оған куә қан майданда үнемі алғы шепте болуы, қауіп-қатерлі кезеңдерде өз басын қорғап тығылып қалмауы. Ұстаған жолы үшін өз басы түгіл, туған балаларының ешқайсысын аямай кезек-кезек аманат ретінде патша қол астына беруі» (361-б.), – деп, ханның тарих шешіміне саяси-әлеуметтік тұрғыдан оң өзқарасын білдіреді. Осы сәт Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» тарихи дилогиясында жалғасын табады. Әбілқайыр ханның саясаты ел қамы үшін жасалғандығын, халық тыныштығы үшін осындай қадам жасау барысында өзінің балаларын аманатқа берген қадамының қиындығын жазушы көркем суреттейді: «Жұлдыздай ақ меңі бар күрең төбелдің үстінде құлағы қалқиып ырғай мойын ақсұр бала Ералы отыр. Көзіне түсе берген сусар бөркін қамшысының сабымен жоғары көтеріп, жаутаң-жаутаң әкесіне қарап қояды» (142-б.).

Ә.Кекілбаевтың эпикалық тынысы кең тарихи романдарында да негізгі кейіпкер – Әбілқайыр хан. Ол – ең алдымен, хан тұқымы, сұлтан. Осы тұқымға тән билікқұмарлық, өзімшілдік сезімдерден де құр емес. Жазушы оның ел билеушілік психологиясына үңіледі. Жазушының сипаттауында Әбілқайыр бірден көзге түсіп, билікке ұмтылмайды. Ол хан тұқымына, жалпы билік басындағыларға тән даңғойлық пен

кеудемсоқтықтан аулақ. Өзін қарапайым, сыпайы ұстап, халықпен салмақты, байсалды қарым-қатынас жасайды, көпшіліктің ортасында болып, адам тануға ұмтылады. Оның хан тағына жетуге дейінгі дайындығы көкірек көзін халық даналығымен ашқанымен сипатталады. Әбілқайыр хан халық тілегін орындау мен ынтымағы аз, көшпелі жауынгер елді бағындыратын жол ерлік көрсету екенін түсінеді. Ол ел жақсыларымен тізе қосып қимылдаудың қажеттілігін жете ұғып, айналасына Бөкенбай, Есет, Жәнібек батырларды жинайды, бұлар оның алынбас қамалына, қолдаушыларына айналады. Әбілқайыр Мәртөбе сапарында халықтың әлеуметтік және рухани тіршілігімен терең танысып, көрші елдермен қарым-қатынас орнату туралы ойланып, қазақтың үш биі – Төле, Қазыбек, Әйтекенің сүбелі сөздерін тыңдайды. Дилогияда: «Тәуке ханнан кейін қазақта әзір Әбілқайырдан беделі аса қойған төре жоқ. Ол Тәуке ханның тұсында-ақ хан атанып көзге түскен. Қазақтың қазіргі ханмын, сұлтанмын деп жүргендері ешқайсысының Әбілқайырдай еңбегі сіңген емес... Ол үш арыстың басын қосқан талай-талай іргелі шайқастарды басқарды. Жоңғар мен қалмақтан абырой алған соғыстардың бәрінде тізгін соның қолында болды. Тәуке тұсында қол басқарды. Осыдан екі жыл бұрын ақ киізге көтеріп бас сардар сайлаған. Қазақ ғаскері оның алдына шыға алмайды» (193-б.), – деген шешуші сөздері арқылы жазушы Әбілқайыр хан образын асқақтата түседі.

Ал Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» тарихи дилогиясында Әбілқайыр ханның бейнесі жоғарыда келтірілген тарихи ісіне қарай көрінеді. Романда оның бейнесіне «қазаққа құлдық бұғауды алып келуші» тұрғысынан баға беріледі. Бұған қарап автор ханның еліне сіңірген еңбегін жоққа шығаруды дйттемейді. Ол шынайы деректер бойынша Әбілқайыр ханның өз кезінде қазақ қосындарын бастап, жоңғарға қарсы үлкен майдан ашқанын, әскери қолбасшылық қабілетінің арқасында жауға ауыр соққы бергенін, сөйтіп ауыр жеңілістерден кейін қазақтың рухын қайта көтергенін ашып айтады. Әбілқайыр хан мен Барақ сұлтанның арасындағы қақтығыс «Жанталас» романында да, «Дарабоз» дилогиясында да сипатталады.

Соңғысында бұл қақтығыстың тақ таласы, енші бөлісі үшін емес, саяси қақтығыс ретінде үлкен мәні бар екені ашылады.

Қазақтың соңғы ханы, қазақ елінің дербес мемлекет болуын аңсаған Кенесары хан Қасымұлы (1802-1847) І.Есенберлиннің «Қаһар» романына негіз болған басты кейіпкер. Ол бала күнінен ат құлағында ойнап өседі, атысу, шабысу, сайысу, аударыспақ т.б. дала сарбазына қажетті ерлік өнерінің бәрін толық меңгереді, аңшылық дегенде ішкен асын жерге қояды. Ақын М.Жұмабаев өзінің «Оқжетпестің қиясында» атты поэмасында «...Арқада Бурабайға жер жетпесе, Алашта Кенекеме ер жетпейді», – деп дәріптейді (23-б.).

Патшалық Ресей өкілдері Кенесарыны «қарақшы», «жабайы», «бұзақы» деп сипаттап жазғанымен, оның айталы саясаткер, ақылды қайраткер, қаһарман қолбасшы екендігін жоққа шығармаған. Осы тарихи деректі орыс ғалымы Н.Середа: «Кенесары өз халқына мәңгілік бостандық тіледі, шынайы патриот ретінде орыс мемлекетінің өздерін толық жаулап алуға ұмтылғанын түсіне білді», – деп сипаттайды (Ахметов Қ. Кенесары хан Ұлытау өңірінде, 5-б.).

Фольклорда да, жазба әдебиетте де Кенесары бейнесін сомдауға қалам тартқан жазушылар аз болған жоқ. Фольклорда Кенесары тек өз бойына ғана тән (стиль, өмірбаянының жеке сарындары, тұлғаның ерекшеліктері, «өзіндік» іс-әрекеттері) және оны сыртқы саясатқа қарсы күресуші ұлттық батырлардың белгілі қатарына қосуға мүмкіндік беретін типологиялық қасиеттерді біріктіреді.

Кенесары туралы ауыз әдебиеті шығармалары көпқырлылығымен және саяси-тақырыптық молдығымен ерекшеленеді. Кенесары – Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтеріліске байланысты поэзиялық шығармалардың қатарында тарихи поэмалар (Нысанбайдың «Кенесары – Наурызбай», Көкбайдың «Абылай – Кенесары», С.Керімбековтің «Кенесары батыр», О.Шипиннің «Кенесары мен Наурызбайдың Адырлы мен Байтақ қалаларын алуы», Н.Ахметбековтің «Кенесары – Саржан», «Сары Кене» («Жасауыл қырғыны») жырлары), лирикалық поэмалар («Наурызбай – Қаншайым», «Наурызбай – Фатима» (авторы белгісіз), туған жермен қоштасу өлеңдері

(«Кенесарының Көкшетауға қоныс аударуы, бұған Досқожаның атықан өлеңі»), жоқтау өлеңі («Нысанбайдың Кенесары мен Наурызбайға арнаған жоқтауы», «Наурызбайдың Саржанды жоқтауы»), ауызша поэтикалық арнау («Кенесарының Балғожа биге хаты», «Балғожа бидің Кенесарыға жауабы»), толғаулар (Д.Әлімбаевтің «Кенесары», М.Ж.Көпеевтің «Сарыарқа кімдікі?» жырлары) бар.

Аты аңызға айналған хан өмірі мен қызметі туралы шығармалар әрқилы әдеби жанрларда жүзеге асып келеді. Кенесары туралы көркем шығармаларға тарихи-биографиялық очерк жанрында жазылған шығармаларды (А.Кенесарин «Кенесары мен Садық сұлтандар»), күнделік түріндегі (А.Янушкевич «Күнделіктер мен хаттар»), шығармаларды немесе мемуарларды (К.Барон «Қырғыз тұтқынындағы төрт ай», А.Орлов «Орыс әйелі Кенесарыда қонақта») жатқызуға болады. К.Қасымұлы бастаған көтеріліс жаңғырығы Г.Шевченконьң «Құдай есігінің алдында сокира жатты...» деген өлеңінде көрініс тапты және Ж.Верннің «Патша жаушысы» атты романында да суреттелді.

Хан бейнесі Ә.Бөкейхановтың «Кенесары» өлеңінде, М.Сералиннің «Топжарған», І.Жансүгіровтың «Күйші», М.Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында», «Ертегі» поэмаларында, Қ.Бекхожиннің «Батыр Науан» поэмасында, М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясында, І.Есенберлиннің «Қаһар» романында көркем сипатымен көрінеді.

«Қаһар» романында келтірілгендей, Кенесары Ташкент пен Қараөткел, Қызылжар арасындағы керуендерді талап, ырқына көнбеген кейбір сұлтандардың ауылын шауып, Чириков пен Карповтың жасақтары секілді патша әскерлерінің шағын топтарымен ғана қақтығысып келді. Ал ертеңнен бастап үлкен айқасқа шықпақ, патша әскерлері мен Россияға берілген қазақ сұлтандарына қарсы майдан ашпақ. <...> Кенесары бұл майданды ашпастан бұрын, патша әскерімен таласты соғыссыз шешпек боп қолдан келген амалын аяған жоқ. Маңайына ақ патшадан зәбірлік жеген жұртты жинаумен қатар, мүмкін, күннен-күнге көбейіп жатқанымызды көріп бізбен санасар деген үмітте де болды, Омбы бастықтарына хат үстіне хат жолдады.

Ең ақырғы хатын ол Шу мен Сарысуды қыстап шығып, Сарыарқаның бел ортасы Қарақойын Қашырлығы көшіп келген соң, Батыс Сібір генерал-губернаторы Горчаков князьға 1838, яғни қазақша Ит жылы мамыр айының басында жазған. Оны Тоқтының Табылдысы мен Қазанғаптың Көшінбайы деген өзінің екі сенімді адамы арқылы жолдаған. Бұл хатта Кенесары Қасымұлы сұлтан: «менің тілегім екі патшалықтың халқы да тыныштықта өмір сүру еді... Менің айтып отырғаным мынау: біздің бабамыз хан Абылайға тиісті жерлерде сіз дуан салдырдыңыз және қазақ халқынан алым-салық аласыз, сөйтіп бізді қыспаққа алып отырсыз. Біз бұған риза емеспіз және алым-салық төлеп сіздің қарауыңызда тұра алмаймыз... Сондықтан да біздің жай-күйімізбен санасуларың керек. Әрине, мен Баянауыл, Қарқаралы һәм Ақмола қазақтарын өзіме қосып алдым, әлі де болса халқымды өз жағыма қоса берем деген ниетім бар; алайда қазақ халқы бұрынғыша өз алдына ел болып өмір сүрсе жақсы болар еді... Бірақ дуанбасылары ел аралаған кезде сиязға деп сылтауратып қазақтың жақсы ат, киім-кешектерін алатын көрінеді. Біздің мүлкімізді талан-таражға салуға тиым болсын деген патша ағзамның заңы бола тұрса да, дуанбасылары қазақтардың айтқан арызын құлағына да ілмейді... Сізбен әрқашанда достық қатынаста тұруды көздеп мен мына төмендегілерді талап етемін: 1) Ақтау қорғанысы жойылсын; 2) Ақмола дуаны жойылсын; 3) Біздің жерімізге салынған сондай мекеме орындары тегіс жойылсын; 4) Қамауға алынған біздің адамдар һәм Қоңырқұлжа сұлтанға жіберілген екі адам босатылсын» (596-597 бб.). Бұл хатына да жауап ала алмаған Кенесары сұлтан дұшпандарының айқассыз теңдік бермейтініне көзі жетіп, шабуылды бастауға бел байлады. Содан кейін Кенесары ерліктері аңызға айналды.

Жазушылар қазақ хандарын суреттеуде олардың бойында халық үшін күрескен елжандылық сезімі әрқашан жалындап тұрғанын көрсетеді. Тарихи романдардағы Жәнібек, Қасым, Хақназар, Әбілқайыр, Абылай, Кенесары бейнелерін сомдауда олардың билік үшін таласымен қатар, елді біріктіру туралы ойларының көрініс табуы хандардың тек өз қара басының қамы үшін емес, шын мәнінде ел билеуші ретінде мемлекет құру

жолындағы күресіп, жер үшін тартысып, халық камын ойлағанын көрсетеді.

Тарихымыздағы от ауызды, орақ тілді билердің, ел билеуші хандарға кеңес беріп отырған сөзі дуалы ақын-жыраулар бейнесі де тарихи романдарда молынан кездеседі.

Би және билер соты туралы Ш.Уәлихановтың зерттеуі бойынша қазақ қауымында би атағын алу үшін екі шарт: бірінші – әдет-ғұрып заңын жетік білуі, екінші – шешендік қабілеті болуы керек.

Ал А.Құнанбайұлы өз заманындағы қазақ билер институтының қызметі туралы: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек», – дейді. Би – рудың билеушісі, әкімі ғана емес, сонымен қатар өз ортасының, уақытының беделді, белді азаматы, ақылшысы. Халқымыздың тарихына көз жіберсек, халықпен бірге жасап келе жатқан жер дауы, жесір дауынан бастап тіршіліктегі дау-дамай атаулының бәрін билер шешкен. Небір қиын мәселелерді байыппен қарап, ақылға салып, әділ шешімін, тура үкімін айтқан аузы дуалы қадірменді адамды би атаған.

«Көшпенділер» трилогисында: «Хан Абылайға көңіл айтып, сонау Арқадан Қаз дауысты Қазыбек би, Ұлы жүзден Төле би, Кіші жүзден Бала би келді. Бұл үш бидің келуі Абылайдың үш жүздің елі өзіне көсем ете бастағанының белгісі еді», – деу арқылы жазушы қазақ билері беделінің салмақтылығын көрсетеді.

Халық өзінің от ауызды, орақ тілді, қара қылды қақ жарып әділін айтатын билерін ханнан бетер қадірлеп, сыйлап, олардың айтқан кесімді, бітімді сөздерін жадында сақтап келген. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп аты аңызға айналған Майқы би бабамыздың атадан балаға таралып келе жатқан сөздері түйінді, негізі даналы, ал өзі би біткеннің алғашқысы әрі Шыңғысты хан көтерген он екі бидің бірі.

I.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында ел билеу ісіне араласқан Ақжол би, Ноғай би, Құба би, Темір би, Арғын

би, Қасқалдақ би, т.б. суреттеледі. Әбілқайырдың қол астында Арғын, Қыпшақ руларының белді адамдарының ішінде Ақжол бидің (бұл ел қойған аты, шын аты Дайырқожа) артында тұрған қалың Арғын елі бар. Арғын руы Ақжол биді ерекше құрметтейді, қадірлейді. Тіпті, Әбілқайырдың өзі де «Түбірімен жұлынған шөп қана қайта өспейді. Құр үстін шабудың қажеті жоқ: Өзбек Ордасы Ақ Ордаға айналмасын десең, Жәнібек пен Керейді түп-тамырымен құрту шарт, бірақ Арғындармен ымдас руларға сөзін өткізе алатын Дайырқожа – Ақжол би тұрғанда ол мақсатқа жету қиын. Ақжол би Жәнібек пен Керей үшін отқа күйіп, суға батуға бар. Ия, ең алдымен, Ақжол бидің өзін...» деген оймен Ақжол биден сескеніп, оны құртудың амалын іздестіреді. Сондықтан да Әбілқайыр Ақжол мен Қобыланды арасын астыртын шоқ тастап шиеленістіре түскен. Ақыры бұл оқиға Қобыландының Ақжол биді өлтіруімен аяқталады.

Әбілқайыр Тарланкөкке мініп, қалың нөкерлері мен «хан қорғаны» жауынгерлерін ертіп, қазақтың көне дәстүрін сақтап, Ақжол ауылына көңіл айтуға аттанды. Орда-Базарды қоршай қонған қазақ ауылдарын аралай, Қаракенгірдің етек жағына қаза болған Ақжол биге арнап тіккен үйлерге беттеп келе жатты. Хан атының басын тежей тартып, әлсін-әлсін өзен, көл бойларын жағалай жайлаған қалың елге қарап қояды. Қараған сайын сұрлана түседі. Арғын, Қыпшақ, Найман, Қоңырат, Керей, Уақ ауылдарының маңайында өреде ерттеулі ат, белдікте шошайған найза, сойыл. Әбілқайыр қазақ руларының түрін көріп сескенейін деді. Қобыландыға Ақжолды өлтір деп бекер ақыл бердім де, қалай деп ойлады ол бір мезет.

Құран оқылып біткеннен кейін, Әбілқайыр талғамды сөзбен көңіл айтты. Хан сөзі бітісімен, Қыпшақтың сүбе биінің бірі, топ жарған шешен Құба би:

– Қара бетпін, ағайын – деді. – Ашу үстінде аяулы ұлыңды өлтіріп, елге қарар емес, жерге қарар жайым бар. Кессең бас, алсаң жан мінекей, құнын беруге дайынмын, – деді.

Міне, осыдан-ақ Ақжол бидің елге сыйлы, от ауызды, орақ тілді, хандар мен патшаларға, олардың жандайшаптарына қарсы шыққанда халықтың сөзін сөйлеп, сойылын қаққан би екенін білеміз.

Әбілқайырды екі жағдай ойландырды. Бірі – Қара Қыпшақ Қобыланды Ақжол биді өлтірсе де, оның қадірін құрта алмауы еді. Ақжол бидің атын тірідегісінен де ұлғайта түскендей. Кейде тарих адам атымен осылай ойнайды. Тірісінде жоқ даңқты өлгеннен кейін береді. Ақжол би де осындай даңққа ие бола бастаған-ды. Әбілқайыр хан бұны анық түсінді. Екіншісі – осы Ақжол бидің өлімі өзі ойлағандай Жәнібек пен Керейді құртатын жол болмай шықты. Хан өз қатесін өзі мойындады, бұл өлімнің аяғы үлкен насырға, ел бүлінер дау-жанжалға шабатынына шек келтірмеді. Хан мұны есіне ұстауға тиісті екенін мықтап түйді.

Халқымыздың тарихына көз жіберсек, ықылым заманнан бері жер дауы, жесір дауынан бастап ірілі-ұсақты даулы мәселелердің бәрін билер шешкен. Небір қиын мәселелерді байыппен қарап, ақылға салып, әділ шешімін, тура үкімін айтқан аузы дуалы қадірменді адамды би атаған.

Сөздің мағыналы құдірет күші сонда, оның алдында ешбір тегеурінді күш төтеп тұра алмаған. Ол «тас жарған, тас жармаса бас жарған», «кестім, пішілді, айттым, бітті» дейтін хандарды да қаһарынан қайтарған. Жаугершілік замандағы қазақ би, шешендерінің дуалы сөздері бүкіл қазақ даласын жаудан аман алып қалған.

«Жанталас» романында сөздері мірдің оғындай өткір қазақтың би-шешендер бейнесі бір шоғыр. Романда Бұқар жырау бастаған Абылайлап жауға шапқан асыл ерлердің, үш жүздің берекесі, бас қосар ұйытқысы болған Қазыбек, Төле, Әйтеке сияқты ұлы билердің тарихи негіздері бар.

Тәуке хан Ресеймен қарым-қатынасты жақсартсақ, талай жауға төтеп береміз деп ойлап, қарым-қатынасымызды жөндейік деп, орыс патшасының қарамағындағы Уфа қаласына Тайқымұрын биді бас етіп елшілерін аттандырады. Бұл арада Тайқымұрынды бас етіп жіберудегі мақсаты – би өзінің сөзуарлығы мен көрегенділігімен, тілінен бал тамызатын шеберлігімен қалай да бітімге келтіреді деп ойлаған.

Тарихи деректерде Тәуке өзінің «Жеті жарғы» деген атақты ережесімен белгілі. Әрине ол ережені бір өзі емес, қазақтың алғыр билерінің, алаш азаматтарының бас қосқан жиынында

дүниеге әкелді. Қазақ тарихы мен әдебиетінде қазақ билері дегенде алдымен үш есімді ардақтайтынымыз ақиқат. Олар – Үйсін Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би. Трилогияда осы билер бейнесі көрініс табады. «Сол кездегі қазақтың алғыр билері – Қаракесек руынан шыққан, отыздардан жаңа асқан қаз дауысты Қазыбек, үйсін Төле билер Әз Тәукенің ордасына жиі келіп, ханның ел билеу ісіне арналған атақты ережесі «Жеті жарғысының» жазылуына көмектесті.

Үш жүзге бас болған Абылай да Әбілмансұр кезінде Төле бидің түйесін баққандығы трилогияда келтірілген. «Қазір шұбат ішіп әңгіме-дүкен құрып, шүйіркелесіп отырған кездері Әбілмансұр Төле бидің түйешісі екенінен бөтен тіс жарып сыр ашпады. Бірақ қырағы жырау, туысы бөлек бұл бала жігіттің тіпті де қарапайым түйеші емес екенін іштей сезіп отыр». Төленің түйесін баққан Абылайдың үлкен дәрежеге көтерілуі бидің ықпалы болса керек. Төле би үлкен жиындарға қатыстырып, ел басқару ісіне араластырып жүрді. Демек, Абылай өміріндегі бидің рөлі ерекше.

Есіл ерлерінің жау қолында қаза тапқаны қазақ халқының қабырғасына қатты батқан. Дейтұрғанмен мұндай жаугершілік заманда небір есіл ерлер жер құшағын елінің азаттығы үшін құшпады дейсің. Келешегіңе сенім арттыратын, жүрегіңе шапағат жылуын шашатын, жаныңа мейірім сыйлайтын жылы сөз еріксіз бас көтертетіні туралы «Жанталас» романында көрініс береді: «Ойын-той былай қалды. Абылай «аһ» ұрып, төсектен басын көтермей жатып алды. Жанай өліміне Олжабай жазықтыдай, осы сапарда баласымен бірге болған батырға сұлтан тіл қатпай қойды. Абылайға көңіл айтып, сонау Арқадан қаз дауысты Қазыбек би, Ұлы жүзден, Төле би, Кіші жүзден Бала би келді. Бұл үш бидің келуі Абылайдың үш жүздің елі өзіне көсем ете бастағанының белгісі еді.

Сонда қаз дауысты Қазыбек:

– Уа, Абылай, Үш жүзін аққан өзен еді, солардың табысқан жеріндегі сен бір бәйтерек едің. Бәйтеректі дауыл ұрмас па, жапырағы оның түспес пе, бұтағы оның сынбас па? Құдай ма едің тетігін ұстаған бұл жалғанның, бұның не, бір балам өлді деп жатып алғаның? – деді.

– Жөн айтасың! – деп Абылай басын көтерді» (235-б.).

Осы құдіретті бір ауыз сөз ұлы Абылайды орнынан қозғады. Оны бәйтерекке теңеп, яғни өмірде бәрі өткінші, дауыл соқса, бәйтеректің жапырағы, бұтағы да сынады. Ал қатты бір дүлей дауылда бәйтеректің өзі де құлайтынын Қазыбек би ескерткен сыңайлы. Қазаққа сөз керек, сөзді айтатын би керек.

Романда жазушы Әбілқайыр хан бастап хан-сұлтандардың, билердің қолдауымен алдымен Кіші жүз халқының Ресей қоластына кіргені туралы айта келіп: «Россия патшасы Кіші жүзді өз қол астына алғанын естіп, Ұлы жүздің атынан Қодар би, Төле би, Сатай батыр, Бұлақ батыр қол қойған, «бізді де қол астыңызға алыңыз» деп Анна Иоанновнаға жазылған өтінішті Петербургқа Қангелді батыр алып келген. Сөйтіп, қазақ елі мен Россия жұртшылығының арасындағы жаңа дәуір басталады». Мына абзацтан көріп отырғанымыздай шешуші сәтте де өтініштер алдымен қазақ халқының қамын ойлаған би, батырлардың қолы қойылып барып жөнелтілу керек.

Адам қашанда өзінің халқына, дархан даласына ұқсайды демекші, қазақ халқы кең халық, өзінің бойына біткен дархандығымен, дұшпаны сұрқиялықпен қол жая көмек сұраса өзінің кеңдігімен ерекше ғой. Осыны ескерген жазушы романда Қазыбек би бейнесін аша түседі. Халық құрметіне ие болған Қарасақал да ең алдымен Кіші жүз арасында, кейін Қарқаралы маңындағы Қаз дауысты Қазыбек биді сағалап жүрді. Алдымен Қазыбек, артыннан Қаракерей Қабанбай Қарасақалға сый құрмет көрсетіп, өзіне жеке ұлыс билетіп қолдарында ұстады. Автор бұл эпизодта қазақ халқының кеңдігін, дархандығын, қонақжайлылығын, бір сөзбен айтқанда қазақ жұртының қанына сіңген қасиетін ерекше бейнелеген.

Романның өн бойында ерекше көрінетін бидің бірі қаз дауысты Қазыбек бидің баласы Бекболат би. Ол өзінің шешендігімен, ашуды ақылға жеңдірер сабырлығымен көзге түседі. Абылай бір жәрмеңкеде Қаракесектің жігіті Ботаканды «маған тіл тигізді» деп ұстап әкеліп, тірідей зынданға қамайды, оған шыдамаған Ботакан өзіне-өзі қол жұмсап өлтіреді. Абылайдың басқа да астамшылық, қиянаттарын көріп әзер

шыдап жүрген Бекболаттың бұл жағдай тіпті ашу-ызасын тудырады.

– Арғынның бес мейрамының бес мың әскері келе жатыр, – деді жігіт ентіге, – Ботақанның құны үшін Абылайдың басын аламыз дейді.

– Бастап келе жатқан кім?

– Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат би.

– Ұлы бидің өзі қайда?

– Көктемнен бері сырқат деген. Арғынның елірген тентектерін баласы Бекболат ертіп келеді (240-б.).

Бұл эпизодтан ханның сексенді алқымдап қалған Қазыбек биді құрметтейтіні көрініп тұр. «Ұлы би» деп атауының өзінде де бір мән бар. Бұдан кейін билер дауы басталып, Абылай өзін кінәлі санап, Бекболат бидің шешендігіне, ақылдылығына, өлімге қимаған жақсылығын үшін деп құндыз жағалы күзен ішік пен жорға мінгізеді. Бұл арада бір жігіт үшін бүкіл қазақ халқына бас болған Абылайды қалайша өлімге қиямыз деген Бекболат бидің парасаттылығын аңғарамыз.

Сонымен қатар романда Ноғайлының қазық биі Қойсары би мен Хақназар ордасының төбе биі – Ақсопа бидің бейнесі кездеседі. Ақ орданың ханы Хақназардың тұсында өмір сүрген екі би де романда ханмен кездесу үстінде көрінеді. Хақназар әкесі Қасымның зиратына барып құран оқып, басына күмбезді мазар салу мақсатымен Ноғайлы еліне келеді. Оны елдің би-шешендері, жырау ақсақалдары зор құрметпен қарсы алады. Сонда Ноғайлының түп биі болған Қойсары би толғауын бастайды.

– Ойлай берсең – ой да көп, уайым да көп. Ойнай берсең – ой да жоқ, уайым да жоқ! – деп бастады сөзін, – бір жайлауда іргелес, бір керуенде тіркелес ел едік, екі сан қол ертіп Ноғайлыға келуінде, Хақназар хан гәп болар. Әйткенмен сөздің басын сұрақтан бастайын. Кәрі құлақ еміс сөзге де емексиді, әкең Қасымханның зиратына құран оқып, мазар салғалы келген сыңайың бар секілді... Қасым хан саған әке болса, Ноғайлыға хан еді, мазарының басындағы алтын айына дақ түсірмей отырғанымызды кеше көзің көрді, – деп Қойсары би ханға

әскермен келуінің төркіні басқа-ау деген тұспалды бір аңғартып өтті де:

– Иә, Қасым алдияр жігіттің сырттаны еді, маңдайымызға сыймады, қара жер оны да алды, – деп аз бөгеліп отырып, ар жағын тақпақтап кетті...

Қара жер жалғыз Қасымда алды ма?

Өлмесе қайда кетті бұрынғының кәрісі,

Жердің жүзін жұтса да бір тоймайды, қара жердің талысы,

Өлім деген – ұзақ жолдың алысы.

Қойсары би тағы да тоқтап, кенет басын көтеріп алды:

– Иә, өткеннің өкінішін айтып өзегінді өртегенмен, алғанын құдай қайтарып бермес, бар үміт – алдағы заманда. Алдағы күйді болжап, жол шеккендей түрлерің бар, сапарың оң болсын, ағайын! (320-б.).

Үзіндіден аңғарғанымыздай Қойсары би Қасымның көзін көріп, ерлігі мен ел бастар ақылына тәнті болғанын бір-екі сөзбен аңғартып өтті де, Хақназардың ойына алған ісіне ақ жол тіледі. Бұл да болса хан өмірінде және оның игі істеріне билердің дуалы сөздері бастама болатынын жазушы аңғарта түседі.

«Алмас қылыш» романында Тіленші ұлы Шалкиіз жыраудың:

Алп-алп басқан, алп басқан,

Арабы торым өзіңсің.

Жазылы, алтын, қол кескен

Алдаспаным өзіңсің!

Сен алтынсың – мен пұлмын,

Сен сұлтансың – мен құлмын, – деп мадақтаған Темір би бейнесі кездеседі. Астраханьды билеген Қасым сұлтанның өз қолы Әмір-әл-умра яғни әскербасы болған, Едіге батырдың шөбересі, Ноғайлы хандығы кезінен би дәрежесінде келе жатқан шынжыр балақ, шұбар төс Темір биге алшын руларының көбі бағынған.

Романдағы түрлі оқиғалардың басында, жиын, кеңестерде, екі ел арасында бітімшілік жасау мақсатында немесе астыртын саясаттың басында билер бейнесі жақсы көрініс табады. Абылайдың қамқоршылары болған Толыбай би, Қарауылдың

шешені Қожай би, Одаршы би, одан әрі Абдолла қарамағындағы Келдеше би, Жандаулет би, Тұрсын би, Бике би, Баба-сұлтан жанындағы Дүстем билерді іс-әрекет үстінде бейнелерін аша түседі.

Сонымен, І.Есенберлин бес жүз жылдық қазақ тарихындағы белесті кезеңдерді сұрыптап, Үш жүздің биі Төле, Қазыбек, Әйтеке секілді ел берекесі, ардақты билердің жарқын тұлғалары мен тарихи негіздерін көрсетеді.

Әдебиетімізде тарихи романдар легін жаңа туындымен толықтырып, айтулы тұлғаларымыздың көркем бейнелерімен толықтырған Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романының бас кейіпкері С.Датұлы сөзге шешен, ойы жүйрік, көреген қолбасшы, әрі батыр, әрі би еді. Тар кезеңде жерге байланысты туындаған шиеленісті оқиғалар барысында айбарлы әрі намысты азаматтардың халық қамы үшін тәуекел деп атқа қонуы бұл романға арқау болған, мұнда Байбақты Сырым батыр бастаған Кіші жүздің ХҮІІІ ғасырдың аяғындағы ұлт-азаттық көтерілісі бейнеленген және сол қозғалыстың шынайы шежіресі зерделенген. «Тар кезең» романы – «қазіргі қазақ прозасының көркемдік қазынасын байытқан эпикалық құнды туынды. Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетін бұрын толық назарға алынбай келген ұлттық-азаттық күрескері батыр, би Сырым Датұлы және ол бастаған күрескерлер бейнелеріне арналған эпикалық тарихи туынды ұрпақтарды ұлттық-отаншылдық рухпен тәрбиелеуге ықпал етері ақиқат» (Тебегенов Т. «Тар кезең» – эпикалық құнды туынды // «Ана тілі», 2012, 22 желтоқсан).

Романда Сырым би ел, жер тағдыры жайлы былай тебіренеді: «Тек әуелі жан түкпірінен Айрауықтың ащы күйіндей аңыраған бір азалы сарын бас көтеріп келе жатқанын ғана байқаған. Сәлден кейін сол бір өзегін өртеп, өн бойын шымырлатқан азалы сарын тұрлаусыз мына жалғанның опасыздығын паш етіп, бастарынан кешкенді қара қобызбен кейінгіге күңірене толғаған бағзыдағы бабалардың өксік пен өкінішке толы жыры мен зарына айналып, оқыстан «А-а-ай-и-и-и»-лап, ышқынып, мұның көкірегінен ал кеп ақтарылсын-ай... тоқтаусыз боздасын-ай!!!

...А-а-ай-и-и-и!!!

Бұ қоныс жеті жұрттан қалған қоныс,
Ноғайдың көшіп талақ салған қоныс.
Қазтуған, Асанқайғы, Орақ, Мамай,
Біз түгіл, солардан да қалған қоныс.
Бұ қоныс жеті жұрттың кеткен қоныс,
Ноғайдың көшіп талақ еткен қоныс.
Кәмелсіз қонған елін көп тоздырған –
Қайырсыз осы секілді неткен қоныс?!

Бидің алқымына әлдене кептеліп қалғандай, лықсыған өксігін өзі әзер тежеп тұр (Ішіндегі қара қобыз қылғына қиқылдайды... ыңыранады ышқынып!).

...Әуелі бұ қоныстан Ноғай кетті,
Баласы мұсылманның нобай кетті.
Қазтуған, Асанқайғы, Орақ, Мамай
Әрі өтіп Тесіктаудан солай кетті.
Артынан Телағыс пен Нәрік кетті,
Өзіне ерген жұртты алып кетті.
Жер қарап он екі жыл желмаямен
Асан би дүнианы... а-а-ай-и-и-и!!! Шолып кетті.

Бидің жүрегі шымыр-шымыр, шымыр-шымыр-шымырлап қоя берді. «Апыр-ай, мынау не сұмдық еді?! Жеті жұрт ауған бұ қоныстың бұларға да қайырсыз болғалы тұрғаны ма, сонда?! ...» (134-135 бб.).

Осы үзіндіден көрініп тұрғандай, автор Сырым бидің ішіндегі шер-шеменді берудің тың әдісін тапқан. Адам ішіндегі қара қобыздың қылғына қиқылдауы жазушы жонған жаңа образ болып табылады.

Мұндай мысалды І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Әбілқайыр ханның көңіл-күйін суреттеуге арналған үзіндіден көруге болады: «Әбілқайыр үйде оңаша қалды. Бейуақта берілген әмірінен бөтен ешкімнің хабардар еместігіне сенген хан енді тағына сүйеулі тұрған үкілі домбырасын алып, бір асау күйді безілдетіп ойнай жөнелді. Осының алдында ғана ашу, ыза, әдіс, қулық секілді неше алуан сезімді басынан өткізген ханның домбыраны осыншама

құшырлана қағуы – жүрегін өртеген бар азапты ұмытып, бір мезет көңіл қобалжуына басуы еді... » (356-б.)

Сырым бидің халық арасында таралған шешендік сөздерінің бір саласы Нұралы ханға айтқандарымен байланысты. Бұл ретте халық қамын ойлаған батыр әрі би Сырым: «Халық – көл, хан – құс, Ел – орда, хан – қонақ. Көл құссыз да күнелтеді, құс көлсіз күнелтіп көрсін. Орда қонақсыз да өмір сүреді, қонақ үйсіз өмір сүріп көрсін», – деп халық қамын хан беделінен жоғары қояды.

Ұлттық құндылықтарымызға айналған тарихи романдарымыз – сарқылмас қазына. Тәуелсіздік мемлекетіміз үшін бүгінгі және келешек ұрпаққа еліміздің өткен кезеңдерде бастан кешірген оқиғаларын, ел бастаған көсемдерін, қол бастаған батырларын, сөз бастаған дана билерін, ақын-жырау, шешендерін білу қажеттілігін өтеуде Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романының көтеретін жүгі ауыр. Халық бағасы берілген осындай туындылар жас буынды отаншылдыққа, ерлікке, намысшылдыққа баулиды.

Тарихта болған әйгілі тұлғаларды көркем шығармада бейнелеудің бір қиындығы – олардың халқы үшін жасаған ерліктеріне әділ баға беріп, халық алдындағы шын бейнесін дұрыс жасау керек. Себебі оқырман қауым тарихи тұлғаның көркем шығармада суреттелген бейнесіне қарап, оның характеріне қанық болуды қалайды. Тарихи роман авторы тарихи тұлғалардың қатысуымен болған тарихи оқиғаны суреттеп қана қоймайды, тарихи адамдарды мұндай тарихи оқиғаны жасауға итермелеген себептерді, мотивтерді де көрсетеді. Тарихта болған жекелеген оқиғаларды халық өміріндегі маңызды күрделі басқа құбылыстармен тығыз байланыста, сабақтастықта бейнелейді. Себебі халықтың өткен өмірінде айтарлықтай үлкен маңыз-мәні жоқ шағын оқиға ірі құбылыстармен байланыста, сабақтастықта бейнеленсе, сол байланыс пен сабақтастықтың нәтижесінде өмір құбылыстарына тән ең басты, мәнді белгілерді айқындап, толықтырып ажарын аша түсуге қызмет етеді.

Он томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» I томында фольклорды синкретті, көпфункционалы руханият, ежелгі

дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра, тұрмыстың бөлшегі, сөз өнері деп түсіндіреді. Фольклор үлгілерін зерттеудегі заңдылық – көшпелі-бақташылық салттағы мемлекеттерде міндетті түрде жыраулар институты болатындығы. Оны көне Түркілер қағанаты мен Алтын Орда кезеңіндегі, әсіресе Қазақ хандығы тұсындағы әдебиеттен аңғаруға болады. Фольклортанушы ғалымдардың пікірінше, «ауыз әдебиеті» деген ұғымға фольклор да, ақын-жыраулардың шығармалары да сыйғызылып, екеуінің ара-жігі толық ашылмады. Соңғы жылдарда сөз өнерінің осы екі түрін бөліп, бірін «фольклор», екіншісін «авторлық ауыз әдебиеті» деп тану қажеттігі дәлелденіп жүр.

Көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу тарихи прозаның идеялық жүгін көтеріп тұрады. Жалынды жазушы І.Есенберлин өзінің тарихи туындыларында сан ғасырлардың тарихын бейнелей отырып, сол уақыт ішіндегі белесті кезеңдерді сұрыптап, аты алты алашқа аты мәлім ел билеушілердің, ардақты билердің, атақты жыраулардың тарихи тұлғаларын көркем образға айналдыра білді. Жыраулық поэзияның көрнекті өкілдері жазушының «Көшпенділер», «Алтын Орда» тарихи трилогияларында ел тағдырын ойлаған абыз, ел билеушілердің кеңесшісі ретінде көркем бейнеленген. Еліне еңбек сіңірген белгілі үлкен тұлғалардың маңайында Тәуке, Хақназар, Абылай хандардың маңына топтасқан Бұқар жырау, Шалкиіз жырау сияқты алты алашқа аты шыққан атақты жыраулар бейнесі шын мәнінде бізге жеткен аңыздар мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде жасалған. Жазушының шеберлігі сонда – ол тарихи тұлғаның болмыс-бітімін халқы қалай қаласа, солай жасап бере алған нағыз көркем туындының хас шебері екендігіне көзіміз жетеді. І.Есенберлиннің тарихи трилогияларында аузы дуалы, сөзуар, сөздері мірдің оғындай өткір қазақтың би-шешендер бейнесі бір шоғыр. Романдарда суреттелген жыраулар – тарихта болған адамдар.

Қазақтың ұлы билері мен ақын-жырауларының қатарынан орын алатын Асан Қайғы, Қыпшақ жырауы Қазтуған, Арғын Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы бейнелерін жазушы

Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будақтың асында тоғыстырып, орайын келтіре суреттейді.

Халидұлы Құрбанғалидың «Тауарих хамсасында» айтылғандай, Майқы бидің ұрпағы абыз жырау Асан Қайғы Сәбитұлы Алтын Орда ханы Ұлығ-Мұхамедке сөзін өткізетін билердің бірі болған. Асан Қайғы ақылгөй, көреген ғана емес, сонымен бірге дәулескер күйші де болған. Оның «Ел айрылған», «Асанқайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сияқты күйлері бізге жеткен. Жырау Әбілқайыр ұлысындағы шиеленіскен тартыстың ортасына түседі. Керей, Жәнібек сұлтандар бастаған рулардың Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығуын қолдаушылардың бірі Асан Қайғы болды. Ел аузындағы қария сөздің айтуында, ол Ордадан бөлінген қазақ руларын Шу, Сарысу бойына, Ұлытау төңірегіне қоныстандыруға атсалысқан. Жыраудың осы қызметін жазушы былай бейнелейді:

– Бәсе, – деді күліп Жәнібек, – хан аққу болса, қасына құладындардың жиналуы мүмкін емес қой, ал хан құлады болса, оның маңына аққулар келмесе керекті...

Асан Қайғы кенет түксие қалды. Оның кәрлі даусы дала бүркіттің үніндей саңқ етті:

«Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін түледі, –
Аққу құстың төресі
Ен жайлап көлде жүр еді.
Аңдып жүрген көп дұшпан
Елге жау боп келеді:
Құладың қуды өлтірсе –
Өз басыңа келеді.
Құлың көп сені өлтірер...».

Хан тағы күлді. Оған Асан Қайғы сөзі өрескел көрінді. Тек осыдан алты жыл өткеннен кейін, осында отырған бір құладынның жүрегіне қадаған қанжарынан өліп бара жатып, Асан Қайғының сөзі кілт есіне түсіп, қарт жыраудың қандай данышпан екенін бірақ білді. Өттең, дүние-ай, тек тым кеш білді. «Асан ата қандай данышпан едің!» деуге де шамасы келмеді (108-109 бб.).

Ханға айтқан жырау сөзін Жәнібек қазір түсінуден тым алыс еді. Бірақ бұл толғауды Төре би жақсы ұқты. Оған қарт жыраудың әр сөзі жүрегіне қанжардай қадалып жатқандай еді. Жәнібек Төре бидің боп-боз боп сұралана қалғанын енді көрді.

Хан әңгіме бетін тағы бөтенге бұрды. Ол тағы ештеңе болмағандай күле сөйледі.

– Уа, Асан ата, көптен бері сұрамақ едім, деді ол, – әлемнің тең жартысын алған Шыңғыс хан да дүние салды. Күн шыққанда көмескі тартқан ай тәрізді, дүниеге бөтен ұлы жиһангер келсе, біздің атамыздың да атағын тот басады. Әлемнің тең жартысын билеген ұлы Шыңғыс ханға да шын өлім осылай келеді. Ал байлық деген қолдың кірі, жусаң кетеді. Ал ханның артында ордасы қалады. Сол орда қайтсе өлмейді.

Құлаққа ұрған таңадай тына қалған сарайда, енді шерлі үнге бөленген Асан Қайғының шаршағандай даусы шықты.

«Ел бастаған билеріңнің, Жәнібек,
Ой өрісі теңіздей терең келсе,
Алыстағыны қырандай көре білсе,
Ханға дұрыс қатесіз ақыл берсе,
Халқың тарығып күйзелмес-ті,
Алтын Орда мәңгі-бақи күйремес-ті».

Төре алдындағы билердің басы төмен түсіп кеткен. Ханға да, Асан Қайғыға да қарай алмай, бір-біріне ақырын әлденелерді күбірлейді. Тек Төре би ғана жауын көрген күзендей ширығып Асан Қайғыны жеп қоярдай, тасырая түскен (110-113 бб.).

Жанындағы ақылшы жыраудың сөзіне ден қоймаған хан дүниеден өтті. Азынаған жел ме екен, әлде сарнаған ел ме екен, жер мен көкті басып кеткен қайғылы үн. Бұл заманда даусы, тарих даусы. Алтын Орда ма, Ақ орда ма, Көк Орда ма, әлде көшпенділердің бөтен әлемге әйгілі бөтен патшалығы ма, бәрі бір олардың гүржідей ауыр салмағын халық көтерген. Алтын кеселі рашиян шарабы хандарға ғана тиген. Алтын тәжіні, кіреуке, торқа шапанды хандар киген. Маңдайы күнге күймеген, қас аруларды сол құшқан. Бақ құсы тек солардың басына ғана қонған. Ал халық болса, етегімен су ішкен, етігімен қан кешкен. Мықтылар үшін, мықтылардың әулеті үшін бірін-бірі қырған, жау санап өз бауырларына қарсы тұрған.

Сол себептен де әлемнің жартысын алып жатқан Алтын Орданың аспанға шарықтаған айбарлы атағына қарамай, сонау өз заманын зар заман деп атаған халқының көзі, құлағы ұлы жырау Асан Қайғы:

«Бүгінгі күн зарлы күн,
Бүгінгі күн кәрлі күн,
Буыршын мұзға құлаған,
Бәйтерек жерге сұлаған,
Аққу қанатынан қайырылған,
Жалғызынан ана айырылған, – десе керек-ті.

Сол себептен де ол халқына, қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған қиялы тудырған Жерұйығын іздеп, желмаясын еңкілдете желіп, сағым қуып кете барды (120-121 бб.).

Абыз Асан Қайғының көркемдік бейнесі «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабы «Алмас қылыш» романында жалғасын тапқан: «Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кімде кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса соған беріледі. Орта бәйгі өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал аяқ бәйгіге Дешті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өз руының ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынап алмаса жеңілген болып саналады. Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы түспек болды. Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ, ал қарт Қотан Арғын руының атынан сөйлемекші».

Бұл шығармада суреттеліп отырған жыраулар – тарихта болған адамдар. Мәселен, Қодан тайшы туралы Ш.Құдайбердіұлы: «біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген сөз Дайыр Қожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қодан тайшы деген кісінің сөзі, аты Қодан еді, тайшы дегені өлеңші, ақын

дегені. Біздің қазақтың арғы аталы Қотан ақын дейтұғыны осы», – деп жазады (22-23 бб.). Қодан тайшы ақындығымен қоса, күйшілік өнер иесі, оның «Ақжелең» күйі кең таралған. Ал Сүйінішұлы Қазтуған өз заманында әрі батыр, әрі ақын, әрі күйші, әрі би, әрі шешен болған.

I.Есенберлиннің тарихи мұрасы халқымыз үшін бағасы кемімес ұлттық құндылықтарымыздың бірі болып қала береді. Өзінің тәуелсіз мемлекеттігінің іргесін көтеріп жатқан халқымызға еліміздің өткен кезеңдерде бастан кешірген оқиғаларын, соны жырлаушы ақын-жырау, шешендерін білу аса қажет. Жазушы өзінің «Көшпенділер» трилогиясында бес жүз жылдық қазақ тарихындағы белесті кезеңдерді сұрыптап, еліне еңбек сіңірген белгілі үлкен тұлғалардың маңайында Тәуке, Хақназар, Абылай сынды хандардың ақылшысына айналған Бұқар, Шалкиіз, Ақтамберді сияқты алты алашқа аты шыққан атақты жыраулардың жарқын тұлғаларын сомдаған.

Трилогиядағы шоқтықты бейнелердің бірі – көреген әулие Бұқар. Қазақ еліне әділдігімен, даналығымен мәлім жырау хандармен тең, иық тірестіре сөйлескен. Бұқар Қалқаманұлы – ХУІІІ ғасырдағы жоңғар басқыншыларына қарсы қазақтың азаттық соғысын бастаушысы әрі ұйымдастырушысы атақты Абылайханның ақылшысы. Заманындағы сыншылар оны «көмекей әулие» деген. Сөйлегенде көмейі бүлкілдеп, аузынан тек өлең төгіледі екен. Күміс көмей жыраудың өмір жолы, шығармашылығы туралы әдебиеттанушы ғалым Б.Кенжебаев Бұқар жырау шығармаларының тақырыбы өз тұсындағы қазақ халқының жай-күйі, мұң-тілегі, болашақ тағдыры, жалпы тұрмыс, заман жайы екенін, оның қазақ халқының бірлігін, ынтымағын, халық тыныштығын, бейбіт етіп, тұрмысын гүлдендіруін көксегенін жазады.

Жырауларды «халықтың көзі, құлағы» деп білген хандар олардың әр сөзіне мән беріп, арнайы шақыртып, оң жағына отырғызған. Жазушы «Жанталас» романында Бұқар жыраудың тегін жан емес екендігін, оның ой мен ақындықтың алтын кені, ақылгөй, кешегі мен бүгінгі еске түсіре отырып, ой түйгізетін ақылман екенін байқатады: «Бұдан шығатын түйін: «Қазақ халқы мұндай күйге қалай жетті? Осыдан екі ғасыр бұрынғы

айбары қайда?» Бұл сұрақ осынау сұрапылда үлкен-кішінің көкірегіне үйлеген запыраннан кем болған жоқ. Кім бұған жауап береді? Міне, бүкіл қазақ даласына әйгілі, бұл күнде жасы қырықтарға келіп қалған шоқша сақалды, кең маңдайлы Бұқар жырау да осындай толғаныс үстінде еді. Ол есікке таяу отырған бала жігітке сезіктене көз тастады... Отырған отырысында, қимыл-қозғалысында бір паңдық, тәкаппарлық байқалады. Ақынның қырағы көзі алдамаса керек-ті» (319-б.). Алыстағыны қиядан шолар, алдыға сәуегейлікпен болжам жасай білер Бұқарға мұндай қырағылық жат болмаса керек-ті. Әр нәрсеге талғампаздықпен, кірпияздықпен қарар Бұқар Абылайдың тумысы бөлек, текті жан екенін байқайды. Қазақ елінің болашағын келер күндегі жауларына қаталдығымен қыр көрсете аларын сезген Бұқар Абылайдың өзін құтқарған Ораз құлды өлтіруінің өзіне кешіріммен қарайды.

Романда Бұқар қандай жағдайда да халықтың қасынан табылады, елдің сөзін сөйлейді. Жау жан-жақтан андағайлап жатқанда да ол қарша жауған жебеден, оқтан қаймықпай, сөзбен жауынгерлерге рухани дем береді. Мысалы, жоңғарлар қоршаған Сауран қаласында халқының жанына табыла білген Бұқардың көргені мен көкейге түйгені көп екеніне тағы бір мәрте көз жеткіземіз: «...Мұсылманша хат таныған Бұқар жырау – қазақ тарихы қамтылған көне кітаптарды көп оқыған әйгілі шежіреші. Ұлы арманының бірі сол халқының ерлігін үлкен дастан ету еді. Ол қазақ халқының басынан өткен күндерін ғана емес, бүгінгі күресін де, ерлігін де жырламақ. Үш айдан бері Сауранның жауға берілмей тұрғанын естіп, кеше қара түнді жамылып, жау шебінен өткен. Содан бері қаласын жаудан қорғаған, аштыққа да, ажалға да көнген қара бұқара жұртын көріп, мұқалған көңілі бір жасарып қалған. Жыр шумағы бірінен соң бірі келіп, қиялында дастан да туа бастап еді... Халқы үшін жанын шүберекке түйіп, сөзімен сеп берер Бұқар олардың намысын қайрау мақсатында қорған үстінде тұрған Науан ұстаның арғы бабалары батырлар Қияқ пен Тұяқтың ерлігі жайында жыр толғайды». Осы эпизодтан қай жерде не айту керек екенін білетін кемеңгердің тағдыры қыл үстінде тұрған қала тұрғындарының қорқынышын дөп басып, жыр арқылы

берілмейтін қамал, алынбас асу да болмайтыны көрінеді. Кейінгіге жетпеген «Тас қамал» жырынан рухтанған халық қаланы асқан шыдамдылықпен қорғайды, олардың мұншама қайсарлықтарына шыдас бермеген жоңғарлар күздің қара суығында кері қайтуға мәжбүр болады. Орынды жерде тоқтам салып отыратын Бұқар жырларының уытты ғибраты, отты ойы бар. Халық жадында есімі ханмен қатар аталар жырау Абылайдың ел билеу ісіне белсене араласып, ақыл-кеңесін ретті жерінде айта білген, жол сілтей білген:

– Саған берер ақылым, – деген Абылайға, – замана түлкі жетекке түсіп, жауымен кең айқасудан тайсалса, сол бөктердегі өзі түстес бір қызғылт тастың қия бертінде құйрығын шаншып тұрып қалады. Қыран ондай түлкіні көруі керек. Ел билігі қолыңа тиген екен, көреген бол. Ақылың мен айлаң қатар жүрсін, – деген Бұқар тілегін ол еш уақытта аяқ асты етпей, жадында тұтты және ол сөздер оның өмір бойы темірқазық – мақсаты болып, жеңіске жетуіне, мерейі үстем болуына әркез септігін тигізді. Өзіне ақылшы бола білген, орынды жерде өз ойын жеріне жеткізе айта білетін оның сөздерін Абылай аса сақтықпен тындап, жатқан жыланның құйрығын баспауға тырысты.

Туындыда сөзімен, жырымен бітіспесті біріктірер Бұқардың Абылай түсін сәтті жорығанын байқаймыз және сол дуалы ауыздан шыққан сөздің айна-қатесіз шын шыққанын көреміз. Ол: «Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің, ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтақтың ішінен бірі Құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан туған бір балаң атын майданда қалдырды екен», – деген-ді. Ел жағдайын, күйзелісін көзімен көріп жүрген Бұқар Абылайға әркез аяғын аңдап басып, сақ болу қажеттігін ескертіп, «көппен кеңесіп пішкен тон келте болмайтынын» айтып отырады. Әділдігімен, терең даналығымен халық жадында мәңгі сақталған Бұқардың бейнесін жасауда автор шындықтан алыс кетпеген, бір сөзді жыраудың парасатты данышпандығын, кемеңгерлігін, бетің бар, жүзің бар демей айтып салар

шыншылдығын, халық қамын үнемі есінде ұстаған ел камқоршысы екенін тап басып суреттеген.

1993 жылы 28 мамырда Ордабасында ХҮІІІ ғасырдағы әйгілі мемлекет қайраткерлері, қазақ халқының үш ұлы перзенті Төле биді, Қазыбек биді және Әйтеке биді еске түсіруге арналып өткізілген той салтанатында сөйлеген сөзінде Елбасы Н.Назарбаев: «Халықтың үш ұлы перзенттері, даңқты үш дананың – Төле би Өлібекұлының, Қазыбек би Келдібекұлының және Әйтеке би Бәйбекұлының есімдері біз үшін ерекше киелі... үш ұлы би халық санасына тарихтың тар жол, тайғақ кешуінде бірлігінен айрылған елдің ажал құшары туралы ақиқатты сіңіре білді. Үш ұлы би үш жүздің асау мінезді батырларын ақылға шақырып, сол арқылы халықтың жұмылған жұдырықтай тұтас болуына қол жеткізді», – деп қазақ билерінің қоғамдағы саяси ролін айқын көрсетті («Егемен Қазақстан», 1993, 1 маусым). ҚР Конституциясының Ата заңымыз деп аталуы да оның ғасырлардан ғасырларға ұласып келе жатқан бабалар сөзі екендігін көрсетеді.

Тарихта болған әйгілі тұлғаларды көркем шығармада бейнелеудің бір қиындығы – олардың халқы үшін жасаған ерліктеріне әділ баға беріп, халық алдындағы шын бейнесін дұрыс жасау керек. Себебі оқырман қауым тарихи тұлғаның көркем шығармада суреттелген бейнесіне қарап, оның характеріне қанық болуды қалайды. Жазушылар тарихи тұлғалардың қатысуымен болған оқиғаларды суреттеп қана қоймай, осыған итермелеген себептерді, мотивтерді көрсетеді. Тарихта болған жекелеген оқиғаларды халық өміріндегі маңызды күрделі басқа құбылыстармен тығыз байланыста, сабақтастықта бейнелейді. Себебі халықтың өткен өмірінде айтарлықтай үлкен маңыз-мәні жоқ шағын оқиға ірі құбылыстармен байланыста, сабақтастықта бейнеленсе, сол байланыс пен сабақтастықтың нәтижесінде өмір құбылыстарына тән ең басты, мәнді белгілерді айқындап, толықтырып ажарын аша түсуге қызмет етеді. Тарихи романдардағы жыраулар бейнесі шын мәнінде бізге жеткен аңыздар мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде жасалған.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи романдардағы хандар бейнесінің жасалуын көркем характердің қай типіне жатқызуға болады?
2. Тарихи прозадағы ақын-жыраулар бейнесі қандай көркемдік белгісімен ерекшеленеді?
3. Тарихи прозадағы билер бейнесінің жасалу ерекшелігі туралы айтыңыз.
4. Тарихи тұлғаларды көркем шығарма кейіпкеріне айналдырудың қиындығы неде?
5. Тарихи роман кейіпкерлері қандай қасиеттерімен ерекшеленеді?

2.5 Батырлар бейнесі – отансүйгіштік тәрбие құралы

Тарихи романдарда қаламгерлер халықтың өткен тұрмыс-тіршілігін тарихи деректер негізінде бүгінгі жағдаймен байланыстыратын көркем бейнелер арқылы аша түседі. Яғни тарихи романның оқиғасы қай кезенді суреттеуге арналса да, онда ерлікті, елдікті, ұлттық құндылықтарды насихаттау идеясы маңызды орын алады. Тарихи романдарда халықтың көне дәуірдегі қаһармандық күресі мен тарихы, ұлы тұлғалардың іс-әрекеті көркемдік қырынан суреттеледі. Бұл ретте тарихи роман эпостық дәстүрді жаңа сапаға көтерді. Тарихи туындыларда батырлар образы кең және ауқымды көрініс тапқан.

Ғалым Қ.Әбдезұлының «Қазақ батырлары және көркем әдебиет» туралы мақаласында: «І.Есенберлиннің, Ә.Әлімжановтың, Т.Әлімқұловтың, С.Бақбергеновтың, Д.Досжановтың, С.Сматаевтың, Ә.Кекілбаевтың, М.Мағауиннің, Қ.Жұмаділовтың, Х.Әдібаевтың, Ә.Сарайдың, Ж.Тұрлыбаевтың Қ.Мұханбетқалиұлының және тағы басқалардың тарихи романдарындағы батырлар бейнесі, олардың заманға сай көрініс берген батырлық ерліктері, адамилық қасиеттері, хан-сұлтандармен қарым-қатынасы т.б. суреттеулер, барлығы жиылып келгенде осынау батырлар бейнесінің енді тарихи тұрғыдан тұтасқан, замандар елегінен өткен, бірегей бітім тауып, ірілене, кесектене түскенін байқауға болады», – делінген ([www. massaget.kz](http://www.massaget.kz)).

Бүгінгі қазақ әдебиетінің алтын қорын құрайтын көлемді, құнды туындылардың бірі І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында қазақ халқының ХУ-ХІХ ғасырлардағы азаттық күресінің шешуші кезеңдері, қазақ елінің әлеуметтік жағдайы, ел қорғаған ерлердің ерлігі мен батырлығы сипатталады, яғни жазушы шығармаларының идеялық-көркемдік концепциясы терең. Трилогияны батырлар бейнесінің жиынтығы деуге болады. Мұнда бейнеленген тарихи тұлғалар қатарында «Алмас қылыш» романындағы Қаптағай, Бөрібай, Қарақожа, Ноғай, Қобыланды, Орақ, Саян, Қаражал, Қамбар, Сұлтан; «Жанталас» романындағы Қабанбай, Бөгенбай, Елшібек, Гауһар, Қияқ, Тұяқ, Баян, Тайман, Жолымбет; «Қаһар» романындағы Сейтен, Есенкелді, Саржан, Байтабын, Наурызбай, Ағыбай, Иман, Төлебай, Басықара, Жанайдар, Бұхарбай, Есіркеген секілді батырлар бейнесі әрқилы суреттеу үлгісімен сипатталған. Солардың қатарында Қобыланды, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Баян батырлардың көркемдік бейнесі әдебиетімізде мол суреттелген.

Ел қорғаған батырлар тұлғасы тарихи романның негізгі өзегі деуге болады. Жорық жылдарындағы батырлардың еңбегі мен ерлігі өлшеусіз. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы батырлардың көпшілігі өмірде болған тарихи тұлғалар. Олардың тарихтағы бейнесі де біртіндеп қалпына келтіріліп жатыр. Соның бір айғағы Ақтөбе жерінен Қарақыпшақ Қобыланды батырдың бейіті табылып, ресми түрде тексеріліп, оны ұлықтау рәсімінің кең көлемде аталып өтуі. «Қобыланды батыр» жыры – қазақ эпостарының ішінде ең көп зерттелген жыр. Бұл орайда М.Ғабдуллиннің зерттеулерін ерекше атаған жөн. Бүгінгі күні «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында «Қобыланды батыр» жырының түгелге жуық нұсқалары 100 томдық «Бабалар сөзі» жинағының 35, 36, 37, 38-ші томдарына еніп, көпшілікке ұсынылды. Жазушы І.Есенберлин халық арасына кеңінен мәлім батырлық эпосқа өзек болған Қобыланды батыр бейнесін романда тарихи шындық тұрғысынан сипаттап береді.

Қарақыпшақ Қобыланды батырдың Ақтөбе жерінде мәңгілікке тыныстаған орнында ескерткіш орнатылып, кесене

тұрғызылып, оны ұлықтау рәсімінің кең көлемде аталып өтуі әдеби-тарихи зерттеулердің нәтижесінде жүзеге асты. Бүгінге дейінгі бізге жеткен деректерге сүйенсек, Қобыланды батыр, Қарақыпшақ Қобыланды – шамамен ХҮ ғасырда өмір сүрген адам, тарихи қайраткер. Көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаушы Әбілқайыр ханның бас батыры болған. Қазақ хандығының бөлінуіне де осы Қобыланды батыр себеп болған делінеді.

Түркітанушы ғалым В.Радлов Қобыланды батыр туралы аңыз-әңгімені алғаш рет баспа бетінде жарияласа, «Қобыланды батыр» жырының алғаш жарық көруі ХІХ ғасырдан басталады. Жырдың Марабай нұсқасын жазып алған Ы.Алтынсарин оның «Тайбурылдың шабысы» деген тармағын «Қырғыз хрестоматиясына» (1879) енгізген. Ал «Қобыланды батыр» жыры туралы алғаш рет «Женщины по киргизской былине Кобыланды» деген көлемді мақаласын Ә.Бөкейханов «Туркестанские ведомости» газетінде жариялады, содан кейін 1925 жылы «Таң» журналында М.Әуезовтің «Қобыланды батыр» атты зерттеу еңбегі жарық көрді. Ал ғалым М.Ғабдуллин «Қобыланды батыр» жырын зерттеп, 1947 жылы «Қобыланды батыр» жырын ғылыми зерттеудің проблемалары» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, жырдың 15 түрлі нұсқасын жариялады. Бүгінде жырдың 29 нұсқасы белгілі, оның жиырма алтысында Қобыланды батырдың ерліктері жырланса, үшеуі оның ұрпақтарының іс-әрекеттерін баяндауға арналған. Бұл жырлардың оқиғаларына қарағанда, Қобыландының ерлік жолы қазақ елінің сол кездегі сыртқы жауы – қызылбастар (парсылар) мен олардың шапқыншылық жасаған ханы Ғазанға қарсы күресінен басталады. Оның бұдан кейінгі шайқасқан батырларының атына қарап, олардың атақты Едіге батырдың тұқымдары екенін аңғаруға болады. Қобыланды батырдың Орақ батырмен дос болып, Алшағырмен жауығуы – Қазақ хандығының өзара іштей екіге бөлінген Ноғай ордасының бірін қолдап, екіншісімен соғысып жатқан тарихи кезеңін алға тартады. Ал Қобыланды батырдың эпостық қаһарманнан тарихи тұлғаға айналуы, 2007 жылы Ақтөбе қаласында «Қобыланды батыр: аңыздар мен шындықтар тоғысында» атты

республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның өткізілуі «Қобыланды батыр» жырының зерттелуінің тағы бір жаңа белесі болды. Сонымен қатар «Қобыланды батыр» жырын қазақ жерінде жырлаған Марабай жырау, Мергенбай жырау, Айса Байтабынов, Мұрын Сеңгірбаев, Нұрпейіс Байғанин, Қарақалпақстанда жырлаған қазақ жыршылары Қуанышбай Досымбаев, Тәжік жырау және т.т. қай-қайсысы да қазақ батырының ерлігін өзінше сипаттаған. Осылардың ішінде академиялық оқулықтарға енгені – Марабай нұсқасы болып табылады.

Батыр бейнесінің әдебиетіміздегі көрінісі І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында жалғасын тапты. Бұл шығарма жазушының қазақ халқының жеке хандық құру жолындағы күрестерін және қазақ хандығының толық тарихын бейнелеуге арналған бес ғасырлық тарихи кезенді қамтитын «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабы.

Романның сюжеттік желісі ХҮ ғасырдағы біртұтас Қазақ хандығын құру жолындағы Әбілқайыр хан мен Керей, Жәнібек хандар арасындағы тартысқа құрылған. Романның негізгі оқиғалары Қарақыпшақ Қобыланды батыр бейнесі арқылы өріледі. Жазушы Арғын Ақжол би мен Қыпшақтан шыққан Майсара Қобыланды батырдың арасындағы таласты шеше алмай Әбілқайыр ханның қиналған сәтін суреттейді. Екеуі де белгілі адамдар, екеуінің де соңынан ерген қалың ел бар. Бұл талас Қара Қыпшақ Қобыланды батыр мен Арғын руының абызы Қотан қарттың жиені жас Саян батырдың арасындағы түсініспеушіліктен туындаған еді. Әбілқайыр хан өзімен жауласып жүрген Қазан ханының жеріндегі Орманбет бидің ұрпақтарының ауылын шабуға «үш түмен қосын мен бақан бойлы, шоқпар қолды» Қыпшақ Қобыландыны аттандырады. Жазушы осы жерде Қобыландыны: «Бұл атақты Қажымұқан балуанның он екінші атасы. Қазақ пен Ноғай бөлінгенде айтылған «жылау, жылау, жылау күй» жырындағы «қара орманынан айрылған», Торғай мен Ор бойына Қаратау маңынан, Арыс пен Бадам өзендерінің тоғысқан жеріндегі Қараспан тауынан көшіп келген, қазақтың атан жілік, арқар мүйіз батырларының бірі», – деп сипаттайды (26-б.).

Қобыланды осы жорықта Саян батырға Орманбет бидің ұрпағы Әділгерейдің қызы есірей (ескі қыпшақ тілінде «қолға түскен тұтқын») Қарашашты олжа етемін деп таласты деген айып тағады. Бұл Арғын биі Ақжолдың шамына тиеді. Себебі, біріншіден, батырлық заңы бойынша олжаға таласу – қатындық болса, екіншіден, сол кездегі Шыңғыс ханның заң жинағы – Ясысында олжаға таласқанға өлім жазасы берілетін болған. Әбілқайыр хан өзі тұтатқан осы таласты өз пайдасына шешуді мақсат тұтып, Саян батырды өлтіруге Арғын руының ызғарынан тайсалып, өлтіртпесе өз сөзінің құны болмайтынын ойланып жүргенде, Ақжол бидің көмегімен жас батыр қашып кетеді. Енді хан Ақжол биге деген өшпенділігін аңғал батыр Қобыландының қолымен қайтаруды көздеп, мәрт батырды Ақжол биге айдап салады. Қобыланды батыр сала құлаш кеуделі Көксеңгірімен аңшылықта жүрген Ақжол бидің тобының үстінен шығады да, биді жекпе-жекке шақырады, бірақ қарусыз, дайындықсыз Ақжол би батырдың тегеурінді күшіне төтеп бере алмай, қаза табады. Қобыланды батыр мен бидің таласының тағы бір себебі – Әбілқайыр ханның Маңғыт руынан алған бәйбішесінен туған Гүлбаһрам-Патшайым сұлу еді. Шешесі Ақжол биге тоқалдыққа бермекші болып жүрген бұл сұлуға Қобыланды батыр да ғашық еді. Ал жас сұлудың көңілі мүлдем басқа жанға – жас батыр Саянға ауған еді. Осы жағдайлар қас батыр Қобыланды – Ақжол би – жас батыр Саян арасындағы сюжеттік тізбекке негіз болған.

Мақсатына жеткен Әбілқайыр хан нөкерлерімен Ақжол бидің қазасына көңіл айтуға аттанады: «Бұлар Ақжол бидің қазасына арнап тіккен ауылға таяп қалды. Кеңгірдің жазғытұрым тасығанынан пайда болатын қара қамысты Қарасуды жағалай, қарабастырық пен ат құйрығын найзаға байлап босағаға іліп қойған бұл ауылдың қаралы жағдайын көрсеткен жүзге таяу ақбоз үй тұр. Сол ақ боз үйлердің төрінде, топ аққудың ортасына ұшып келген қара бүркіттей он алты канат, шымқай қара қой жүнінен бастырған сұсты қара орда ерекше көзге түседі. Шаңырағына байланған Арғын руының көз таңбасы салынған сала құлаш құйрықты қара жалау... Қара орданың түрі тым сұсты, бүкіл Арғын руының айбары тәрізді...

Өліктің бас жағында баласы қаза болғаннан бері шабылған қурай тәрізді кеуіп, қаусап қалған Қотан жырау, қобызын күніренте көзінен жасы парлап, даусы шығар-шықпас болып сарнайды... Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай... Жырау сыбырлай зарлайды:

«Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!

Сексен асып таяғанда тоқсанға,

Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!

Адасқанын жолға салдың бұл ноғайлы ұлының!

Аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз күнде құрыдың,

Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!»

Жалғыз ұлынан айрылған қарт жырау ұзақ сарнады. Біресе өзі тоқтап, кәрі қобызын аңыратты. Әлден уақытта қарт жырау «Аһ» ұрып әзер тоқтады», – деп жазушы аяулы арысынан айрылған елдің, белгілі биінен айрылған қазақтың игі жақсыларының, көкірегі қайғыдан қарс айрылған жыраудың бейнесін, осы арқылы қазақ халқының өлікті құрметтеу дәстүрін сөзбен, іс-қимылмен, психологиялық толғаныспен шебер бейнелейді (84-87 бб.).

Мұндай оқиғадан кейін Арғын руы Әбілқайыр ханның Ақжол бидің құнына Қыпшақтан үш жігіттің басын ал дегеніне көнбей, Қобыландының өзін сұрады. Хан Қобыландыны бере алмады. Бұған келіспеген Жәнібек пен Керей Арғын, Тарақты, Керей, Найман, Қоңырат, Уақ руларының біраз ауылын ертіп, Моғолстанға қарай көшті. Көшпестен үш күн бұрын қазақтың сол кездегі ардақты батырлары мен билері Қобыланды батырға келіп, оның да ата қонысы Торғайға көшуін талап еткен еді. Қайсар батыр Әбілқайыр ханның сөзіне еріп, ашу сезімін билей алмай, халқына қарабет болғанын кеш аңғарып, енді ел-жұртынан алыс кетпекке бел буады. Қазақ руларының үдере көшкенін естіп, хан Ордасына қарай шапқан батыр өз ісінің кесірінен қазақ ауылдарының іргесі сөгілгенін көріп, құлазып тұрғанда төбе басынан Гүлбаһрам-Патшайым сұлуды көреді де оған Ақжол биді де өлтірген, Саян батырды да өлтіртпек болған

себебі өзіне ғашықтығы екенін жеткізеді, дегенмен жас сұлу оның бұл тілегіне келіспейтінін айтады. Бұл оқиғаны естіген Әбілқайыр хан Қара Қыпшақ Қобыландыға Гүлбаһрам-Патшайымды қоспақ болғанда, батырдың көшіп бара жатқанын, ал қызының қашып кеткенін естиді. Қазақ руларының арасына үлкен іріткі салған бұл оқиғаның соны Әбілқайыр хан әскерінің қолына түскен Қобыланды батырды Саян батыр мен Гүлбаһрам-Патшайымның құтқарып, екі батырдың бір-бірін кешіруімен аяқталады.

Қобыланды батыр мен әйгілі би Ақжолдың (Дайырқожа) арасындағы қанды оқиғаға себепші болған қақтығысты зерттеуші Қ.Салғараұлы былай суреттейді: «Тоқсандағы Қотанның (Құтан, Қыдан, Қодан) таным зердесі жоғары тұр. Үміт еткен ұлына сыбырлап, қайғы жұтып, қан жылаған қарт баласының өлі денесін айнала жүріп, күйіне зарлайды, бірақ баласын мерт қылған Қобыландыны қарғамайды. Себебі, заманының ахуалын тамыршыдай тап басып, танып отырған дана қарт анық айыптының кім екенін біледі. Ел жақсысын бір-біріне айдап салып, атыстырып-шабыстырып отырған аяр саясаттың залалын өз ғұмырында талай көрген зерделі ақын ұлының соның қармағына ілігіп, Қобыландыға жауыққанына қазалана аһ ұрады». Бұл оқиға тарих сахнасында ұдайы болып тұратын келіспеушіліктердің кесірі абзал азаматтарды да құрбандыққа шалатынын көрсетеді. Тарихшы Қ.Салғараұлы өзінің «Қазақтар» атты роман-эссесінде Қобыланды батырға қатысты ойын әрі қарай тарқатады: «...Қобыландының Дайырқожаны өлтіруі – елдің екіге айрылуының себебі емес, тек желеуі, ал елдің екіге айрылуының тарихи шындығы басқада. Есен Бұғының Керей мен Жәнібек сұлтандарға Шу өңірінен шұрайлы жерді сайлап беруінде терістік шығыстан еміне енген ойраттар мен оңтүстік-батыстан көзінің сұғын қадаған Ақсақ Темірдің шөбересі Әбу Саид мырзаға арқа сүйеген өз ағасы Жүніске қарсы күресте өзбек жауынгер жігіттерін қалқан етемін деген мақсаты, ізгі үміті жатыр», – деп жазады (35-б.).

Батыр бейнесі қашан да халық жүрегінде сақталатын тұлға. Оның ерлігі – халық ерлігі. Оның ісі қашан да халқынан қолдау тауып отырған. Қазақ халқына аңыз болып тараған Қара

Қыпшақ Қобыланды батырдың бейнесі көркем шығармаға осылай өзек болған. Жазушы І.Есенберлин өзінің жазушылық шеберлігі мен образ жасау тәсілін шебер қолдана отырып, халық батырының бейнесін толық жасап шыққан.

Халық басындағы қиын-қыстау кезеңде қол қусырып отырмай, ел басына төніп келе жатқан осы бір алапатта билікті өз қолына алып, «ұлтарақтай жер» үшін, ұлдары құл, қыздары күң болмас үшін батыр тәуекелге бел буып, «ер етігімен су кешкен, ат ауыздығымен су ішкен» заманда халқы батырларын қолпаштап, қолдап, соңынан ерген. І.Есенберлиннің «Жанталас» романындағы Қабанбай батырдың батыл іс-әрекеті былай беріледі: «Ел билеген төрелердің бәрі осындай болса, жетіскен екенбіз. Жоқ, төрелерге сенуге болмайды. Жауға қарсы халықты көтеріп, қазір дабыл қағу керек. Болат, Әбілқайыр, Сәмеке карамағындағы руларға тезірек ат шаптырып хабар берейін», – деді ішінен Қабанбай. Бағзы заманнан «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деп, бірінің алдын бірі кеспеген қазақ халқында әр нәрсенің өз орны, өз жолы, өз реті бар. Ханға, сұлтанға, төреге қаралар қол көтермеген. Ызалы болса да, ашуын ақылға жеңдірген Қабанбай батыр не нәрсенің де байыбына барып, ақылмен ойлап, керек кезінде шешен, қажет болса, басшы болған: «Ал, халайық! Келе жатқан осал жау емес... Елімізді, жерімізді сақтап қалу үшін бізден жүректілік табылар, тек бірлік керек. Түркістанды жауға берсеңдер, қазақ елінің шаңырағы құлап түскені. Жас деп қырын қарамаңдар, еріңіздер мына Елшібек ердің соңынан! Талаптының алдынан нұр жауар. Ел бастаймын деген батырдан қашанда батылдық табылады!». Осы жолдардан қашанда сөзі мен ісінде алшақтық табылмаған Қабанбай сынды батырымыздың тар жерде қиындықтың қисынын таба білгенін көреміз. «Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен» жерін, елін қорғаған, атамекенінің талан-таражға түскенін қаламас батыр жауға қаймықпастан қарсы шапқан. Елі үшін қызмет еткен ұлын халқы да еш уақытта ұмытпаған. Оның ізгі істерін ілтипатпен еске алған.

Қабанбай батыр әйгілі «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі айтулы ірі шайқастардың бәріне қатысқан. «Хан батыры», «Дарабоз» деген атақтарға ие болған. Сан рет шайқас алдындағы

жекпе-жекке шығып, бәрінде жаудың үміткер батырларын жер жастандырып, жауынгерлерін жеңіске рухтандырып отырған. Халқы оны «Қаракерей Қабанбай» деп аруақ тұтып, есімін жырға бөлеп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Халық арасында Қаракерей Қабанбай батыр жөнінде аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар өте көп, солардың ең көрнектісі және көп тарағаны «Қаракерей Қабанбай батыр» жыры.

Бұл жырдың негізгі оқиғалары Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» романына негіз болған, мұнда жазушы Қабанбайдың батырлық ғұмырындағы тарихи мәні жоғары оқиғаларды, Арқауылмен, Өтеке жырықпен, Қарабекпен жекпе-жектерін суреттейтін тұстарына ерекше көрік береді. Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен тарихи аңыздардың желісіне сүйенсек, батырдың есімі Ерасыл – Избасар – Қабан – Қабанбай – Дарабоз болып өзгерген және әрқайсысының шығу тегі әр түрлі тарихи оқиғамен байланысты болып отырған. Қ.Жұмаділовтің романы Абылай хан берген «Дарабоз» есімімен аталған. Тарихи құжаттарда Қабанбай батыр туралы ел арасында бітімгершілікте жүрген дана, би ретінде де айтылады. Оның: «Адамдар бақуат, бейбіт өмірге әбден зарығып, шөлдеп қалған екен-ау. Осы соғыс деген пәленің қайғы-зар, азап-сортан өзге адамзатқа берері бар ма? Бірақ, амалың қайсы, әлімжеттік, зорлық бар жерде соғыс жалғаса береді... Ел намысы, ата кегі ғой шыдатпайтын» (79-б), – деген ойлары батырдың сан қырлы бейнесін аша түседі. «Дарабоз» романында Қабанбай батыр бейнесі асқақ шыққан. Жоңғарларға қарсы азаттық соғысынан жеңіспен оралған кездегі батырдың жан толқынысы мен көңіл қуанышын жазушы: «Қабанбай бір топ батырлар қоршауында, басқалардан оқ бойы алда келе жатқан-ды. Мерейі үстем, көңілі көтеріңкі. ...Өмірінде талай жорықтардан олжалы оралып жүрсе де, өзін дәл осы жолғыдай бақытты сезініп көрген емес... оның көз алдында ұрыстан қалжыраған қазақ даласы да дәл қазір төрт құбыласы түгенделіп, төрт пұшпағын төрт тарапқа жіберіп, еркін тыныстап жатқан батыр сияқтанды», – деп бейнелейді. Бұл жерде жазушы елі, жері үшін жанын аямаған қазақ батыры мен дархан қазақ даласының арасына теңдік белгісін қойып, батырын қару қылса, даласын дана етіп әсірелейді (415-б.).

Батыр бейнесін жасауға автор әр қырынан келеді, Қабанбай ауырып, бәбішесімен қоштасқандай болғанда бәйбішесі Майсары батырдың қарындасы Ханбibi: «Тағдыр бізге Қабанбайдай батырдың қосағы болуды жазса, одан артық құдайдан тілейтініміз не? Қол бастап жауға аттанғаның – қуаныш болмап па еді біз үшін?! Сен – отбасына ғана пана емес, иісі қазаққа қорған болған адамсың... Бізге сенің алыстағы айбының, басымызға қондырған бағың да жетеді!» – деп батырын ұлықтаса (383-б.), өз батыры Өтекенің кегін алу үшін Қабанбайды ауырып жатқан жерінде мұқалтуға келген қырғыздардың арасындағы егде адамының Қабанбайдың ат үстінде тұрғанын көргенде: «...мынау Қабанбай батыр ғой! Енді соғысуда мән жоқ. Батырдың аяғына жығылып кешірім сұрайық!» – деген сөзі батырдың аруақты айбынын, қажырлы қайратын, қаһарын көрсетеді (401-б.).

Қазақтың қас батырларының бірі Бөгенбай бейнесі де І.Есенберлиннің «Жанталас» романында кездеседі: «... Сол дүрліккеннің бірі Арқадан бес жүз сарбазбен келген Бөгенбай батыр еді. ...Әбілқайырдың бұл кезде сонау Жайық бойында жорықта жүргенінен хабардар Бөгенбай ғана қызуын баса алмаған. Бөгенбай: «Әбілқайыр үлгері алмайды, Хиуа жолына біз жақынбыз!» – деп ханға келіп жорыққа шығуын өтінген. Бірақ Әбілқайырға өкпелі хан көнбеген. Ашуға мінген Бөгенбай өзінің бес жүз жігітіне атқа қонуға бұйырған. ...Ұрыс біткеннен кейін, Бөгенбай жігіттерімен Кіші жүз еліне қонаққа барған, Бөгенбайдың батырлығына риза болған Әбілқайыр және бұл секілді батырды өз жағында ұстауды жөн көріп, Сақыпжамалды Бөгенбайға қосты». Біз осы жолдардан қорқу білмес қазақ батыры Бөгенбайдың көзсіз ерлігіне куә боламыз. Қызын қараға бермес хан тұқымының қарындасын батырға қосуы бұл да ел айбаты ерлеріміздің абыройын көрсетеді.

Ел тағдыры сынға түскен сол заманда ісімен ғана емес сөзімен де қалың қазақты мойындата білген батырдың бейнесі былайша көрінеді: «...Жылан мен мысық арбасуындай, Ақ Орда ішін бір суық ызғар биледі. Ашулы Барақ тағы сөйлемек болып келе жатыр еді, бағанадан бері жұмған аузын ашпай отырған Бөгенбай жартас үстіне қонған бүркіттей қомданып санқ ете

қалды ...Бөгенбай ат арқасына ерте қонған батыр еді. Осыдан он бес жыл бұрын өзі Үргеніш жақта жорықта жүргенде, жоңғардың бір аламан жасағы ауылын шауып, қатын-баласын найзалап өлтіріп кеткен. Содан бері Бөгенбай ер үстінен түскен емес. Еліміздің жат жауларымен сан рет айқасты. Және үнемі жеңіп жүрді. Бұл күнде атағы алты алашқа аян болып, даңқының көтерілгені соншалық, тіпті бұл істемеген ерлікті де қазақ бұған таңды. Бөгенбай аңызға айналды. Халқының осыншама құрметі мен өзінің жеке басының батырлығы арқасында, ол жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақ елінің жауына қарсы жалау етіп көтерген көсемдерінің бірі болды, қандай хан болсын, сұлтан болсын Бөгенбаймен ақылдаспай майданға шықпайтын күйге жеткен».

Қазақтың қай батыры, жырауы, шешені болсын ел басына күн туғанда бес қаруын асынып тірек болса, шешімі жоқ таласы көп дауда би де бола алады. Олардың дәлелді сөзіне хан да, сұлтан да құлақ асқан. «Алты алаштың айдары» атанған Бөгенбай батырдың парасаттылығы, терең ойлылығы, жарғақ құлағы жастыққа тимей, ер үстінен түспей елінің жай-күйін ойлағаны романда көрініс тапқан.

Бөгенбай Қожекеұлы – батыр қолбасы. Орта жүздегі арғынның Қараман атасынан. Бөгенбай арғын-қыпшақ қолын, кейін Кіші жүз қазақтары мен ноғай әскерін басқарған. Маңғыстау аймағы, Жайықтың шығыс жағалауы, Ойыл, Жем, Сағыз өзендері бойы мен Түркістан, Шу, Жетісу, Аягөз өңіріндегі т.б. шайқастарға қатысып, қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарын, Алатау қырғыздарын жоңғар, қалмақ шабуылынан қорғауда ерлігімен танылған. Архив құжаттарында Бөгенбайдың әлеуметтік-экономикалық мәселелерге де араласқаны туралы дерек келтіріледі. 1748 жылы 20 маусымда Ор қамалында А.Тевкелевпен бірге қазақтардан Жәнібек тархан, оның баласы Жауқашар, Бөгенбай батыр және тағы алты адам арасында қазақ-орыс өзара қарым-қатынасы жөнінде құжат қабылданды. Бұл құжатта Бөгенбай батыр Жәнібек тарханның сенімді адамы әрі орынбасары ретінде «бригадир Тевкелевпен бірге тең дәрежеде» болғаны көрсетіледі. Бөгенбай 1759 жылы жазда Маңғыстау аймағын түркімен басқыншыларынан тазартып,

жеңіске жеткен соғыста ауыр жараланып, сарбаздары найзаға салып әкеле жатқан жолында қаза табады (238-б.).

Көрнекті жазушы Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» атты тарихи романдарында Бөгенбай батырдың Есет, Жәнібек батырлармен бірге Әбілқайыр ханның алынбас қамалына, қолдаушыларына айналғаны көркем суреттелген. Бұл романдарда Қазақстанның Россияға қосылу кезеңінің шындығы суреттелген. «Үркер» романында Әбілқайырдың Петербургтен хабар күтуі, патша елшілігімен келіссөз жүргізуі, осы әрекеттің ұзақ тартыстан соң сәтті аяқталуы суреттеледі. «Елең-алаң» романында Кириллов пен Татищевтің қазақ өлкесін басқару саласындағы отаршылдық шешімдері туралы айтылады.

Әдебиетіміздегі тағы бір көрнекті батыр образы Баян батырға тән. І.Есенберлиннің «Жанталас» романындағы келесі бір күрделі тұлға – осы Батыр Баян. «...Ал бұл жеткен – бар болғаны үш мың жауынгері бар Батыр Баян еді. Ол Іле бойында бұрын да қалмақпен сан айқасқан, сан жеңген, жау жағына бұрыннан белгілі батыр. Ақбоз атын қол алдында көсілдіре салып келе жатқан жігітті көргенде жоңғарлар «Батыр Баян» деп шу ете түсті» (110-б.). Жоңғарларға үрей тудырған аты алты алашқа аян батыр атына заты сай ер болған. Қазақ жерінің қай шетін жау шалса, сонда табылар ол халқының бағына туған ер. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен жерін, атамекенін сақтаған сол бір арпалыста өзінің жанкешті әрекетімен көрінген Батыр Баянның жарқын бейнесі есте қаларлық. Біз Баянның көзсіз ерлігінен оның үлкен отаншылдық және намысшылдық сезімінің куәсі боламыз. Батыр Баян хикаясы ел намысын жібермеу ердің бас борышы дегізетін әруақты пафосынан нәр алады. Баян батыр қалмаққа қашқан інісі мен ғашығына садақ тартады. Бірге туған інісі мен ғашығын қиып түсіреді. Осы ісі жүрегіне күйік болып қадалады. Қан майданнан ажал іздеп, ақыры оған кезігеді. Трагедия Батыр Баян бейнесін асқақтата түседі. Ел мүддесін бәрінен жоғары қоятын Баян батыр ұлт тілегін жеке басының құлқынына айырбастайтын уақ кісі емес. Баян оғы намыссыздыққа, ел мүддесін аяққа басқандыққа төзбейтін ыза-назаның оғы еді.

Романдағы хикаяның басты идеясы бұл жолы М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасымен сабақтасады. Поэманың Батыр Баянға арналған бөлігін Р.Нұрғали «шығарманың күре тамыры» деп нақ айтқан, шығармада ордаға «Жау қайда?» деп, ұрандап жиылған өңшен ноян, батырлар мен жыраулардың жиналғанына біраз уақыт өтсе де, Абылай хан батыр Баян келмесе жауға аттанбайтынын хабарлайды. Жиналғандар арасында Қанжығалы Бөгенбайдай, Қошқарұлы Жәнібектей әйгілі қолбасшы батырлар, Бұқар, Тәтіқара сияқты жыраулар болса да «наркескен», «қайтпас болат», өзгелерден ерекше дара тұлғалығы, ойын тура және қарсы айта алатын жүректі, батылдығы жас батыр Баянды күттіреді. Хан кешігіп келген батырдан себебін сұрамай, оның артында бір сыр барын сезеді, жанынан орын беріп, құрмет көрсетеді әрі өз жарлығына қарсы сөз айтуын түсіністікпен кешіреді. Әрі қарай батырдың кешіккен себебі, яғни Баянның тегі мен ерліктерінен бастап, бір жорықта қалмақ сұлуын алып қайтқанын, оған он бес жасар інісі Ноянның ғашық болғанын, сұлудың елдегі анасының алдынан өту керектігіне сендіріп, екеуі қалмақ еліне қашатыны, оларды Баянның қуып жетіп ашу-ыза үстінде жандарын қиып, кейін қатты опынып, қайғырып, жас денелерді жерге берген соң Абылай ордасына бет түзегеніні туралы баяндалады.

«Жанталас» романында жас та болса, бас бола білген Елшібек батырдың қажырлы қайратын, табандылығын, қайсарлығын таныған Қабанбай батыр күллі халықты, қаланы сеніп тапсырады, оның бейнесі: «Жұртты қақ жарып, жолбарыс мүшелі, нар кеуделі, жиырма бестер шамасындағы ақсары жігіт алға қарай ұмтылды. Бұл Шыршық өзені бойынан Түркістандағы нағашысының үйіне келіп жатқан Сіргелі руының «бала балуан» атанған Елшібек атты батыр жігіті еді», – деп сипатталады (136-б.).

«Қаһар» романында Кенесарыдан кейінгі басты орынды Наурызбай иеленеді, жазушы: «...Наурызбай Кенесарының оң қолы, оң көзі – онсыз ол жарты жан емес пе?» – деп жазады.

Осы романда тартымды да нанымды суреттелген образдардың бірі – Жоламан батыр бейнесі. Қолбасшы, Табын руының биі, сұлтан, халық батыры Тіленші ұлы Жоламанның ХІХ

ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы қазақ халқының Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісінің басшысы болғаны, Кенесары жасағымен бірігіп, отаршыл саясатқа қарсы күрес жүргізгені, «халық кегіне суарылған ақ семсер жүзі мұқалмайынша бетімнен қайтпаспын» дейтін сөзге беріктігі туралы жазушы «Қаһар» романында шынайы суреттеген.

Қазақ тарихында аты мәлім, тарихи тұлғасы айқындалған батырлардың бірі елі үшін жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыста аты аңызға айналған, он жеті жасында жоңғар басқыншыларына қарсы күресте ерен ерлік көрсетіп, батыр атанған Райымбек бейнесі: «тумысынан дарынды, соғыс өнеріне жас кезінен үйренген, айлакер де тәсілді батыр... он бесінде ат құлағында ойнаған, он алтысында орда бұзар атанған», – деп сипатталады (426-б.).

Барша қазақтың басын біріктіріп, қазақ мемлекеттілігінің тұтастығын, күш-куатын жаңа тарихи, саяси, қоғамдық-әлеуметтік биікке көтерген ұлы хан Абылайдың төңірегінде топтасқан қазақтың үш бас батыры Қаракерей Қабанбай, Қанжығали Бөгенбай, Шапырашты Наурызбайдың үшеуі де қазақ әдебиетінде терең, әрі көп жырланған тұлғалардың қатарынан орын алады. Басқа ақын-жазушыларымызды айтпағанда, бір ғана Бұхар жыраудың, Ақтамбердінің, Үмбетейдің, Тәтіқара ақынның және тағы да басқа осы кезеңде өмір сүрген ақын-жыраулардың шығармашылығының өзінде осы үш батыр бейнесіне айрықша маңыз беріледі. Жалпы, Қабанбай, Бөгенбай, Баян, Наурызбай сынды атақ-даңқы алысқа кеткен батырлардың тұлғасын биікке көтере, марапаттай жырлайтын, олардың ата-тегін, ата-жұртын, асыл елін өлең-жыр арқауына негіз ететін, жалпы батырлықтың, қаһармандықтың қазақ тағдырындағы тарихи маңызын сипаттайтын өлең-жырлар аз болған жоқ.

Осылардың ішінен Шапырашты Наурызбай батыр туралы көркем әдебиет үлгілерінің өзі бір төбе. Айталық, Наурызбай батырға, оның жаужүрек ерлігіне шығармалар арнаған Бұхар жырау Қалқаманұлының, Үмбетей Тілеуұлының толғаулары, Шәді төре Жәңгірұлының «Тарихат» дастаны, Шапырашты

Қазыбек бектің «Түп-түқияннан өзіме шейін» деген әдеби-тарихи еңбегі т.б. туындылар, жиылып келгенде Абылай ханның арқа сүйеген, қиналғанда қолтығынан демеген, қайраттанғанда дұшпанына жасын болып шүйілген, елін, жерін жаудан сақтаған хас батыр Шапырашты Наурызбайдың тарихи тұлғасын әр қырынан танытқандығымен құнды болды.

Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке
Қарақалпақ Қылышбек,
Төкеден шыққан Сатай, Бөлек,
Шапырашты Наурызбай,
Қаумен, Дәулет, Жәпек батыр қасында,
Бақ-дәулеті басында,
Сеңкібай мен Шойбек бар.
Таңсыққожа, Молдабай,
Қатардан жақсы қалдырмай,
Есенқұл батыр ішінде.
Өңкей батыр жиылып,
Абылай салды жарлықты,

Қалдан ханды қашырып, – деген жолдардан басталатын Бұхар жырау толғауында Наурызбай батырдың барлық қаһармандық қырлары, туған елі мен туған жері үшін қасық қаны қалғанша жаумен жаға жыртысып өткен батыр тұлғасының сырт келбетімен қоса, оның рухани жан дүниесіне де баға беріледі. Осы орайда жырау аузымен халық сөйлеп тұрғандай, батыр ерлігіне елдік баға беріліп тұрғандай әсерде боламыз.

Ал Тәтіқара ақынның бір топ қазақ батырларына арналған келесі:

Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт Қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын,

Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген.

Еменәлі Керейде, ер Жабайды айт, – деп келетін жырында Бөгембай батырдың тұлғасына байланысты жігіттік пен ерлік мінез басты қасиет ретінде қатар көрсетіледі.

Бұқар жырау Абылай ханға бас қолбасшыларының бірі Бөгембай батырдың қазасын төмендегідей тегеурінді де, қуатты жыр жолдарымен жеткізеді:

Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған.
Қисапсыз қол көрінсе,
Қорқып жаудан қашпаған...
Қарсыласқан асылдар –
Қорғасындай балқыған,
Батырың өтті Бөгембай...

Бұл жыр жолдарынан батырдың ерлік жорығын дәріптей отырып, дәстүрлі жыраулық поэзия үлгісінде өмірге келген әдеби шығарма – жоқтаудың бір ұтымды үлгісін көреміз. Мұндай үлгілер сол кезеңдегі қазақ ақын-жырауларының шығармашылығында мол кездеседі. Жалпы, шешендік өнер мен ақындық қуаттың қос арнасын қатар, жарыстыра өріп отыратын, соның тоғысқан тұсында құнарлы, тегеурінді ой-толғамдарын топтап, түйіндеп жеткізетін көркемдік әдіс-тәсіл сол кездегі қазақ поэзиясына етене тән қасиеттердің бірі. Осы көркемдік арналар кейінгі кезде Махамбет, Шернияз, Сүйінбай, Жамбыл, Нұрпейіс, Иса, т.б. қазақ ақындарының шығармашылығынан көрініс тапты.

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген белгілі жазушы Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романы қазақтың атақты биі әрі батыры Сырым Датұлының бейнесін жасауға арналған. Батырдың Ресей отаршылдығына қарсылық іс-әрекеттерінің тарихи шындығы романда көркемдік шешімін тапқан. Ресейдің отаршылдық саясатын қазақ даласында жүзеге асырушы казак-орыстар қазақ ауылдарын барымталап, ауылдарды ойрандаса, Сырым батыр да олардың күтірлерін

(хуторларын) шабады. Отаршылдардың арнайы жазалау жорықтарынан қорғанып, қарауындағы елді бұрынғы қоныстарынан көшіріп, жаңа қоныстарға орналастырады.

Қазақ әдебиетінде С.Датұлы туралы ақын-жыраулардың жырлары мен дастандары, жазушылардың көркем туындылары бар. XX ғасырдың басында ағартушы ақын Ғ.Қараш «Сырым батыр» туралы тарихи жырында батырдың болмысын: «Сырым деген ер болған, Халқының қамын жер болған», – деп жырлайды (258-306 бб.). Алаш қайраткері Х.Досмұхамедов «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет» және «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» атты мақалаларында Сырым бастаған ұлт-азаттық көтерілістің негізгі себебі отарлауға қарсылық деп өзінің көзқарасын айқындайды: «1785-1800 жылдардағы Байұлы Сырым батырдың көтерілісі барысында Сырым Нұралы ханды тақтан түсіріп қуды, Есім ханды өлтірді, патша өкіметімен жауласты» (51-52 бб.). Жазушы С.Мұқанов «Сырым Датұлы туралы» атты мақаласында: «Сырымның көтерілісі, одан кейін, екі жүз жылға созылған қазақ халқының азаттық жолындағы ұлы күресінің басы», – деп баға береді («Сырым баба ізімен», 56-б.). Ал Ж.Тілешовтің 1945 жылы майданда жүріп жазған «Сырым батыр» дастанында:

Сол адам ханға тіл қатты:

Менің атым ер Сырым

Менің сырым ел сыры

Еңіреген еріңмін

Асқақтап аққан Жайықпын,

Атыраудай асау теңізбін.

Топанымын халық кегінің

Сеңіме сені сүздіртіп,

Селкілдетіп Орданды,

Он төрт жыл соққан желіңмін, – деп, халықтың кегін қайтаруды көздеген батырдың ер тұлғасы сомдалады («Қазақ әдебиеті», 1992, 21 тамыз).

Батыр әрі би Сырымның шешендік сөздері «Шешендік сөздер» (1967), «Ел аузынан» (1989) жинақтарында берілген, бұл халықтың жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан ауызша аңыз әңгімелерге сүйеніп жазылған.

С.Датұлының қоғамдық-саяси қызметі кеменгер жазушы Ғ.Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» атты төрт перделі тарихи драмасында суреттелген, туындының негізгі идеясы ұлт азаттығы, халықтың өзін-өзі билеуі жөніндегі идеямен ұштасып жатады. Жазушы Сырымның: «Қай ел болса да өзінің қандай ел екенін өз тізгіні өз қолында тұрғанда ғана көрсете алады», – деген сөздері арқылы батырдың асқақ арманы мен аманаты халқының тәуелсіздігі екенін оқырманға жеткізе білген («Жұлдыз», 1981, №1, 16-40 бб.).

Әдебиетіміздегі С.Датұлы туралы осындай туындылардан кейін Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романында батырдың көсемдік-басшылық образы реалистікпен сомдалған: «Түсі сұп-суық. Сесінің өзі-ақ жұртты оған еріксіз бойұсындырып, байлап-матап тастаған. Дәл осы сәтте ол не айтса да, мына ел, қалың ағайын, оның сөзін екі етпеуге қайлы еді» (534-б.), «Томай құлақ ұзын торы аттың үстінде тіп-тік шаншылып отырған күйі көзін қарсы алдына қадаған қалпынан танбастан, сіресіп тұр. Әшейінде де апсағай ірі кісі, қысқы қалың киімімен түйедей торы аттың үстінде төбедей боп отырғанында тіпті айбынданып кетеді екен» (232-б.). Романда би Сырым мен батыр Сырым бейнесін алмастыра суреттеп отыратын жазушы бір мезетте батыр тұлғасын сипаттайды: «...Осыдан кейін өзі де іштей тастүйін бекініп алған ол, табиғат мол жаратқан адамдарға тән әншейіндегі алды кең ел ағасынан – келелі кеңестерде алшыып отырып, ағылып сөйлейтін Сырым биден, – кенет ...бұрын да талай-талай жорықтарға қатынасқан, сан мәрте қалмақпен қидаласып, сан рет башқұртпен барым-таласқан, олар түгілі, оғы қардай бораған от қарулы орыспен де жан алысып, жан берген небір шайқасқа кіріп, қақырғанда қан түкірген, бірақ ешқашан рухы жасып, жігері мұқалмаған мүлде басқа адам-тұғын. Бұл – би Сырым емес, батыр Сырым-ды» (542-б.).

Романның көркемдік сипатын танытатын ерекшелігі – басты кейіпкер Сырымның қолбасшылық-батырлық қасиеттерін даралайтын сыртқы келбеті (портреті) мен мінез-құлық психологиясының поэтикалық тұтастықпен өрілетіндігі. Басты кейіпкердің кескін-келбетін киген киімімен, мінген тұлпарымен,

сол мезеттегі табиғат құбылысымен, жанындағы адамдардың көңіл-күйімен, сонымен бірге халық тағдырының өткені мен бүгінгі болашағын сабақтастыра толғанған жан ділі күйзелістерімен тұтастыра бейнелеудегі көркем шындық эстетикасына тән өрнектері мол байқалады. Басты кейіпкер Сырымның ел ағасы – би тұғырындағы және батырлық-жауынгерлік рухы көтерілген сәттерінің ел тағдыры жолындағы азаматтық-қайраткерлік тұлғасын құрайтын психологиялық күрделі жағдайы соңына халық берік сеніммен ерген адам тұрпатын айқын елестетеді.

Ширек ғасырға жуық төл тарихымызды, С.Датұлы туралы деректерді зерттеген жазушы Қ.Мұханбетқалиұлы шын мәнінде ұлт-азаттық қозғалыстардың бастауында тұрған ерен ердің көркем образын жасай алды. Қаламгердің халық даналығын, мақал-мәтелдерді, би-шешендердің қанатты сөздерін поэтикалық-көркемдік шешіммен үйлесімді қолдана білгендігі романның көркемдік сипатын күшейтіп тұр. Романды жазуға автордың ұзақ уақыт сарыла ізденіп, қыруар материал жинап, мұқият дайындықпен келгендігі сол кездегі орыс-қазақ қатынастарының құжаттары, орыс әкімшілігінің басқару жүйесі, билер мен рубасыларының әрекеттері, оқиға өтетін аймақтың жер бедері, жергілікті жұрттың, әр кейіпкердің сөйлеу мәнері, тұлғасы, шешендердің ерекшеліктері, киім-кешегі және т.б. детальдардан айқын білінеді.

Ақын-жазушыларымыз М.Жұмабаев, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Ғ.Қараш, Ж.Тілешов, І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Қ.Жұмаділов және т.б. батырлар бейнесін суреттеу арқылы қаһармандық танытты, олар халық алдындағы қаламгерлік парызын өтеді. Қаламмен сомдалған батырлар бейнесі – тарихи факті мен көркемдік сипатты бойына жинақтаған біртұтас бейнелер. Мәселен, І.Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясында қазақ батырларының біртұтас топтамасы жасалған, батырлар бейнесінің мұндай көлемді жинағы бұрын-соңды қазақ әдебиетінде кездеспеген. Қазақ халқы батырларының қаһармандық бейнесін көркемдеп жасау – жазушының ерлігі. Себебі кемеңгер жазушы М.Әуезовтің сөзімен айтқанда: «Біз адамның сыртқы ісін көп баяндап, оның

ішкі дүниесіне аз үнілеміз, образды даралау, характер дәрежесіне жеткізу үшін психологиялық талдауға көңілді баса бөлген жөн» (Замана шарты // «Қазақ әдебиеті», 1960, №68). Тарихи туындылардың әрқайсысы – төл тарихымыздың көркем беттері, сондықтан ақын-жазушыларымыздың бұл арнадағы еңбектері ұрпақ тәрбиесіне қосылған елеулі үлес. Олар батырларымыздың тарихи факті мен көркемдік сипатты бойына жинақтаған біртұтас бейнелерін сомдау арқылы өздерінің де қаһармандығын танытты. Қаламгерлерімізді осы тұрғыдан келгенде нағыз патриоттар деп атауға болады, олар – ұлтын сүйетін ұлт жанашырлары және ұлт жазушылары.

Тәуелсіздіктің бағасын таразылағанда қазақ батырларының ерліктерін, тарихи ерліктің құнын терең қадірлеуіміз қажет. Қазақ батырларының білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап қалған қасиетті, кең байтақ қазақ жері – бізге, бүгінгі ұрпаққа мұра болып қалған басты игілік осы. Қазақ батырларының қаны тамған киелі жеріміздің қойнауындағы, жердің асты мен үстіндегі бар байлығымыз – батырларымыздың бізге аманаттаған жан сыры, жүрек нұры. Осының қадіріне жетіп, көздің қарашығындай сақтай білу парыз.

Тарихи туындыларды оқыту арқылы білім беру – халықтың мол тағылымдық мұрасынан сусындату. Сондықтан жас ұрпақ тарихи тұлғаларды біліп, олардың ерліктерінен сусындап өсуге тиісті. Елдің еркіндігі мен азаттығы, теңдігі үшін күрескен, қазіргі тәуелсіздігіміздің бастауында тұрған жалынды күрескерлері, батырларымыздың рухын еске алып, істерін үлгі тұтып, сөздерінен тағылым алып, есімін қастерлеу, осы арқылы кейінгі ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеу бәрімізге ортақ парыз болуға тиісті. Олай болса, халық қамы үшін күресіп, батырлығымен, даналық тапқырлығымен, шешендігімен тосын жерден жол тапқан батырларымыздың әдебиеттегі бейнесі – тәрбие құралы.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи шығармалардағы көркем характер жасау принциптері туралы айтыңыз.

2. Тарихи шығармалардағы кейіпкер мен жағдай қалай байланысады?

3. Тарихи туындылардағы характер жасаудың көркемдік ерекшелігі неде?

4. Тарихи романдарда батырлардың қаһармандық сипаты қалай бейнеленген?

5. Әдеби қаһарман мен тарихи тұлғаның айрмашылығы неде?

2.6 Фольклорлық жанрлар – рухани құндылықтар негізі

Фольклордың қызметі күрделі әрі кең. Ол халықтың өткен өмірі туралы мәлімет ретінде өткен заман ойларын қазіргі кезеңнің дүниетанымына ұластыруға көмектеседі. Сонымен қатар фольклор кейіпкерлердің мінездемесін жасауда, оны өзі өмір сүрген дәуірдің қаламымен бейнелеуге қолданылады. Әпсаналар мен аңыздар, эпикалық баяндаулар, тарихи әндер мен бәйіттер халық өмірін қоғамдық арнада мейлінше толық көрсететін әрі халықтың ауызекі поэтикалық шығармашылығының биік дамуын көрсететін негізгі фольклорлық жанрлар, бұлар фольклорлық тарихилықтың ерекше түрі болып табылады. Фольклорлық тарихилықтың әрқилы типтері халық санасының әртүрлі жақтары мен деңгейлерін бейнелейді. Тарихи әпсаналар туралы пікірлер көп жағдайда, біріншіден, халықтық әпсаналардың жанрлық ерекшеліктерін түсінумен, екіншіден, аңыздардың, ән-әпсаналардың, ән-аңыздардың, кейде батырлық эпостардың жанрлық ерекшеліктері туралы түсініктермен анықталады.

Фольклорлық жанрлар тарихи романдардың көркемдік өзегі ретінде қолданылып жүр. Әпсаналар мен аңыздар, эпикалық баяндаулар, тарихи әндер мен бәйіттер – бұлар қоғам өмірінің танымдық арнасын мейлінше толық көрсететін халық ауыз шығармашылығының жоғары дамуын көрсететін негізгі фольклорлық жанрлар және фольклорлық тарихилықтың ерекше түрі болып табылады.

Фольклорлық тарихилық – белгілі бір дәуірдің тарихи санасын халықтың поэтикалық шығармашылығының

құралдарымен және мүмкіндіктерімен көркем бейнелеу. Оның әрқилы типтері халық санасының әртүрлі жақтары мен деңгейлерін бейнелейді. Тарихи әпсаналар туралы пікірлер көп жағдайда, біріншіден, халықтық әпсаналардың жанрлық ерекшеліктерін түсінумен, екіншіден аңыздардың, ән-әпсаналардың, ән-аңыздардың, кейде батырлық эпостардың жанрлық ерекшеліктері туралы түсініктермен анықталады. Жалпы бұл жанрлар бір жүйеге жатады, сондықтан жекелеген жанрдың ерекшелігін айқындау үшін осы жүйедегі жанрлардың жалпы қасиетін, түрлерін қарастырып, негізгі белгілерін анықтау қажет.

Демек фольклордың қызметі күрделі әрі кең. Ол халықтың өткен өмірі туралы мәлімет ретінде көне заман ойларын қазіргі кезеңнің дүниетанымына ұластыруға көмекетеседі. Сонымен қатар фольклор кейіпкер мінезін жасауға, оны өз дәуірінің қаламымен бейнелеуге қолданылады.

Бұл ретте тарихшы Е.Бекмаханов өзінің «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты зерттеуінде: «Тарихи ірі оқиғалар ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырған халықтың ауызша шығармашылығы: дастан, өлең, қисса, батырлар жыры, ертегі, аңыз тағы басқалар арқылы қазақ халқының есінде сақталған. Осы фольклорлық материалдарда қазақтардың қоғамдық және әлеуметтік құрылысы, тұрмысы мен әдет-ғұрпы және ақырында, халықтың өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғалар айқын бейнесін тапқан», – дейді (42-б.).

І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кеңінен қолданылған фольклорлық мотивтер және этнографиялық материалдар тарихи роман жазуда маңызды орын алады. Жазушы қазақ халқының бұрынғы салт-дәстүрлерін жаңғыртып, түркі, монғол халықтарының өте ертедегі тұрмыс көріністеріне тоқталады, бұл баяндау тәсілін жандандырып, романтикалық рух береді де, тарихи роман жанрын қызықты етеді. Трилогияда кеңінен қолданылған мифологиялық ертегілер, аңыз-әпсаналар оның көркемдік, танымдық құндылығын арттыра түседі.

Фольклорлық үлгілерді қолдана отырып, жазушы тарихты суреттеудің шебер үлгілерін жасап кетеді. Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будақтың қайтқанына жыл толғанда берілген ас

кезінде Асан Қайғы төрелік еткен Қотан жырау мен Қазтуған жыраудың айтысы арқылы қазақтың арғы-бергі тарихына шолу жасайды. Қазтуған жырау сонау Сақ елінің тарихынан бастап Қыпшақтардың шежіресіне тоқталса, Қотан жырау Арғындардың ата-тегіне шолу жасайды. Асан Қайғы жеңісті Арғындардың жыршысы Қотан жырауға бергенімен, қашанда ел еркесі саналатын ақындар емес пе, Қазтуған жыраудың да меселін қайтармай Қыпшақтардың ерліктерін жырлауға мүмкіндік береді... Шығармада сирек кездесетін пейзаж суреті жазушының шығарма жібін әрі қарай тарқатуына қызмет етіп тұр.

Автор фольклордың ауызекі сөйлеу, баяндау секілді қарапайым қызметін, көріктеу, көркемдеу секілді күрделі қызметін, этнографиялық материалды беру әдісін ұтымды қолданады, яғни фольклор жанрлары көркем әдебиеттің кәсіби құралы ретінде пайдаланылып отыр, бұл жазушының үлкен эрудициясын көрсетеді. Сонымен қатар қаламгер фольклор мәтіндерін өмірлік шындыққа айналдырып отыр. Ертегілерді қолдана отырып, фольклордың эстетикалық, аңыз-эпсаналар арқылы танымдық, ғибраттық функцияларын көрсетіп кетеді.

Көркем әдебиеттің бір тірегі сөз болса, оның құрылыс материалы фольклорлық үлгілер екені белгілі. Фольклор үлгілері халықтың бай мұрасы ретінде ғасырлар бойы жинақталып келеді. Бұл туралы фольклортанушы ғалым Ә.Молдаханов «Әуезов және фольклор» атты монографиясында: «Фольклорлық дәстүр халқымыздың ежелден келе жатқан рухани қазынасы. Оған ұлттық рух, мінез-құлық, дүниетаным, эстетикалық талғам, әдет-ғұрып, салт-сана, тұрмыс-тіршілік: оның жөн-жосық, жол-жоралғылары, болмыс-бітім, т.б. жатады. Фольклорлық дәстүрдің жоғарыда аталған басты белгілері қазақтың ғасырлар бойы есте жоқ ескі заманнан бері өзімен жасасып келе жатқан осы халықтың бүкіл болмыс-тіршілігінің, рухани өмірінің көркем шежіресі болып табылатын ауыз әдебиетінде, оның сан түрлі жанрларында анық көрінеді», – дейді (26-б.).

Трилогияда мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бата сөздер, шежірелер, шешендік толғаулар, ғұрыптық фольклор үлгілері

(киім үлгісі, қыз ұзату, өлімді естірту, көңіл айту, жоқтау) кездеседі.

Халқымыздың ерекше қастерлейтін рухани мұраларының бірі, шежірелер легі Қазтуған мен Қотан жыраулар айтысында молынан кездеседі, сонымен қатар жазушы ақын-жыраулар өлеңдеріндегі шежірелерді, М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди», «Орыс шежірелерінің толық жинағы», Рашид ад-Диннің, Джувейннің т.б. еңбектері секілді екі жүзден аса дерек пайдаланған.

Трилогияда тарихи романға тән ерекшелік ретінде тарихи өлеңдер қолданылған. Тарихи өлеңдер – белгілі оқиғалар негізіне құрылған көлемді жырлар. Бұл санатқа Қотан жыраудың баласы Ақжол би өлгенде айтқан жоқтауы, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» кейінгі қаралы халық жағдайын бейнелейтін «Қаратаудың басынан көш келеді», «Елім-ай» өлеңдері жатады.

Трилогияда жиі қолданылған ұсақ жанрлардың бірі мақал-мәтелдер шығарманың көркемдігін арттыра түседі. Жазушының оқиға орайына қарай қолданған әрқилы мағынадағы мақал-мәтелдері, нақыл сөздері, ғибратты тіркестері шығармаға ерекше өң беріп, жарасымды орын тапқан. Бұл сөз оралымдарында адам мінезінің күрделі иірімдеріне бойлау, адам санасының тереңіне сүңгу, адам қиялының қиянына самғау байқалады, туындыдағы мақал-мәтелдерді билік, ерлік, батырлық, адамгершілік, шешендік, тәрбиелік т.б. тақырыптарға топтауға болады.

Қазақ халқында айтыс өнері – импровизаторлық үлгідегі жыр маржандарының тізбегі. Тумысынан дала романтикасына бойлап өскен халқымыз сөзге шешен, ойға жүйрік, сергек жаратылған. Айтыс өнері арқылы халықтың небір шешендері өздерін шаршы топта танытып, нағыз ділмарлары халық құрметіне бөленген.

Аңыз бен шежірені тарих тізбегін, үлкен тарихи идеялар мен ірі қаһармандар мінезін мүсіндеу талабына жұмсай білуі тарих пен көркемдікті айырғысыз тұтастыққа жеткізуі, өткен кезең хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарихи тәжірибені, үлгілі сабақты, өнегені алға тартуы

жағынан трилогия қазақ әдебиетінде оқшау орын алады. Тарихтың тереңінде жатқан, тіпті тарихи зерттеулердің өзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы.

Көрнекті жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында ХІҮ-ХҮ ғасырларда қазақ жерінде орын алған тарихи, саяси оқиғалар, әлеуметтік қақтығыстар, жаугершілік заманының бейнесі және қазақ хандығының құрылуы туралы жағдайлар суреттеледі. Жазушы өзінің тарихи романдарында архив деректері мен тарихи фактілер арқылы халық бейнесін, ұлт бейнесін жасай отырып, ауыз әдебиеті үлгілерін шебер қолданған. Бұл туралы жазушының өзі «Мұхиттан өткен қайық» кітабында: «Айбол кітабына қайнар көз, қандай туындыларды пайдаланды? Бар қиындық міне осында болды. Бұл кезеңнен жазылған еңбектер аз да емес еді, бірақ оның бәрі қазақ даласының ішіне кірмей, сонау көз жетпес қиядан қараған, сол шығармаларды жазған Россия, Қытай, Иран, Түркия, өзбек, араб уәкілдерінің тұрғысынан қамтылған еді... Міне, осы қиындыққа жәрдем қазақ елінің ауыз әдебиеті, шежірелері, аңыз, көне әңгіме, жырлары көмекке келді... Айбол осы асыл қазынаны молынан пайдаланғандықтан, оның бұл шығармасы өзге кітаптарынан бөлек шежіре тектес, кей жері ауыз әдебиетіне ұқсас туынды болып шықты. Көне шежіре кейін құр ғана болған уақиғаны тізіп, айғақ та болмыс ретінде ғана баяндамайды, ол қазақ дәстүрінде, әсіресе ауыз әдебиеті заңдары бойынша, көркем тілді қызық дастанға айналдырады», – деп көрсетеді (277-278 бб.).

Трилогияда қолданылған фольклор үлгілерінің молдығы мен әр алуандығы шығарманың көркемдік бояуын қалындатып, ұлттық белгілерін айшықтай түседі. Трилогияда көне фольклор көріністері – мифтік нанымдар, анимистік түсініктер, тотемдік ұғымдар, магиялық сенім-нанымдар кездеседі.

Соның бірі монғолдардың бекзадаларын жерлеу дәстүріне байланысты аңызда: «өзге жұртқа қарағанда монғол халқы өздерінің бекзадаларын жерлеуде екі айрықша дәстүрі болған. Бірі – қабірге өлген сұлтанмен бірге бекзаданың құлын салу,

зираттың ішіне қазан толы ет, құмыра толы сүт қою, садақа етіп күміс, алтын білезік, сақина, алқа тәрізді қымбат заттар салу дәстүрі. Құлды салу оның қожайынына деген адалдығын тексеруден туындаса, асыл заттарды салу арқылы бекзаданың жанын қинауға келген періштелер алтынды алып, өлікке тимей кетеді деп ойлаған. Екіншісі – бекзаданың зиратын тірі жан білмеуі үшін оны жерлеуге қатысқандарды түгел өлтіріп, қабір үстінен үйірлі жылқы өткізіп, жер бетін теп-тегіс ету дәстүрі. Мұндағы ойлары кегі барлар бекзаданың өлігінен өшін алмасын және монғол халқының отқа табынатын кездегі түсінігі бойынша бекзаданың жаны о дүниеде тыныш серуен құруға тиісті деген ойдан шыққан», – делінген.

Көрнекті ғалым Ә.Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихында»: «аңыз дегеніміз – мифологиялық геройлар мен тарихи адамдар жайында айтылатын "әңгімелер"», – дей келіп, аңыздардың мифологиялық, этностық және тарихи-реалистік болып бөлінетінін, олардың белгілі бір ғана елдің шетенінде тумай, халықаралық сюжет болатынын және Орта Азия, Алтай, шығыс елдеріндегі аңыздардың басында жылнама (шежіре), сарай хроникасы түрінде туып, жазба әдебиетінің қалыптасуына негіз болғандығына, ертегі, аңыз, эпос бір-бірімен сабақтас екенін, ертегінің аңыз, аңыздың эпостық жыр түрінде айтылуы мүмкін екендігіне тоқталады: «аңыздың шежірелік, жылнамалық-эпостық формалары келе-келе тарих ғылымына жол салған» (73-74 бб.). Трилогияда көне қыпшақтардың өлген адамның жаны қонатын қуыршақ жасау дәстүрінен қалған адам тәрізді балбал тастар туралы аңыз арқылы да жазушы халықтың көне таным-түсінігін шебер көрсете білген.

Ал Шыңғыс ханның өз нөкерлерімен екі рет аңға шыққанда өмір үшін күрескен жас қыран мен кәрі аждаһаның және жас айдаһар мен кәрі қыранның кескілескен тартысына куә болып, соның нәтижесі ретінде өз баһадүрлеріне: «Мына қыранның арманы жоқ. Ол алғашқы жолы өзінің қайратты кезінде тайталасқан жауын алысып жеңді. Бұ жолы өзі өлсе де балапандарын ажалдан құтқарып өлді. Мына аждаһаның балалары өсіп, өшін алғанша, анау шың басындағы ұядағы балапандар да қыран болады. Сендер де осы қырандай

болындар. Ажал сағаты келгенше монғолдың ұлы тағына қауіп-қатер туғызатын жауларыңды құрта беріндер», – өсиет етеді (99-б.). Бұл ретте аңыздардың көркем әдебиеттегі қызметі туралы фольклортанушы-ғалым С.Қасқабасов «Қазақтың халық прозасы» атты зерттеуінде: «Бір аңызды толық түсіну үшін кейде онда баяндалатын оқиғаны білу аз, сол аңыз пайда болған аймақты да жете білуге тура келеді, онда айтылатын басқа фольклорлық шығармалармен танысу қажет болады», – деп көрсетеді (122-б.).

«Қаһар» романында келтірілетін «Абылайдың түсі» делінген аңыз – шығарманың идеясын айқындай түсуге аса қажет қызмет атқарған. Осылайша ауыз әдебиетінде сақталған сарынды ұғымды пайдалану романға қосалқы қуат қосқан Кенесары оқиғаларының ақырғы түсін тізіп баяндауға бармай, олардың жалпы түсінігін қаһарманның түсі ретінде айтудың өзі де үлкен көркемдік тәсіл. Бұл түсті толық баяндайтын болсақ, Абылай ханның ұлын сүндетке отырғызуға арналған алқалы жиында Абылай келелі мәселелер сөз болатындықтан, Бұқар жырауды шақыртып, осы жерде данагөй жырауға өзінің түсін баян етеді:

– Түнде түс көрдім. Табытта жатыр екенмін. Басыма ілінген Үш жүздің жалауын үш обыр жұрт жұлып әкеткелі тұр. Табытымның бір бүйірінде арыстан, екінші бүйірінде айдаһар отыр. Аяқ жағымда бір топ үрім-бұтағым. Уәлиден тараған бір ұрпағым маған Құран оқып жатыр. Қасымымнан өрбіген бір тентегім қолына қанжарын ұстап мені қорғап тұр. Ал мен өліп жатсам да, екі бүйірімде отырған арыстан мен айдаһарға кезек карап, мыналардан қалай құтылам деп жанталасудамын. Осы түсімді жорып берші, Бұқар аға?

Бұқар тұнжырап біраз отырды. Үй іші де тына қалды. Әлден уақытта барып жырау:

– Түс жору – түлкі аулаумен тең, кейде ізіне дәл түсесің, кейде шет кетесің, сөйтсе де жорып көрейін...

– Сөйлеңіз, көмекей әулие...

– Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің. Бірақ хан атына ие болсаң да,

халқыңа ие бола алмайды екенсің. Сен өлген күні үшеуі үш жаққа ыдырап кетеді екен. Табытта жатып, екі бүйіріндегі арыстан мен айдаһардан қалай қашып құтылам деп қорықсаң, өле-өлгенше екі бүйірінде тұрған екі мемлекетке жалтақтаумен өтеді екенсің... Ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтағыңның ішінен бірі Құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан туған бір балаң атағын майданда қалдырады екен.

Абылай үндемеді.

– Үндемей қалдың ғой, сұлтаным. Шешуім ұнамады ма?

– Бір ұрпағым атын қағазда, екінші ұрпағым атағын майданда қалдырады екен. Сонда мен өзім қайда қаламын?..

– Басыңа үш жалау босқа тігілді ме? Ісінді ел ұнатса үш жүздің жүрегінде қаласың!

Абылайдың қабағы жадырап сала берді. Қазақ: «еректің ақылы қырықтан бастап толады, алпыстан бастап солады», – дейді. Абылай қазір қырықтан жаңа асып барады. Түсін жорыған сыншы жырау оның түпкі сырын дұрыс болжады. Абылай – қазақ елін ұлы елдер қатарында көргісі келді, хан болса сол ұлы елге хан болуды арман етті» (415-416 бб.).

Сонымен қатар жазушы Шыңғыс хан әулетінің салт-дәстүрін бейнелеу үшін аңыздарды көп қолданады, солардың ішінде Ғайып-Жамал-Сұлтан-Бегімді өлтіру үшін қолданылған «қан төкпей өлтіру» дәстүрі, хандарды жерлеу дәстүрі, Шыңғыс ханның ел билеу туралы төрт ұлына берген жауаптары туралы, Асан Қайғының қазақ руларына таңба үлестіру жайындағы аңыздар шығармада орынды қолданылып, түсінік беріледі. Жазушының бір шеберлігі аңыз, эпсана, хикаяларды тарихи фактімен байланыстыра отырып, шығарманың өн бойында тігісін жатқызып қолдана білген.

Жазушы аңыздарды роман сюжетіне кірістіре келіп, оның қай аңыз екендігін анықтай кететіні де кездеседі: «Алашаханның жақсы көретін баласын тағы құлан үйірі басып өлтіріпті. Қатты ашуланған хан құлан біткенді қыруды бұйырады. Кімде-кім оларды қырып бітірсе, соған ғажайып көп сыйлық пен ең сұлу кіші қызын бермекші болады. Домбалық деген батыр ханның тілегін орындаймын деп уәде береді. Өзінің

Иней, Қабан деген жүйрік аттарын мініп құландарды қуады, қайда қашса да қоймай, бейшараларды қырады. Ақырында бес-ақ құлан қалады. Олар Шу өзенінен өтіп құмға қашады. Осы құландардың Шудан өткен жерін Бесқұлан дейді. Құмға қуып шыққан батырдың аттарының жете алмай зорығып өлген жерлерін Иней, Қабан деп атапты. Ханның қызын алам деп құм арасында қаңғып өлген Домбалық батырдың моласы деп қазақтар Шудың теріскей жағындағы моланы көрсетеді, бұған «Бесқұлан» аңызы куә»; «Шыңғысхан өзге балаларынан тұңғышы Жошыны анағұрлым жақсы көрген. Сөйтсе де айтқанына көне қоймайтын Жошыны жоюға Ұлытау бойына әдейі арнап кісілер жіберген: Жошы аң аулап жүргенде қастары монғол әдісімен отыз жеті жасында омыртқасын үзіп өлтіреді. Бұл хабар Ұлы Ордаға жетеді. Шыңғыстың Жошыны жақсы көретінін білетін хан төңірегіндегі адамдар бұл хабарды естірте алмайды. Және оның үстіне өзі арнап кісі жібергендіктен, Жошының қаза табатынына шек келтірмеген әміршінің өзі де «кімде-кім Жошының қаза тапқанын естіртсе, соның басын аламын», – деген. Бұған «Ақсақ құлан – Жошы хан» аңызы куә.

Трилогияда көптеген тарихи аңыз, әңгімелер романның кең ауқымына жарасымды қабысып кеткен. Фольклорлық, мифологиялық, аңыздық оқиғаларды «тірілту», оларды жазба әдебиеттің жан-жақты дамуына жарата білу – жалпы әдебиетте жиі байқалып жүрген құбылыс. Қазақ ауыз әдебиетінде Шыңғыс немесе Темучин туралы аңыз-әңгімелер көптеп кездеседі. Шыңғыс туралы аңыз, болмаса, «Шыңғыс айтыпты» деген сияқты аңыздар топтамасын «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдарынан кездестіреміз: «Шыңғыста аяушылық жоқ, залым, пұтқа табынушы, ол әлемнің төрттен бірін тітіренткен. Оның қолданған заң-тәртіптері өте қатал, тіпті мұсылман болған кейінгі тұқымдары да ескі ережелік саясатына пайдаланған. Шыңғыс өлім төсегінде жатып, жақын туысқандарын шақырып бір байлам садақ оғын беріп, сындыр дегенде ешкім сындыра алмайды. Шешіп бір-бірлеп бергенін бәрі сындырған. Бұл не жұмбақ дегенде, егер бірліктерің болса әркім сендерге азық, керісінше болса сендер әркімнің жемі боласыңдар деген» (96-б.).

«Қаһар» романындағы Қоңыркұлжа атты кейіпкердің де есіне әкесі айтқан аңыз түседі: «Дүниеде не қызық?» деп сұрапты Шыңғысхан бір күні өзінің нөкер, нояндарынан. Бір батыры: «Дүниеде бүркіт салып, түлкі ілген қызық», екіншісі: «Ғашық болған сұлуынды құшқан қызық», ал үшіншісі: «Алтын таққа отырып жұртқа әміріңді жүргізген қызық», – депті. Сонда Шыңғысхан: «Жоқ, білмедіндер. Қастасқан жауынды алдына салып айдап, қатын, қызын бауырыңа басып құшып, мал-мүлкін талан-тараж етіп тартып алғаннан дүниеде қызық ештеңе жоқ», – деген екен (545-б.).

Профессор З.-Ғ.Бисенғали аңыздық фабуланы, сюжеттерді көркем шығармаға, әңгімеге, повеске айналдырудың, пайдаланудың оңай емес екенін және әңгімелер айтылуында жайнап тұрған әдемі хикая қағазға көшкенде өзіндік күйін жоғалтып, өнінен айрылып, бозарып шыға келетіні жиі кездесетін жәйт екенін айтады. Осындай көркемдік қиыншылықтарға қарамастан, жазушы І.Есенберлиннің тарихи трилогиясында халық ауыз әдебиетіндегі танымал аңыздармен қатар, «Сұңқар өлген төбе» аңызы, «Бесқұнан» туралы аңыз, оба, молалар туралы аңыздар да көркемдік қажеттілігіне орай қолданылған.

Қазақ тарихи романында миф пен аңыздарды символдық мәнде пайдалану шығарманың көркемдік шешіміне еш нұқсан келтірмейді. Қайта тарихи романның әлеуметтік-философиялық танымын тереңірек танытып, халықтың басынан кешкен тарихи өмір жолын жан-жақты суреттеуде, шығарманың көркемдік қасиетінің барынша айшықтала түсуіне қызмет етеді. Мифтер мен аңыздарды тарихи романдарда дәуір шындығының өткені мен бүгінгісін және ертеңгі болашақ ұрпақтың санасына тәлім-тәрбиелік мораль ұсынып қана қоймай, көркемдік-эстетикалық қасиеттерді терең игеру үшін де қажет болып отыр. Әдебиеттанушы А.Мәуленов «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі (І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, Т.Әлімқұлов шығармашылығы)» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында: «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» атты тарихи тақырыпқа жазылған шығармасында аңыз, миф, хикаялар жаңаша сипат алып,

мазмұндық-фомасын өзгертіп, романның стильдік өрнегін байытып, сюжеттерін ширықтыра түсті. Осы кезге дейін онша мән берілмей келе жатқан миф, хикая, эпсана-хикаят жанрларының көркем прозадағы көп мағыналық, көп қабаттылық қызметі айқын көріне бастады», – деп келтіреді (4-б.).

Фольклор және ауыз әдебиеті үлгілерінің ұрпақ санасын қалыптастырудағы қызметі ғасырлар қойнауында қалыптасқан құндылықтар әлемінде сақталып келеді. І.Есенберлиннің қазақ халқының тарихын танытуды мақсат тұтқан «Көшпенділер» трилогиясында жазушы өзіне тән стиль шеберлігіне салып, халық мұраларын шығарманың жанды өзегіне айналдыра білген. Бұл ретте академик Р.Бердібай: «І.Есенберлиннің «Көшпенділер» атты трилогиясында көптеген тарихи аңыз әңгімелер романның кең ауқымына жарасымды қабысып кеткен. Фольклорлық, мифологиялық, аңыздың оқиғаларды «тірілту», оларды жазба әдебиеттің жан-жақты дамуына жарата білу – жалпы әдебиетте жиі байқалып жүрген құбылыс. І.Есенберлиннің тарихи романында әлгіндей аңыздаулар айрықша көркемдік элемент болып қосылған. Белгілі творчестволық мақсат тұрғысынан шығарма сүйегіне «сиыстырылған» ертегілік қабаттар ірі идеяларды, тың бейнелерді көрсетуге қолайлы», – дейді («Сарқылмас қазына», 20-64 бб.).

Ғалым Р.Нұрғалиев «Тұңғиық дарын» атты мақаласында («Білім және еңбек», 1985, №1) Ілияс Есенберлиннің ежелгі аңыздарды, ауызекі әңгімелерді халықтық мифологияны көркем шығармада творчестволықпен пайдалану барысында көп жаңалықтар, соны өрістер ашқанын, сөйтіп, тарихи романның жаңа бір ұлттық, жанрлық роман-шежіре үлгісін тудырғанын атап көрсетеді.

Ал жазушының інісі Р.Есенберлин «Мен үшін ерекше адам» деген мақаласында ағасының фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерін қалай жинағандығы жөнінде өз естелігінде былай дейді: «Атбасар қаласынан қырық шақырым жердегі Батауан көлі жанында қай кезде мұнда пайда болғандары белгісіз, өздерін қырғызбыз деп атайтын, бірақ қазаққа сіңіп кеткен

қырғыздар тұратын. Солардың ішінде тамаша ән салатын, домбырада ойнайтын, көптеген дастандарды жатқа білетін Қақбай деген ақын болды. Ілияс әсіресе Қақбайды тыңдағанды жақсы көретін. Ол Атбасарға жиі келіп тұратын. Қақбай келгенде мен Ілиясқа хабар жіберетінмін. Ілияс бізге сол уақыттарда үзбей келуші еді. Бір бұрышқа жайғасып алып, Қақбайды бар ынтасымен тыңдайтын. Ілиястың Асан қайғы, Бұқар жырау, Едіге, Қобыланды, Абылай, Кенесары, т.б. да «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» трилогияларының кейіпкерлерін алғаш рет сол Қақбайдан және басқа да ақындар мен шешендерден естігенін өз көзім көрді. «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұлама» хикаяларын да Ілияс тұңғыш осы адамдардың аузынан естіді. Әрине халқымыздың ұмытылмайтын, қасіретке толы әні «Елім-айды» да сол кезде ұйып тыңдаған болатын. Осы бір аттары тарихқа беймәлім қарапайым жандар бүлдіршіндей жас Ілиясқа бүкіл саналы өмірінде есінен кетпейтін қазақ фольклоры мен өз халқының тарихына деген ыстық ықылас пен шынайы қызығушылық шоғын тұтатып берді» («Егемен Қазақстан», 2005, 26 ақпан).

I.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кеңінен қолданылған фольклорлық мотивтер және этнографиялық материалдар тарихи роман жазуда маңызды орын алады. Жазушы қазақ халқының бұрынғы дәстүрлерін, салттарын жаңғыртып, түркі, монғол халықтарының өте ертедегі тұрмыс көріністеріне тоқталады, бұл баяндау тәсілін жандандырып, романтизм рухын береді де, тарихи роман жанрын қызықты етеді. Романдағы жазушының кеңінен қолданған мифологиялық ертегілері, аңыз-әпсаналары шығарманың көркемдік, танымдық құндылығын арттыра түседі. Жазушының шығармашылық тұлғасының өзіндік ерекшелігі, халық тұрмысы мен фольклорын терең білгендігі, тарих пен әдебиет саласындағы кең құлашты танымы оның тарихи романдарында көрініс береді.

Қазақ тарихи романында миф пен аңыздарды символдық мәнде пайдалану шығарманың көркемдік шешіміне еш нұқсан келтірмейді. Қайта тарихи романның элеуметтік-философиялық танымын тереңірек танытып, халықтың басынан кешкен тарихи өмір жолын жан-жақты суреттеуде, шығарманың көркемдік

қасиетінің барынша айшықтала түсуіне қызмет етеді. Мифтер мен аңыздарды тарихи романдарда дәуір шындығының өткені мен бүгінгісін және ертеңгі болашақ ұрпақтың санасына тәлім-тәрбиелік мораль ұсынып қана қоймай, көркемдік-эстетикалық қасиеттерді терең игеру үшін де қажет болып отыр.

Трилогияда қолданылған фольклор үлгілерінің бірі – ертегі. Қазақ ауыз әдебиеті мұрасының өте күрделі саласының бірі ертегілер ғасырлар бойында ауызша таралып, өңделіп, екшеліп келген халықтық проза ретінде бұрын романның да, повестің де, хикаяның да қызметін атқарып келген. Ертегілер – қазақ ауыз әдебиеті мұрасының өте күрделі саласының бірі. Ертегі жанры туралы зерттеуші Т.Барласұлы: «Ертегі – рухани тәрбиелік мәні аса зор, көзіміз көріп, құлағымыз ести алмайтын, тек ақылмен ажыратып, жүрекпен ғана түйсіне алатын, материалдық әлеммен бірге шегі жоқ рухани әлем болмысының біртұтас түсінікті баян етілген көрінісі», – дейді (Сөз атасы – ертегі, Құраннан сыр шертеді // «Қазақ әдебиеті», 2000, №39). Өзіндік шыншылдығы мен әлеуметтік мәні жағынан қарағанда ертегілер көрнекті көркем құбылыс болып табылады. Оның маңызды ерекшелігі мынада: ертегілерде жекелеген құбылыстар фантастикалық бейнелермен әсірелеп көрсетілгенімен, шын мәнінде олардың мазмұны объективті болмыстың көрінісі болып табылады. Ертегілердің көркем эпостың басқа жанрларынан ерекшелігі ертегіні қалай түрлендіріп айтса, тыңдаушы сол күйінде қабылдап, айтушының шеберлігіне тәнті болады.

Ауыз әдебиетінің көркем әдебиетке тірек болуы тек қазақ әдебиетіне ғана емес, әлемдік әдебиетке де тән құбылыс. Осы заманғы жазба прозалық, әсіресе романдар мен повестердің бірталайында тікелей ертегілік, мифологиялық оқиғалар көптеп кездеседі. Қазақ әдебиетінде де шығармаға мифтік, ертегілік оқиғаларды пайдалану жиі кездеседі. Қазақ ертегілерінде ескі түрінен басқа берірек заманда шыққан жаңалау әңгімелер де бар. Мәселен, өлең өлшеуіне түскен батырлар әңгімелерінің барлығы ертегі болып кеткен, батыр әңгімесін көп ел құмартып тыңдайтын болғандықтан, ел қиялы бергі замандардың батырларын да ертегінің қаһарманы қылып жеткізген. Ауыз әдебиетінің жанрлары – аңыз, ертегі, әңгімелердің

профессионалдық әдебиетке өз ішінен қаншама өзгеріс жасап келе жатқанын есте тұту шарт. Бұл тек қазақ әдебиетіне ғана емес, әлемдік әдебиетке де тән құбылыс. Осы заманғы жазба прозалық, әсіресе романдар мен повестердің бірталайында тікелей ертегінің, мифологиялық ситуациялардың араласып жүретінін көреміз. І.Есенберлиннің тарихи трилогиясында әлгіндей аңыздаулар айрықша көркемдік элемент болып қосылған. Белгілі творчестволық мақсат тұрғысынан шығармаға енгізілген ертегілік қабаттар ірі идеяларды, тың бейнелерді көрсетуге қолайлы. Қазақ ертегілерінде ескі түрінен басқа, берірек заманда шыққан жаңарақ әңгімелер де бар. Мәселен, өлең өлшеуіне түскен батырлар әңгімелерінің барлығы ертегі болып кеткен, батыр әңгімесін көп ел құмартып тыңдайтын болғандықтан, ел қиялы бергі замандардың батырларын да ертегінің қаһарманы етіп жеткізген.

«Алмас қылыш» романындағы Қотан жырлаған «Орақ толғауы», «Едіге жыры», «Қара Қыпшақ Қобыланды» қиссасы – барлығы жоғарыда айтып кеткен ертегі түріндегі батырлық әңгімелер. «Қаһар» романында кездесетін «Наурызбай – Қаншайым» қиссасынан келтірілген үзінділер, «Сұңқар өлген төбе» аңызы, тарихшылар жазып қалдырған, еш жеңілуді білмейтін, тас жүрек Кенесары туралы аңыз-ертегілер жоғарыда айтып кеткен ертегі түріндегі батырлық әңгімелердің айғағы.

Қазақ фольклорының келесі бір маңызды, көлемді түрі – батырлық жырлары. Бұл шығармаларды қазақ халқының осы кезге дейін ұлт болып қалыптасуының отансүйгіштік негіздегі тарихнамасы деп айтуға болады. Бұл ретте ғалым О.Нұрмағамбетова «Батырлар жыры – халықтың өткен өмірінің жанды көрінісі. Оның күші – халық мүддесін қорғайтын рухында, қоғамның ілгері басуына қажет қасиеттерді адам санасына, жүрегіне сіңіре білуінде. Сондықтан да батырлар жырының әлеуметтік, мәдени, тәрбиелік маңызы орасан күшті» екенін атап көрсетеді (7-б.). Қазақ халқының мыңдаған жылдық тарихы бар қаһармандық жырларының көркемдік, тәрбиелік бітімі сан алуан құпияға толы және ұрпақ тәрбиесіндегі жеке тұлғаның рухын шарықтатып, елдіктің маңызына ден қояды.

Трилогияда Қабанбай, Бөгенбай сынды батырлардың ерлігін, елі үшін жан аямай күрескер шеберлігін танытатын жырлар Үмбетей, Жиємбет, Тәтіқара сынды жыраулар атынан айтылады. Бұл жыраулар заманының қал-жағдайын, мақсат-мұратын жырлаған қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алған жыраулар болып табылады. Олар жырлаған толғаулар батырлар мен сұлтандарға, хандарға, күрес алдында рух, жігер, күш берсе, енді бірде, қаһары қатты хандарды райынан қайтарып, тоқтата білген.

Осы трилогияның көркемдік қуаты жағынан ең биігі – «Қаһар» романының оқушыға ерекше әсерлі, тартымды болуының себептері бар. Ең алдымен қазақ әдебиеті мен фольклорында Кенесары – Наурызбай бастаған қозғалысты суреттеудің ұзақ тарихы бар еді. XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ даласын дүбірлеткен бұл қозғалыстың сыры мен сипаты мейлінше шытырман болатын. Алдында қазақ бұқарасының отаршылдық қысымдарға қарсы көтерілісі ретінде бой көрсеткен бұл оқиғаның ақыры Кенесарының монархиялық мақсатына ұласып, трагедиямен біткені белгілі. Осы қозғалыс кезінің өзінде-ақ Кенесарыны дәріптейтін өлеңдер мен аңыз әңгімелер көп тараған. «Наурызбай – Қаншайым» атты жыр халық арасында көп айтылып келген. Сонымен қатар әуел бастан-ақ Кенесары – Наурызбай бастаған қозғалыстың қайшылықты, халыққа жат сипаттары да әлгіндей мадақ шығармалармен қатарласа әңгіме болып жүрген. Мұның өзі жалпы сол қозғалыстың қатпарлы, астарлы табиғатына байланысты еді. Орыс патшалығының күшіне қарсы шығарлық қуаттың жоқтығына көзі жете тұрса да, Кенесарының күресті тоқтатпай, соңына ерген елді сарсаңға, апатқа душар еткені нақ осыны дәлелдейтін. Бұл қозғалысты біреулердің тәуелсіздік үшін қозғалыс деп, екіншілердің кертартпа әрекет деп бағалап келген себебі осыдан. Тіпті соңғы жылдарға дейін тарихшыларымыздың өзі де Кенесары – Наурызбай қозғалысын танып, түсіндіруде толық, бір ауызды пікірге келе алмаған еді. Бірақ тарихта анық орын тепкен, талай жылдарға созылған, халықтың санасында із қалдырған бұл оқиғаның мәні мен ерекшелігін ашып көрсету – ғылым алдындағы да, көркем

әдебиет алдындағы да міндет болатын. Міне, осы міндетті І.Есенберлиннің тамаша атқарып шығуы оның әдеби ерлігі болды. «Қаһар» романы – қазақ әдебиеті үшін жаңалыққа толы туынды.

Жазушы «Алмас қылыш» романының желісінде тарихи фактілерге негізделген оқиғаларды баяндау барысында көркем суреттеулермен, шынайы бейнелеулермен қатар әдемі өрілген ауыз әдебиеті үлгілерін шебер қолданады. Роман оқиғасы жарты ғасырдан астам уақытты қамтитындықтан, жазушының баяндауында лирикалық шегініс жасау, монолог, диалог арқылы халықтың арғы-бергі тарихын шолу, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, киім үлгілері арқылы сол кезеңнің шынайы суретін бейнелеу, мифтік ұғымдар туралы аңыздар арқылы түркілер мен монғолдардың көне наным-сенімдеріне шолу жасауы шығарманың өн бойына көркем қуатты өң беріп тұрады. Жазушының тарихи архив мұраларын көркем шындыққа айналдыруда қолданған бұл әдістері туындының құндылығын көтеріп, жазушылық шеберлігін арттыра түседі.

Сөз болып отырған романның жанрлық ерекше бітімі бар. Мол оқиға мен көп кейіпкерді шегінен толық суреттеу бір шығарма көлемінде мүмкін еместігін ескерген автор негізгі күшті баяндау мен кейіптеуге салады. Бірақ, бұл құрғақ баяндау емес, бояулы, нақышты, адам мінезі мен әрекетінің түпкі сырын паш ете алатын күрделі, қызықты ғибратты әңгіме. Қаһармандардың түр-келбеті де, сөйлеген сөзі де, ойы да, тартыс, қайшылықты күресі де осынау баяндаудың ауқымына сыйып кеткен. «Жанталас» романының бүкіл оқиғалық, сипаттамалық, талдау, көркемдеу жүгін екі ғана айтушы – автор мен шежіреші қарт Бұқар жырау әңгімесі арқалаған. Осыдан барып шығармада кейіптеп айтушы қызметі маңызды орынға шығады. Қандай көркем туындыда да кейіптеуші мен баяндаушының дәнекерлігі елеулі орынға ие. Дегенмен «Жанталаста» айтушының міндеті мүлде өзгеше. Бұл ретте жазушы ауыз әдебиетінің өміршең дәстүрлерінен үлгі алған. «Жанталаста» суреттелетін қаһармандардың бәрі дерлік аңыз, жыр арқылы халық санасынан орын алған жандар болатын. Сол фольклор

туындыларында қалыптасқан эпикалық бейнелерді төмендетіп алмай, оларға реалистік нақтылық, даралық келбет дарыту оңай емес. Сөз болып отырған шығармада Баянның жауға қарсы көзсіз ерлігі, отты отаншылдығы, намысшылдығы баяндалған. Жауға қарсы өшпенділік, таза халықтық ұғым, айнымаған намыс, ар Баян басынан табылады. Ол қалмақ қызының азғыруына ерген сүйікті інісі Ноянды атып өлтіргенде де дәл осындай биік елдік дәстүр тұрғысынан көрінеді.

Бұл секілді аңыздар мен шежірелер шығармада жеке өзіндік қызмет атқармайды. Олар қаһармандар бейнесін ашуға, сонымен бірге тарихта болған оқиғалардың шынайы суреттелуіне көп көмектеседі. Сонымен бірге баяндаушы сол тарихи аңыздардың дәнін, негізгі ұйтқысын және бағытын ашуға ұмтылады.

Бұқар жырау атынан берілген төрт дүркін аңыз-әңгімеде тарихи құбылыстардың бағасы бүгінгі түсінігімізге орайлас беріледі. Сонымен «Жанталас» романында тек XVII-XVIII ғасырлардың тарихнамасы беріліп қоймай, олардың сыры мен шынына да талдау жасалады, тарихтың көркем пішінге түскен желісі беріледі. Атап көрсетерлік бір мәселе сол – шығармада фактілер мен қиялдап айтулар бірлестікке, көркемдік шындық деңгейіне көтерілген. Кейіпкерлердің іс-әрекетінің нақтылы жүйесін емес, сол құбылыстардың мәнін ашуға көңіл бөлінген, психологиялық талдаулардан гөрі тұжырымдап, шолып, шежірелеп айту басым шыққан. «Жанталастың» жанрлық ерекшеліктерін сөз еткенде есте боларлық жайлар осы.

Тарихи дәуірдің ерекше бояуын жасау үшін трилогияда халық өмірінің атрибуттары – олардың айналысқан ісі, қолөнері, киімі, этнографиялық детальдары, жоралғылары, ырымдары орнымен қолданылған. Халық өмірінің беймәлім және өзінен өзі сөйлеп тұрған суреті оқырман алдында сан алуан бейнесімен беріледі. Адамдар өмірінің сол кезеңдегі өмір философиясы, олардың рухани санасы және дүниетанымы халық тұрмысында және этнографиялық суреттерде көрініс тапқан. Ілияс Есенберлиннің тарихи трилогиясында тарихи оқиғаның

халықтық үлгімен берілгендігінің көркемдік сипаты аңыз бен ақиқат туралы философиялық пайымдауларды айқындай түседі.

Жалынды жазушы Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарының идеялық-көркемдік ерекшеліктері арнаулы зерттеулерді керек ететін күрделі құбылыс. Оның «Көшпенділер» трилогиясында қазақтың ауыз әдебиеті мен көркемдік дәстүрі қалыптастырған тәсілдер орын тауып, қызғылықты қаланған. Тарихтың құбылмалы сан кезеңдерін шынайы түрде көркемдеп, құбылтып айтушы бейнесі осы романдарда кең түрде көрсетілген. Тарихтың көмескі беттерін шежіре, аңыз, тіпті ертегі түрінде дана ақындарға, Қазтуған, Қотан, Бұқар жырауларға айтқызу тәсілі де жарасымды. Баяндаудың тартымдылығы, қызықтылығы және бірінен бірі табиғи туындап отыратындығы трилогияны құрайтын «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдарын қазақ әдебиетінің ең жақсы, сұрыпталған өмірімен, дәстүрлерімен үндестіреді.

Қазақ халқы көшпелі өмір сүрсе де, замандар бойы зергерлік өнерін дамытып отырған, оның негізі – халық шеберлігі, халық даналығы. Тоқыма өнері, неше түрлі сауыт-сайман, ер-тұрман, ақ берен, наркескен, дулыға, қанжар секілді құралдар жасау ел болып ұйымдасу идеясынан туған. Көрнекті фольклортанушы ғалым С.Қасқабасов «Елзерде» атты зерттеуінде «киімге қарап бір адамның ғана емес, бүкіл халықтың эстетикалық, этикалық, тұрмыстық ерекшеліктері жайлы түсінік алуға болатынын» атап өтеді (93-б.). «Алмас қылыш» романында ел билеушілер киімінің өзінен ұлылық пен байлық дәстүрі көрініп тұрады: «Басында қошқар мүйіз етіп ойған алтын тәжі, тор көз жеңіл қорасан сауыт сыртынан киген алтын зерлі, Герат шеберлері тоқыған қызғылт торқа шапаны күн сәулесіне малынып, Әбілқайыр қара орда есігін ашты. Төр алдында басына қара құндыз бөрік, үстін жағасын қара құндызбен көмкерген қара мақпал шапан киген алтын белбеулі Керей мен Жәнібек сұлтан отыр» (236-б.).

Ал «Қаһар» романында Табын Жоламан батырдың көшін суреттегенде жазушы: «Адамдарының киімдері де Арқа өңірінікінен басқаша. Бастарына кигендері кеуделеріне дейін жабатын түйе жүн далбағай, етек жағы айбалтаның жүзіндей

қайқыып келген әшекейлене кестеленген оқшима қалпақ... Тымақтары да бөтен. Үстін барқытпен тыстап, етегін терімен көмкерген киіз. Шошайған төбесінің құлақ тұсынан бастап жоғары қарай алты салалы етіп оқа ұстаған. Жарғақ шалбар, түйе жүн шекпен, кең құлаш етік, ақ таңдақ, арша не болмаса тобылғы түстес етіп боялған жұмсақ тонның, шолақ сәнді пешпенттердің етек, өңіріне оқалап зер салған... Ал әйелдерінің киімі Арқа тектес. Оқалы қамзол, зерлі шапан. Кәмшат бөрік, күміс тізген үкілі сәукеле. Оқамен зерлеген, күміс теңге қадаған жер сүзген мол қос етекті барқыт, бәтес көйлек. Анда-санда шетіне ши барқыт тұтқан, белі қыналған, жібін жіңішке етіп иірген шекпен қамзол, пешпент. Күміс шолпы, алтын жүзік, меруерт алқа, сом білезік, сәнді сырға – бәрі де бүкіл қазақ әйелдеріне жарасты дүние. Дегенмен, әйелдерінің де киімінде өзгешеліктер бар. Кіші жүзде кимешек орнына күнгеілік киеді. Жас келіншектер осы бір кестеленген сәнді жаулықтың кейде құлақ тұсына, төбесіне де үкі тағады. Ал қыздары Орта жүздің қыздарындай аш белін қынар күміс белбеу, үкілі тақияға әуес емес», – дей келіп, киім үлгісі арқылы қазақ халқының жергілікті ерекшеліктерін көрсетеді (514-б.).

I.Есенберлиннің «Алтын Орда» трилогиясында Дешті Қыпшақ ханының ордасындағы бекзадалар суреттелген: «Оң жағында үлкен баласы Тыныбек. Бұл қарасұр келген қою мұртты, үлкен қой көзді кісі. Жасы қырықтар шамасында. Киген киімі де, отырған отырысы да, Дешті Қыпшақ байларына ұқсайды. Сыртын түйе жүн шекпенмен тыстаған күзен ішік, белінде кіселі, кездік қыналы, жалпақ күміс белбеу, аяғында кәдімгі саптама етік. Басында елтірі бөрік. Дене бітісі де байларға ұқсайды, қомақты, етжен. Одан кейін ханның екінші баласы Жәнібек отыр. Бұл ашаң бойлы, аққұба келген, ойлы көзді сымбатты кісі, бұл да отыздардан асып кеткен. Үстіндегі киімі ауыл салдарыныкіне ұқсайды. Күмістеген кебіс, мәсі, оюлаған барқыт шалбарының балағы сала құлаш, үстіндегі қысқа жібек белбеумен орап тастағын пешпент басында көк барқыт тысты қырдың қызыл түлкісімен көмкерген сәнді бөрік. Бәрінің кигендері арзанқол киім, тек белдеріндегі алтын жалатқан күміс белбеулері ғана қымбат бағалы...» (77-78 бб.).

Жазушының бұл суреттемесі бекзадаларды ерекшелейтін арнайы атрибуттар болатынын көрсетеді. Хандарға тән осындай белгілер Өзбек ханның тұлғасын бейнелеуде кездеседі: «Қосындарының алдында желмен ойнаған ақ тудың астында теңбіл көк, жалын құйрық, қаз мойын сәйгүлік мінген Өзбек ханның өзі. Тұтқасына алтын әріптермен өзінің есімі жазылған, қисық көк құрыш қылыш белінде. Бір жағында – сүйек сапты қабы күміспенен оюланған ұзын қанжар. Өткір ұшты көк құрыш найзасын ағаш ерінің биік қасына көлбете ілген. Ері айдаһарлардың бейнелерімен ойылған жалпақ сом күміспенен қақталған. Қорамсасында сүйек басты ысқырық дыбысты әйгілі жебелері. Ерінің сол жағында жезбенен әшекейленген жеңіл темір қалқан. Сүйек бунақты садағын арқасына іліп алған. Үстінде темір торлы сауыт, басында сондай темір дулыға» (91-92 бб.). Бұл бейнелеуде ерте замандағы жауынгердің бес қаруы суреттелген.

Этнографиялық детальдармен қатар трилогияда фольклорлық жанрлардың ең көне түрлері мифтер, аңыздар, эпсана-хикаяттар, ертегілер, ғұрыптық фольклор түрлері, фольклордың адам өліміне байланысты мұң-шер жырлары (өлімді естірту, көңіл айту, жоқтау) көптеп кездеседі.

Романдағы өлімді естірту үлгісі әлем әміршісі деп есептелген Шыңғыс хан мен Ұлы Жыршының диалогы арқылы шебер өрнектелген. Қаһарымен әлемді тітіреткен атақты Шыңғыс хан сүйікті ұлы Жошыны өлтіруге кісі жібере отырып, оның өлімін естірткеннің басын аламын деп айтады. Сонда бұл хабарды естіруге ешкімнің батылы бармағанда, Ұлы Жыршы салтанатты кеште ханның сұрауымен жырын бастайды:

Теңіз башынан бұлғанды,

Кім тұндыра, а ханым?

Терек түптен жығылды

Кім тұрғызар, а ханым? – дейді. Сонда Шыңғысхан:

Теңіз баштан бұлғанса,

Тұндырар олым Жошы дұр.

Терек түптен жығылса,

Тұрғызар олым Жошы дұр, – дейді. Сонда Ұлы Жыршы алғашқы өлеңін тағы қайталайды, бірақ бұл жолы көзінен жасы парлап ағады. Ананың жылап отырғанын көрген Шыңғысхан:

Көзің жасын төгілтер,
Көңілің шерлі болғай ма?
Жырың көңіл үркітер

Жошы өлген болғай ма? – деп сұрайды. Сонда Ұлы Жыршы түркі жырымен:

Сөйлемеске еркім жоқ,
Сен сөйледің, а ханым!
Өз жарлығың өзіңе

Жөн ойладың, а ханым! – деп Жошының өлгенін естіртеді. Сонда жаратылғалы көзінен жас шықпаған Шыңғысхан еңкілдеп жылап:

Құлын алған құландай
Құлынымнан айрылдым!
Айрылышқан аққудай

Ер ұлымнан айрылдым! – деп теріс қарап, бүк түсіп жатып алады (175-б.).

Бұл естіртуде Ұлы Жыршы Жошы секілді қадірлі ұлдың өлгенін естірту үшін «теңіздің былғануы», «теректің құлауы» секілді ауқымы кең ұғымдарды пайдаланып, жыршылық шеберлігін байқатады. Ханды мазмұнды диалогқа шақыра отырып, өзінің психологиялық іс-қимылы арқылы Жошының өлгенін алдымен ханның өзіне айтқызып, жазадан құтылады.

Туындыға ден қойсақ, үш жүздің басын біріктіре бастаған кездің бірінде Абылайға баласы Жанайдың жау қолынан қаза тапқанын естірткенде «ah» ұрып жатып алғанда, оған Қазыбек би мен Тәтіқара жыраудың тоқтау айтқандығы былай келтірілген: «Сонда Қаз дауысты Қазыбек:

– Уа, Абылай, үш жүзің үш аққан өзен еді, солардың табысқан жеріндегі сен бір бәйтерек едің. Бәйтеректі дауыл ұрмас па, жапырағы оның түспес пе, бұтағы оның сынбас па? Құдай ма едің тетігін ұстаған бұл жалғанның, бұның не бір балам өлді деп жатып алғаның? – десе, Тәтіқара жырау:

Үш жүздің баласы
Ақылдасып, сырласып,
Хан көтерсек деп еді.
Үш жүздің баласын
Бір баласындай көрмейді,
Ат құйрығын үзіңдер,
Аллалап атқа мініңдер,

Хан талау етіп алыңдар», – деп ашулана сөйлейді (225-б.). Аталы сөзге ден қойған Абылай сабырға келеді. Шығарма желісіндегі осындай үлгілерден халқымыздың сөзге тоқтаған, сөз қадірін түсінген дана екендігін аңғарамыз.

Жазба әдебиет мұрасын көркем әдебиетке негіздеп қолдануда І.Есенберлин реалистік әдебиетке тән тәсілдерді пайдалана білген. Романдағы қаралы үйдің сипаты мен жоқтау жырының классикалық үлгісі Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың қолынан мерт болған Ақжол бидің ордасында отырған әкесі Қотан жырауға тән: «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай...

Жырау сыбырлай зарлап, «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!» жырын айтып, ұзақ сарнайды. Біресе өзі тоқтап, кәрі қобызын аңыратты. Әлден уақытта қарт жырау «Аһ» ұрып әзер тоқтады», – деп жазушы көкірегі қайғыдан қарс айрылған жыраудың бейнесін сөзбен, іс-қимылмен, психологиялық толғаныспен шебер бейнелейді (86-87 бб.).

Сонымен қатар қаралы кедей үйінің бейнесі бейнеленген. «Бұлар ауылға кіре шеткі қараша үйден қарлыққан кәрі дауысты жоқтау естіді. Өлік бар жерде бата оқымай кетпейтін қазақтың ескі дәстүрі, Есіркеген қараша үйге қарай беттеді. Қасындағы жендеттері де қарсы болған жоқ, сыртта тұрып қалды. Ол үйге кіріп келгенде ең алдымен көргені шоқпыт тымақ, жыртық шекпен, жылап-сықтап отырған кілең кедей болды. Сол жақта сұлайып қыр мұрынды, мұрты жаңа тебіндей шығып келе жатқан жас жігіт жатыр. Түрі өлген адам тәрізді емес, жаңа ғана

ұйықтап кеткен секілді. Басында екі бүйірін таянып, ақ шашын жайып, кәрі шандыр бетін жоса-жоса қылып тырнап тастаған шүйкедей қара кемпір:

Атаңа нәлет, хан Кене,
Басыңа түссін ойран-ай,
Суалдырдың көзімнің,
Қарашығын ойбай-ай! – деп қарлыққан дауыспен зар еңірейді.

Өліктің кеуде тұсында қарындасы ма, әлде жұбайы ма, бір келіншек отыр. Жүзі ақ шүберектей, жасқа толы тостағандай қара көзі шарасынан шығардай боп керегеге қарап қатып қалған. Есіркеген бата оқыды да шығып кетті. Бірақ әлгі сурет көз алдында тұрды да қойды» (523-524 бб.).

Жазушының «Алтын Орда» трилогиясында келтірілген жоқтауда сүйгенін жоғалтқан жас сұлудың қайғы жұтып, камыққан күйін шебер суреттейді. Жәнібек ханды жерлегенде Тайдолланың жылағанын көрген адам, көзіне жас алмай қалмаған. Бұның жоқтауы да өзгеше болған. Ол қанатына оқ тиген аққудай сыңсып, адамның есінен кетпес бір мұң айтқан:

Көгілдір көл су үстінде,
Жалғыз аққу зар жылайды.
Сырын айтпай ол ешкімге
Көктен ажал тек сұрайды...
Неге сонша қайғылы екен
Балапанын атты ма жау?
Қандай кесел жанын жеген,
Әлде емес пе жүрегі сау?
Жоқ, жоқ, аққу ауру емес,
Балапаны о да тірі...
Шері бірақ мәңгі бітпес,
Тынбас және қайғылы үні...
Сорлы аққудың айтары мол,
Жан серігі оққа ұшты...
Сүйе алмайды, біледі ол,
Екінші рет бөтен құсты...

Тау қызының қайғысын жұрт енді түсінген Жарымен бірге өмірдің ең қызығы махаббатын да мәңгі жоғалтқан жас аруды енді ерекше аяған (146-147 бб.).

Қазақта өлгенге ас беріп, ат шаптыру абыройлы іс саналып, жоғары деңгейде өткізіледі. Кісі қайтқаннан кейін үй тігіліп, жақын-сыйластарға хабарланады. Төре болса «хан ием», болмаса «бауырым» деп дауыс салып көріседі. Туды байлап берген соң әйелдер шылаушын (қаралы әйелдің басындағы орамалды айтады) шарт байлап, қыздары дауыстап «жоқтау» айтады.

«Көшпенділер» трилогиясы тарихымыздың көмескі беттерін айқынырақ суреттеп, өткен өмірдің даңқты да, қасіретті де белестерімен таныстырады, тарихтың опық жегізген өкінішті құбылыстары мен ілгерішіл нұрлы дәстүрлері туралы мағлұмат береді. Яғни тарихи романдардың халықтық белгісін білдіретін салттық, ғұрыптық фольклор шығарманың мазмұндылығын, айшықтылығын одан әрі дамыта түседі. Бұл туралы академик Р.Бердібай өзінің «Фольклортану пәніне мән берсек» деген зерттеуіне: «Салттық поэзияны халықтың ежелгі наным-сенім ғұрыптарымен байланыстыра зерттегенде ғана оның түп негіздері ашылмақ. Фольклор шығармаларында байырғы анимизм, тотемизм, антропоморфизм, фетишизм, магия қаншалықты, қалай қабысып жатқанын аңғармай, көне жанрлар табиғатын сенімді ашу мүмкін емес... Ауыз әдебиеті жанрларындағы салт пен ғұрыпқа қатысты ақындарды этнографиялық мәнбелер (источник) көмегімен ғана айқындауға болатыны кәміл», – дейді (345-б.). Фольклор үлгілерінің барлығы дерлік трилогияда кездеседі, мұның арасында мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бата сөздер, шежірелер, айтыс үлгілері, жырлар, шешендік толғаулар бар.

Халқымыздың ерекше қастерлейтін рухани мұраларының бірі – шежіре. Халық тарихының ажырамас бір бөлігі болып табылатын шежірелер туралы Ш.Уәлиханов: «Қазақ шежіресі бұрыннан келе жатқан дәстүрден ауытқымайды, олар шығу тегін таратқанда ортақ бір кіндіктен тарайтындығын қатты діттейді», – деп көрсетеді («Таңдамалы»,108-б.). Қазақ халқының шежіресі негізінен ауызекі түрде тарап отырған, оны

орақ ауыз шешендер, құйма құлақ шежірешілер немесе жыраулар жырлап, жекелеген ру, тайпаның беделді батыр, билерінің ерлік дәстүрлерін өнеге ретінде өлеңмен де өрнектеген.

«Алмас қылыш» романында көптеген хикаят, шежірелер келтірілген. Жазушы Қазақ тарихының белді-белді үш кезеңін, жеке хандық, яки тәуелсіз мемлекет дәрежесіне жетуі, Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама атты отан соғысы, Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі оқиғаларын суреттегенде нақтылы күнтізбелік деректерге, шежірелерге сүйенеді. Бұдан басқа халық эпосының тарихи шындыққа жақын беттері, ақын-жыраулар өлеңдері, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» мен Рашид ад-Диннің, Джувейннің, т.б. еңбектері «Орыс шежірелерінің толық жинағы», екі жүзден аса дерек пайдаланылған. Шежірелер легі Қазтуған мен Қотан айтысында мольнан кездеседі.

Қазтуған жырау:

«Алаң да алаң, алаң бар,

Бата алмай жау алаңдар.

Сақтан шыққан Кей сақ бар,

Кейсақ-Қайсақ, Қыпсақ-Қыпшақ боп

Он екі атаға таралар, – деп Мұхаммет пайғамбар тумастан мың жыл бұрын, Ескендір Зұлқарнайынды Жиделібайсынның жеріне кіргізбей тоқтатқан Сақ елінің патшаларын фарсы жұрты кей деп атап, одан патшаның таңдаулы әскерін кейсақ деп, одан Қыпсақ туып, Қыпсақтың Қыпшаққа айналғанын бір толғап өтті.

Қотан жырау:

Жусанды деме қараған,

Жұлдызды жарық ай деме,

Қытайдан шығып тараған,

Хундуға қарсы қол шықса,

Жорықта болған маймене,

А-лунь – Арғын руы,

Қыпшақпен қатар жаралған, – деп көне заманда Солтүстік Қытайдан батысқа қарай Хундулар аттанғанда Арғындар түркі тұқымдас елдермен бірігіп бас көтергенін, ақыры Этиль күшіне

шыдай алмай, сонау Ертістен әрі Жоңғар тауына қарай көшіп, Хундулар өтіп кеткеннен кейін, Жетісуға келгенін асқақтата жыр етіп өтті. Әрі қарай Қыпшақтың, Арғынның ерліктері мен жеңілістері жырланады.

Ал «Қаһар» романында «Шыңғыс шежіресінен» алынған біраз қиссалар келтірілген. Мұнда Абылайдың немересі, Қасым төренің ортаншы ұлы Кенесары туралы, оның ата-бабасы, олардың ерліктері туралы жырланған: «Нысанбай ақын, ақ киізге молдас құрып отырып алып, Қасым төренің алдында Шыңғыс шежіресінің біраз жерін қисса етіп айтып берген. Ол монғолдармен іргелес Керөлең, Онан өзендерінің бойында көшіп жүрген Керей руының қалайша Шыңғысханның алғашқы жемі болғанын күңірене жыр етті... Енді Нысанбай жырау қарағайлы кәрі домбырасын екіпендете ұрып, Шағатай мен Жошы ұрпақтары неше жүз жыл бойы осы ұшы-қиыры жоқ кең даланы билегенін мақтан етті. Осыдан соң Нысанбай жырау әр жүздің әйгілі хандары Әбілмәмбет, Барақ, Нұралыларға қысқа-қысқа сөз тастап, үш жүздің басын қосу жолында күрескен, кейін Абылай деген атпен хан болған Әбілмансұрға тоқталған. Дауысы қарлығып болдыруға айналған Нысанбай тек ел жатарда ғана Абылайдың қарақалпақ әйелінен туған Уәлидің Ресейге қолшоқпар болып кеткенін, қалмақ қатынынан туған Қасым төренің әке жолын қуып, қазақтың басын қосамын деп бәйек болып жүргенін мадақтай келіп, кенет оқшау отырған Кенесарыға қарай:

Абылай жолы ауыр жол:

Батыр Кене, біліп қой,

Абылайдай берік бол,

Алам десең абырой, – деп ұзақ жырын бітірген.

Шежірелерде белгілі жүз, тайпа, бұдан тараған аталар таратылып айтылумен қабат, осы аталардың заманындағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, ірі-ірі тарихи оқиғалар, елдің бір жерден екінші жерге қоныс аударуы, бір ел мен екінші елдің арасындағы қарым-қатынастар, сол заманғы тарихи адамдар, хандар, батырлар, билер, шешендер, ақын-жыраулар және олардың ел есінде қаларлық істері мен сөздері жайында құнды да құнарлы деректер сақталып отырды.

Трилогияда сол кездегі халық тіршілігі, тұрмыс қалпы, көшпенді жұрттың этикасы мен эстетикасы, мінез-құлқы, өнері түгел қамтылған. Ерлігімен, адал, момындығымен, даналығымен, жыраулығымен ел есінде қалғандар да, зұлымдығымен, қорқау арамдығымен, опасыз оңбағандығымен халық қарғысын арқалағандар да кездеседі. Бұл айтылғандардың бәрін де автор фольклор мұралары арқылы жеткізе білген. Мәселен, Ақтабан шұбырынды заманындағы халықтың шерлі жүректен шыққан мұң-наласын автор былайша жеткізген: «Сонымен Бөгенбай қолындағы аз әскермен, бір төбенің бауырында, өзінен әлдеқайда көп жауының жолын тосып жатты. Көп кешікпей-ақ алыстан талмаусырап бір қайғылы үн естілді. Жауынгерлер тына қалды. Көп дауыс қосылып бір зарлы ән айтып келеді:

Қаратаудың басынан көш келеді

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.

Ән жоқтау тәрізді. Шерлі жүректен шыққан ащы запырандай. Бүкіл халықтың қайғысы осы бір өкси айтылатын өлеңге сыйып кеткендей, адамның жүрегін тырнап әкетіп барады» (236-б.).

Тарихи романға тән тағы бір ерекшелік – тарихи өлеңдер мен жырлардың қолданылуы. Тарихи өлеңдер – белгілі оқиғалар негізіне құрылған көлемді жырлар. Бұл санатқа трилогиядағы Қотан жыраудың баласы Ақжол би өлгенде айтқан жоқтауы, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» кейінгі қаралы халық жағдайын бейнелейтін «Қаратаудың басынан көш келеді», «Елім-ай» өлеңдері жатады. Бұл ретте А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында»: «Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасында өлеңмен шығарылған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанымен қазақта болған оқиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттың тарихында жазылған мағлұматтар бар. Халықтың өзінің есінен кетпеген, қазақ басынан кешірген оқиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарылған сөздер болса, солар тарихи жыр болады», – деп сипаттама береді (117-б.). Тарихи өлеңдер тарихи жырлардың қалыптасуына ықпал етеді, «Қазақ тарихи жырларының мәселелеріндегі» академик

С.Қасқабасовтың пікірінше, «тарихи өлеңдер қоғам дамуының әр кезеңінде туып отыратын оперативті жанр және өте ескі жанрлардың бірі» (28-б.). Тарихи өлеңдердің тарихи шындықты бейнелеуде атқаратын қызметі зор.

Трилогияда батырлар мен билердің мінез-құлқын, ақыл-парасатын, ой-өрісін бейнелеуді жиі қолданған ұсақ жанрлардың бірі – мақал-мәтелдер болып табылады. Жазушының мақал-мәтелдерді көп қолдануы шығарманың көркемдігін, поэтикалық қуатын арттыра түседі.

«Алмас қылыш» романында хан, хандық, билік туралы «Таста тамыр, ханда бауыр жоқ», «Хан сырын білгеннің қаны төгілсін», «Жауыз ханнан құтылғың келсе, оның жауыз баласына сені хан етем де», «Қара қазақ баласы – әкесінің баласы, хан тағының баласы – әкесінің ажалы», «Нар мойны кесілген, Бердібек хан өлген кез» деген мақал-мәтелдер кездеседі. Ал мәмілегерлік, келісімге келу, халық тұрмысы туралы мақал-мәтелдер «Аталы сөзге арсыз тоқтамас», «Көктен сұрағаны жерден табылады», «Жылы-жылы сөйлесе, жылан іннен шығады», «Кигіз жамылған су болмас», «Күз келері көктемнен мәлім», «Мал ашуы – жан ашуы» түрінде кездеседі. Мақал-мәтелдер арқылы автор Хақназардың егіз ұлынан бірдей айрылса да, егіліп ез болмай, қайтпас қайсарлы қатты мінезін «таста тамыр жоқ, ханда бауыр жоқ» деп бейнелесе, Тәуекел ханның жау оғына ұшып ауыр жараланған кезде жанына жақын адам таба алмай жалғыз қалған халін күшті кезінде серік болған одақтастарының енді жалғыз тастап кеткенін «жалған дос көлеңке тәрізді, күн шықса жаныңнан қалмайды, аспанда бұлт торласа қасыңда болмайды» деп бейнелейді. Жазушы мақалдарды бірде кейіпкерінің аузына салса, енді бірде өз көзқарасын білдіру үшін қолданады. Ал «Асылдан асыл туады», «Әке – балаға сыншы», «Аға өлсе, ініге мұра», «Аға тұрғанда іні сөйлеу – сөкет», «Аға тұрғанда, іні алға шықпас», «Ағайын жоқ болсаң бере алмайды, бар болсаң, көре алмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді», «Тірінің тіршілігі бар», «Он бесте отау иесі», «Құм жиылып тас болар», «Құс ұша түзеледі», «Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмайды», «Қарға қарғаның көзін

шұқымас» секілді мақал-мәтелдер үлкенді сыйлауға, кішіге камқор болуға, бірлікті сақтауға үйретеді.

Ғибрат сөздер романның тұла бойына өң беріп, ажар кіргізіп тұрады. Мақал-мәтелдерді қай қырынан қолданса да автор жетістігі – кейіпкер бойындағы ақылдылық, әскери дарындылық, табандылық, айлакерлік секілді қасиеттерді таныта алғандығы. Отан қорғау, батырлық, ерлік туралы туындаған халық мақал-мәтелдері негізінен халықтың ой-тілегі, арман-мүддесі, отансүйгіштік сезімі қандай екенін байқатып отырады.

«Қаһар» романында да І.Есенберлин жазушылық шеберлігін танытқан. Кейіпкерлердің қай-қайсысы да бос сөзділікке салынбайды, өзінің ойын тиянақты, тұжырымды, қысқаша жеткізеді. Тарихи шығарманың идеясы батырлық, қаһармандық, отансүйгіштік тәрбие беруге негізделетін болғандықтан, шығармадағы ерлікке, ел басқару ісіне, адамгершілікке арналған «Ет жарасы біткенмен, ер жарасы біте ме?», «Ер шекіспей бекіспейді», «Есің барда, елің тап», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Құрыш отта асылданады, халық күресте шынығады», «Ел өссе, ер өседі, ер өссе, шер өшеді», «Ажалың келсе, алтын сандық ішінде тығылып жатсаң да табады, ал ажалың жоқ болса, жаңбырдай жауған оқтан да адам тірі қалады», «Қашқан жауға қатын ер», «Қорқақ ит үреген келеді», «Сақтыққа қорлық жоқ», «Берсе қолынан, бермесе жолынан» секілді нақыл сөздер жас ұланды Отанын қорғауға, елін-жерін сақтауға тәрбиелейтіні хақ.

Сонымен қатар қазақ халқының шешендігі, аталы сөзге тоқтаған тоқтамы бар екені, сөз қадірін түсінуге баулитындығы, адам мінезінің қыр-сырын түсінуге тәрбиелейтіндігі «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Әліпті таяқ деп білмеу», «Ақ дегенім – алғыс, қара дегенім – қарғыс», «Аңдамай сөйлеген, ауырмай өледі», «Аталы сөзге арсыз тоқтамас», «Қырық бір жақ, қыңыр бір жақ», «Бүйректен сирақ шығару», «Топпен кеңесіп пішкен тон келте болмас», «Ел құлағы елу», «Қалауын тапса қар жанады» деген нақыл сөздерден көрінеді.

Ал жазушының оқиға орайына қарай қолданған әрқилы мағынадағы мақал-мәтелдері, нақыл сөздері, ғибратты тіркестері шығармаға ерекше өң беріп, жарасымды орын тапқан.

«Суға кетер бала дариядан шегінбейді», «Диірменде туған тышқан дүрсілден қорықпас», «Түсіп қалған мұзалимнің (көне түркі тілі: қызмет дәрежесі деген мағынада) биігі жаман», («Алмас қылыш» романы), «Таста тамыр жоқ, ханда бауыр жоқ», «Ер азбай, ел азса – айдын көлдің суалғаны, ел азбай ер азса – зор бәйтеректің құлағаны» («Жанталас» романы), «Бүлік басы бұзықта», «Өзен қайда құйса, тамшы да сонда құяды», «Қыран жете алмас қия жоқ, жаужүрек өте алмас мия жоқ», «Дастарқан басында отырып қонақ аяғын алшақ көсілмес болар», «Жемін сезсе жиырылған кірпі бауырын жазады», «Сабасына қарай піспегі, сақалына қарай іскегі», «Бөлтірікті қанша асырасаң да тоғайын аңсайды», «Қақпанды қоя білмеген қасасын алдырар», «Қыран қартайып өлмейді, қайғырып өледі», «Жылы-жылы сөйлесе жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесе мұсылман діннен шығады» («Қаһар» романы) секілді сөз оралымдарында адам мінезінің күрделі иірімдеріне бойлау, адам санасының тереңіне сүңгу, адам қиялының қиянына самғау байқалады.

Көркем туындыда мақал-мәтелдер шығарма тілін шұрайландырып, көріктендіріп, айтар ойдың жүйесін қиыстырып, арттырып, ширатып тұрады. Жазушы Қ.Мұханбетқалиұлының шоқтығы биік туындысы «Тар кезең» тарихи романында тақырыптық жағынан әр алуан мақал-мәтелдер қолданылған. Бұл романға арқау болған – тар кезеңде жерге байланысты туындаған халықтың ыза-кегіне суырылған ақ семсерлі, айбарлы, намысты азаматтардың қара қазан, жас бала үшін тәуекел деп атқа қонуы. Тарихи романда қарадан хан, айырдан нар болған қазақтың шешен биі Байбақты Сырым батыр бастаған Кіші жүздің ХҮІІІ ғасырдың аяғындағы ұлт-азаттық көтерілісіне арналған және сол қозғалыстың шынайы шежіресі зерделенген.

Романда кейіпкер бейнесін ашу үшін «Ханның намысы – халықтың намысы», «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына», «Қарашасының қыбын таппаған ханнан без, елінің еркіне жығылмаған бектен без»; портрет жасауда «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан», «Біткен істің кемі жоқ, бітірген ердің кемі жоқ»; кейіпкердің ішкі жан дүниесін, психологиясын

беруде «Құсы ауған көл жетім, елі ауған жер жетім», «Көз – қорқақ, қол – батыр»; кейіпкердің әлеуметтік жағдайын көрсету үшін «Еруліге – қарулы», «Өсер елдің баласы бірін-бірі батырым дейді», «Текпен озған төреден мимен озған қара артық», бағалау, басу айту, сабырлыққа шақыру мақсатында: «Темірді қызған кезінде соқ», «Сабыр түбі – сары алтын», «Құдай салды, біз көндік», «Ағайынның азары болғанмен, безері болмайды», ғибрат, өсиет айту, ұлттық дүниетанымды (салт-дәстүрді) сипаттау үшін «Келісіп пішкен тон – келте болмақ емес», «Сөз қуған – бәлеге жолығады», «Үндемеген – үйдей бәледен құтылады», «Әр елдің салты басқа, иттері қарақасқа», «Мейманыма тиіссең – маған тиіскенің болады», «Батамен ел көгерер», «У ішсең – руыңмен», «Андыған – алмай қоя ма», «Жау жағадан алғанда, бөрі – етекпен» деген ғибрат сөздер сюжетке жымдаса қолданылған.

Тіл байлығын жазушының молынан пайдаланғандығы романға әр беріп, көріктендіре түседі: «ары аяққа басылған», «намысқа буынып өле жаздаған», «мың қаралы адам», «жаумен жан аямай шайқасқан жігіттер», «жер аяғы кеңісімен», «аттың жалы, ататны» қомында», «етек-жеңін тез жиып алған», «қаспен көздің арасынша», «көзден таса болғанша», «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні», «тұқымын тұздай құрту», «бақайшығына дейін мұздай қаруланған», «қанын шелектеп төккізгенін», «сап тиыла қалды», «терезесі темірмен шілтерленген», «табан тіреп тұрып», «аш ішектей созылып жатқан». Бұл фразеологизмдер орынды қолданылуы себепті туындының көркемдігіне қызмет етіп тұр.

Ал кейіпкерін сомдауда «жалбыраған ақшулан қабағы жауып кеткен кішкене сұрғылт көзін ашып», «қазықтай шаншылып отырған хан», «дауысы шолақ мылтықтың дыбысындай келте шықты», «сонардың кіршіксіз ұарындай сүпсуық боп тына қалып», «білектей-білектей қап-қара қос бұрымы», «төре қыздарына тән сабаудай ұзын кірпіктерін андасанда ған бір қағып», «шытырадай аппақ шалмасын басына жеңіл ғана орай салған молда жігіт» секілді сұлу тіркестерді мінездеу үшін қолданса, «қаймана қазақтың қалаңғыры мен қасаңғырынан әлгіндей сөз естігенше», «міскін халге душар

болу», «қысастығы кеңірдектен келген», «жүні жығылыңқы елдің еңсесі», «жалтаңкөз жат адамның мойнындағы ажырғысынан, жалынышты көзқарасынан жүрегің сыздап», «ондай обыр құлқын иесінің оппа өнешін» сынды сирек кездесетін тіркестер қаһарманның ішкі жан-дүниесін, көңіл-күйін суреттеу үшін орынды пайдаланылған.

Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романында қолданылған мақал-мәтелдердің дені халықтық сипатқа ие, автор оларды негізінен түпнұсқа күйде берген. Жазушы ұлттық тілдің бай қазынасы – сөздік құрамын мейлінше шебер пайдаланып, әр сөзін, сөйлемін, тұтас мәтінін мәнерлі, өткір шебер тілмен өрнектеген және оларды белгілі бір стильдік мақсатпен ұтымды пайдаланып отырған. Жазушы шығарма тіліндегі суреттеліп отырған заман мен оқиғаны жан-жақты ашып көрсету және мүмкіндігінше шындыққа сай беру үшін басқа тілден енген сөздерді молынан қолданады.

«Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» демекші, ауыз әдебиетінің қазынасында мақал-мәтелдің алатын орны ерекше. Егер эпостан халықтың бастан кешкен қаһармандық оқиғаларының көркемделген ізін, сол істердің жинақталған ұғымын елестетсек, айтыста замананың көкейкесті мәселелеріне баға мен үкім берілсе, мақал-мәтел ел өмірінде орын тепкен барлық құбылыстарға тұжырымды, қысқаша қорытынды жасаған энциклопедия тәрізді.

Шешендік өнерде дүниеге көзқарас пен дүниетаным және ойлылық, тапқырлық, шапшаңдық, сөйлеу мәнері, дауыс ырғағы, күлкі реңктері рөл атқарады. Жыраулар, шешендер, қолбасылардың қаншама тартымды тұлғасы әдебиетімізге осы шығармалар арқылы келді. Шешендік сөздер ауыз әдебиетінің жауһар үлгілерінің бірі. «Көшпенділер» трилогиясында шешендік сөздердің толғай айтылған түрлері кездеседі. Соның бір жарқын үлгісі ұлы жырау Асан Қайғының Жәнібекке айтқан толғауынан көрінеді:

«Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған.
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын

Жемде кеңес қылмадық.
Жемнен де елді көшірдің
Ойыл деген ойыңды
Отын тапсаң тойыңды
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің» (215-б.).

Қазақ «ат сүрінгенше» ақыл тапқан, ұшқыр ойды қастерлеген, ғасырлар бойы сөз мұрасын қорғаштап, сөз асылын жоғалтпай келген, ардақтысы да, аяулысы да сөз болған халық.

«Алмас қылыш» романы шешендік сөзге, толғауға толы. Романдағы шешендік сөздерге келсек: «Ұлы хандық ат үстінен түспей жаулап алынды. Оны енді ат үстінде отырып басқаруға болмайды», «Досыңнан қасыңның еті тәтті. Ал қасыңнан өзіңмен алысқан жауыңның еті тәтті», «Қара қазақ баласы – әкесінің баласы. Хан тағының баласы – әкесінің ажалы. Өйткені тақ біреу, отырамын деушілер көп», «Ханға – әке де, шеше де, аға-іні де – тек алтын тақ», «Уәзіріне сырын білдіріп алған хан қақпанға түскен аңмен бірдей».

«Қаһар» романында кездесетін әрбір образ жасаушы тұлға өзінше шешен. Солардың шешендік сөздеріне тоқталсақ: «Ұясынан ерте ұшқан қыран тез қартайды», «Ел билеймін деген адамға кейде жазықсыз ажал жазықты ажалдан құнды. Адамды алу – әлсіздіктің белгісі», «Ел бастаған дана емеспін, қол бастаған батырмын. Демек, қыран жете алмас қия жоқ, жаужүрек өте алмас мия жоқ», «Алмас наркескенді қанша бөлшектесең де әр бөлшегі сол алмас қалпында қалады. Батыр елден батыр ер туады», «Кесіп алсаң қан шықпас, ел билейтін жан шықпас дейтін Қаракесек екенсіңдер ғой», «Күштінің арты диірмен тартады, тіл табу біздің жақтан болуы керек», «Қазақ дене болса, сен – бассың. Бастан айрылып дене күн көре алмас. Мен тек қалауын тапса қар жанады, басқа жол іздеу керек деймін».

Ал «Тар кезең» романында жазушы Қ.Мұханбетқалиұлы бұрынғы қазақтардың дені билер мен батырлар, суырып салма шешендер болғанын көрсете отырып, Сырымның төңірегіне шоғырланғанын суреттейді: «Қақ төрге, қонақтардың қасына

Шеркеш Тұрманбет би, Беріш Алдар би, Адай Атағозы батыр қатарлы үлкендерді отырғызып, олардың оң жағына: Төртқара Қаракөбек, Өтебас; Шекті Құдаш, Бәйіш, Сегізбай; Кете Көккөз секілді билер бастаған Әлім ата балаларын; сол жағына: Табын Тіленші би мен Барақ батыр, Тама Қадыр мен Садыр; Жағалбайлы Сағыр, Тотай батырлар мен Кердері Қоныс би бастаған Жегірудың игі жақсыларын жайғастырып; өз төңірегіне: Ысық Қаратау би, Беріш Қара батыр, Масқар Дөнен қатарлы ығай-сығайларды жинап алған Сырым би жұрт жайғасып болды-ау деген кезде:

– Ал, игі жақсылар! Ұлы жиын ертең! Анау боз төбенің басында! Күллі халық сол жерде бас қосады... – Иә, бірден ашығын айтайық... – деді, сонсоң алпамса кеудесін көтеріңкіреп, бойын тіктеп алған зор денелі би... Ең бірінші кезекте, Ханы кара басын сағаттап қашып кеткен мына елдің Елдігін қалай сақтап қаламыз? ...Екіншіден, көп жылдардан бері оңбай тұрған іргелес жұрттармен қарым-қатынасты қалай түзетуге болады? Әсіресе, қысқа күнде қырық рет атысып-шабысып отырған мына казак-орыстардың ылаңын қайтіп тыйғызамыз? ...Қысқасы, Алаш ұлына қайтсе теңдік тиеді!» – деп сөз бастады (533-535 бб.).

Осы романда Беріш Алдар қарттың Сырымның істеріне сүйсіне де әрі сынай да қойған «Қарадан хан болдық, айырдан нар болдық, жоқтан бар болдық, көнеден дәурен озды, көндей қамқа тозды, боздан бурыл озды! Атадан ұл озды, анадан қыз озды, бұл не деген заман болды!?» сауалына Сырым бидің қайтарған жауабы да көп ғасырлық тарихы бар халқымыздың адамгершілік-имандылық рухындағы мәңгілік ұстаным бағдарын танытады:

... Қарадан хан болсам, халқым қалаған шығар!
Айырдан нар болсам, атам қазақ үлектей жараған шығар!
Жоқтан бар болсам, құдайым қараған шығар!
Көнеден дәурен озса, мезгілі жеткен болар.
Көндей қамқа тозса, күтімі кеткен болар,
Боздан бурып озса, жүйріктігі болар!
Атадан ұл озса, еректігі болар.
Анадан қыз озса, зеректігі болар.

Заманға да сол керектігі болар!» (382-б.).

Фольклор үлгілері – тарихи шығарманың құрылыс материалы, себебі халық тарихы, біріншіден, оның рухани мұрасымен бірге бізге жетсе, екіншіден, тарихшылардың мәліметі арқылы жалаң фактілер түрінде жетеді. Халық өз өмірінің қиындығын да, қуанышын да өлең-жырмен, шешендік сөздермен бейнелеп отырған, осы мұра кейінгі ұрпақ санасында мәңгі жаңғырып тұрмақ, оның бәрі де шынайы тарихи деректермен шендесіп жатқанының белгісі екеніне көзіміз жетеді.

Қазақ халқының айтыс өнері – импровизаторлық үлгідегі жыр маржандарының тізбегі. Тумысынан дала романтикасына бойлап өскен халқымыз сөзге шешен, ойға жүйрік, сергек жаратылған. Айтыс өнері арқылы халықтың небір шешендері өздерін шаршы топта танытып, нағыз ділмарлары халық еркесіне айналған. Бұл ретте халық арасында кең таралған «Біржан – Сара» айтысы арқылы айтыскер ақындардың бірін-бірі іздеп жүріп те айтысқан мысалдарын білеміз.

Айтыс өнері туралы құнды пікір айтқан белгілі ғалым Р.Бердібайдың «Биік парыз» атты жинағындағы: «Қазақтың ауыз әдебиетіндегі мейлінше шыншыл, жан-жақты жетілген жанрлардың бірі – айтыс болатын. Айтыс үлгілерінде драманың анық элементтері бар екендігін, зерттеушілер көптен бері байқаған. Ал айтыс формасын прозада, романда қолдану жөнінде Ілияс Есенберлин тапқырлық жасағанын көреміз» (105-б.), – деген пікірі іздей білсе, ауыз әдебиетіміздің түрлі жанрларының мүмкіндіктері жазба әдебиетіміздің бейнелеу құралдарын байыта алатындықты аңғартады. Айтыс үлгілері көрнекті жазушы І.Есенберлиннің «Көшпенділер» және «Алтын Орда» тарихи трилогияларында тарихи оқиғаларды бейнелеу қызметінде көркемдікпен қолданылған.

Айтыс өнерінің ақынды ақын деп танытады, халқымыз ел есінде ерекше орын алған айтыс үлгілерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған.

«Алмас қылыш» романында айтыстың ерекше бір түрі туралы айтылады. Әбілқайыр хан сүйікті ұлы Маңғыт әйелінен туған тұңғышы Шах-Будақтың өлгеніне бір жыл толғанда ас

бермекші. Ас беру – жерлеу емес, Дәшті Қыпшақ елінің дәстүрі бойынша үлкен той. Асқа Дәшті қыпшақ пен Мауереннахрдың игі жақсылары қатысады, сайысқа атақты батырлары түспек. Бұл астың тағы бір ерекшелігі Қыпшақтың от ауызды, орақ тісті қарға бойлы Қазтуған жырауы мен Арғынның ақсаңдақ жүйрігі, сексеннен асып кеткен Ақжол бидің әкесі Қотан жырау айтысады. Төрешіге Үйсін Майқы бидің алтыншы буыны ұлы сыншы, халық ардагері, жүзден асып кеткен Асан қайғының өзі келмекші. Осы кезенді жазушы былай суреттейді: «...бәрі аяқталып, бүгін астың ең қызығы, талай жан өкінер, талай бидің намысқа шауып қабырғасы сөгілер жыраулар айтысы басталған. Айтыс төрешісі жүзден асқан ұлы жырау Асан қайғы. Ол бұл жолы Желмаясымен Көкше теңіз тұсын шолып келген-ді.

– Асан ата, Көкше теңіз маңы қандай жер екен? Сайын ордасын көшіруге жарар ма? – деген Әбілқайыр ханның сөзіне Асан қайғы:

– Қақ үстін жайлау етем десе ханның еркі ғой. Ал мен көрген Көкше теңіз маңы:

Тас табаны төрт елі,

Атан жүрер жер екен,

Төсегінен түңілген

Адам жүрер жер екен, – деп жауап берген.

Осы Асан Қайғы айтыс төрешісі. Төреші боларында ол Әбілқайыр ханға:

– Атамыз Майқы биден бері бәйге хан ордасын кім асыра мақтай алса соған беріліп келетін-ді. Бұл жолы ата жолын бұзбақпын. Егер соған көнсең, төреші боламын, – деген.

Бүкіл ел-жұрты ардақтаған Асан өтінішіне хан да қарсы келе алмаған.

– Кұп, айтқаныңыз болсын, – деген Әбілқайыр.

Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кім де кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса, соған беріледі. Орта бәйге өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал ақ бәйгеге Дәшті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса, сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өзінің ру ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін,

катесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынап алмаса, жеңілген болып саналады.

Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрапағы Қотан тайшы түспек болды.

Қазтуған тапал, тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай шымыр адам. Сондықтан да оны халық «қарға бойлы Қазтуған» деп атап кеткен. Бір тайпы елдің батыры және жырауы. Әбілқайыр тұсында қазақ, ноғай қауымдары аралас-құралас көшіп жүрген. Хандар тұтасқан өшпенділікке қарамастан, тұтас бір рудың, не бір тайпы елдің бүгін ноғай құрамында болып, ертеңіне қазақ жағына шығып кетуі әдеттегі жәйт саналған.

Әйтсе де, екі ел арасындағы жанжал кейде үлкен ұрысқа айналып, бір жағы атамекен қонысын тастап кететін кезеңдері де болған. Осындай бір айқаста Қыпшақ жағы жеңіліп, Ноғайлы дәуірінің жырауы атанған Қазтуған:

Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салауалы менің ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалған бір тоқты

Жайылып мың қол болған жер, – деп басталатын атақты Еділмен қоштасу толғауын айтқан. Осы Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ.

Бұнымен айтысатын ақын: «Ер Тарғын» киссасында «бұл – өз өмірінде толғау айтып тоғыз ханды түзеткен кісі» деп келетін, бүкіл қазақтың қамын ойлап өткен Сыпыра жыраудың ұрапағы Арғынның ардагері сексеннен асқан қарт Қотан.

Хан ордасының алдына кілең би, батырлар алқа-қотан отырғаннан кейін Асан Қайғы айтысты бастады. Ол алдымен өзі іштегі күйігін сыртқа шығара ел-жұртының қамын сөз етіп біраз толғау айтты. Халыққа тарап кеткен:

Таза мінсіз асыл тас,
Су түбінде жатады.

Таза мінсіз асыл сөз,
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз

Шер толқытса шығады», – деп басталатын ұлы толғауын да осы жолы айтқан-ды. Бір бунап, бір босатқан науқастай, бойын қысқан жырын бітіріп барып «уф» деп демін алды. Содан кейін барып жыраулардың мына отырған қауымға өз руларының қайдан шыққанын, аттары неден алынғанын таныстырып өтуін бұйырды.

Қазтуған жырау безілдеген домбырасымен, ал Қотан тайшы ботасы өлген інгендей боздаған кәрі қобызымен Қыпшақ руы мен Арғын руының жетістіктерін, жеңістерін, ерліктерін елге паш етті.

...Ойға шомып кеткен Асан Қайғы енді басын көтерді:

– Бейбітшілік әрқашан халықтың көкейтесті мұраты, сен сол халық мұратын көкsep отырсың, Қотан жырау, – деді. – Бас бәйге сенікі, – енді ол Қазтуғанға қарады, – елдің елдігін, ердің ерлігін мадақтау о да бір паш өнеге, бірақ ерлік ел шабуға бағышталса езгілікке айналады. Демек, Жейхүн өзеніндей тасыған жырың үшін ортан бәйгені саған ұсынар едім, от ауызды, орақ тілді Қазтуған жырау, бірақ ақылгөй Қотан қарт Қыпшақтың өзге елге еткен қиянатын бетіңе басып, тұсаған жылқыдай өрісінді кеңіттірмеді. Сол себептен әлі де айтылмаған жырың қалған іспеттес. Қыпшақ құр ғана басқа елдерді шауып қойған жоқ қой, өз елін қорғағандағы ерлігін естісек дер едім...» (38-48 бб.).

Жазушы қазақ халқына белгілі жыраулар айтысы арқылы қазақ халқының іргелі Қыпшақ, Арғын руларының да ерліктерін паш етеді. Бұл жазушының тарихи шындықты жеткізудегі шығармашылық әдісі. Халық мұрасын жеткізу арқылы жазушы қазақ тарихындағы от ауызды, орақ тілді, көмейі бүлкілдеген көмекей әулиелерді толық сипаттай алған, сондықтан трилогия мазмұнында сол кезеңде өмір сүрген Асан Қайғы, Жиренше шешен бейнелері көркем суреттелген.

Асан Қайғы, негізінде, қазақ хандығын құрысқан және туған елі үшін қолайлы қоныс іздеген халық қамқоры ретінде, жер, ел және қоғам туралы болжамдар айтқан сәуегей философ бейнесінде сипатталады. Асан Қайғының аса маңызды еңбегі – желмая мініп, жеті жыл жер дүниені кезіп, ел-жұртына жақсы қоныс іздепті. Халық арасында «Асан Қайғы мен Әз Жәнібек» деген аңыз бар. Сол аңыздан алынған «Қырында киік жайлаған» деп басталатын үзіндіні жазушы «Алмас қылыш» романына енгізген. Мұның мазмұны бойынша халықты Оймауыт, Жем, Ойыл секілді шұрайлы жерлерге көшіруге кеңес берген Асан абыздың айтқанына қарамай, хандығының келешегін ойлаған Жәнібек бұл жолы да өз айтқанынан қайтпай, хандықты Асан Қайғы жайсыз деп сипаттаған Шу, Сарысу бойына қондырады. Ал «Алтын Орда» трилогиясында Асан Қайғының Жәнібек ханмен кездесуі көркем сипатталады. Бұл ретте абыз Асан Қайғы Жәнібекке Хан ордасын оңтайлы орналастыру туралы ойларын айтады: «Әрі-бері амандық сұрасып болғаннан кейін, Жәнібек қолындағы күміс кесесінен қымызды бір жұтып қойып Асан Қайғы қартқа қарады.

– Қайта оралуыңызға қарағанда, Алтын Ордаға кіндік боларлайық қоныс тапқан тәріздісіз ғой, қария, – деді, – Еділден артық өзені, Сақыстаннан артық даласы бар ол қай жер екен?

– Алдыменен көрген өзендерімді айтайын, деді, Асанқайғы, Шығысында ұзын аққан Ертісінді көрдім. Шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас. Сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы көрініп тұрған жер екен.

Сосын Асан Қайғы кесесінен қымызың бір ұрттап алып қайта сөйледі.

– Теріскейінде алты күнде ат семіртіп мінетін, көкпегінен қой көрінбей өретін Нұра барып құятын, жағасына мың сан жылқы сиятын, суы менен жары тең, жарлысы менен бары тең, кең аласы, көз жетпес боп көсілген, мал, адамы, тойынып-тойып есірген, көрікті өзен Есірді (Есіл өзенінің аңыз бойынша түпкі аты Есір екен – І.Е.) көрдім. Бірақ бұ да бізге, сірә, жер болмас. Орда тігіп қазақ онда ел болмас. Орманы жоқ, тауы жоқ, тек қызығар жауы көп. Айырылғандай күні бұрын шіркіннен, артыма қарап жаңылдым ойын-күлкіменен. Шыға алмадым

шеңберінен жат ойдың, Есіл Есір, сенің атың Есір емес енді Есіл... Есіл деген өкінішті оған ат қойдым.

Жұрт бұрынғысынан да тына қалды.

– Күнгеіінде тағы бір ұзын өзенің бар. Аты Сыр-Дария – деді Асан Қайғы күбірлей сөйлеп. – Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен. Қаратауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болу сонда ғана дұрыс екен деп ойладым. Бірақ бұ да Орданды тігуге келмейді екен.

– Неге? – деді Жәнібек. – Бұл тұсқа төніп тұрған қандай жау бар?

– Жау көп, – деді Асан Қайғы. – Сенің атаң Шыңғыс хан да Дешті қыпшақ жеріне осы арадан кірген жоқ па? Ескендір Зұлхарнайын да арғы бабамыз сақ даласына да, осы Жейхұн-Дариядан енбек болған. Хунулар осы өзен даласын басып өткен. Жоқ, бұл өзен де Шығыс, Шығыс күнгеі, Күнгеі жауларыңа таяу жер...

– Сөйтiп, шығысымда да, күнгеіімде де, теріскейімде де бiз Орда тұрғызар өзендi жер жоқ екен ғой, – дедi Жәнібек күлiмсiреп. – Онда осы Сарай-Беркеде қала беремiз де...

– Едiл, Жайық тұрғанда, – дедi қабағын сәл шытып бағанадан берi эзер шыдап отырған Төре би, – бөтен қоныс iздеп Жәнібек ханды құдай ұрған ба?

Асан Қайғы түксие қарады.

– Асықпа, Төре би, – дедi оған қарт жырау. – Алтын Орда астанасы жерiңнен кеткенменен, елiңнен кетпейдi...

– Хан Ордасы деген ел Ордасы, – дедi ол. – Орда халық үйiнiң алтын шаңырағы. Шаңырағы күйреп жерге құлаған жұрт, көзiнен айырылған бас келбеттi... Ақылды хан ел кiндiгiн жер шетiне құрмаса керек-тi. Ел шетiндегi Орда жау алуға жеңiл. Ал жер ортасындағы Орда, жау қолына оңай тимейтiнi кәмiл. Ол үшiн жаңа өздерiң көрдiңдер, мынау алып дала – кiлемнiң бiр шетiнен түрiп шолдағы шептердiң бәрiн жеңiп, сосын ғана жау Ордаға тиедi келiп. Қандай мықты әскер болмасын, бұл оңай емес. Бұнымды ешкiм бұрыс демес... Қауiптi өңiрден қоныс аудар.

– Қайда? – дедi Жәнібек хан тағы да.

– Жаңа айттым ғой, төрт жағында төрт өзенің бар. Алабы да кең, аларың да мол, бірақ сен оларға көшпе. Ордаң кіндігін, кешегі атаң Жошы таңдап алған Ұлы-Тау іргесіне сал. Дешті Қыпшақтың Сарыарқа атты дәл ортасына бар. Қай жағыңнан жау келсе де, соғыс алар елің көп, жерің көп. Жау қарауға тауы да биік, даласы да ел қонарлық – Жерұйық. Шығысында – Қаракенгір, Сарыкенгір ақ айдын селің бар. Батысында – жүз мың жылқы суарылса лайланбайтын Ақкөл мен Шойынды атты көлің бар. Теріскейінде – Арғын атаң тауларымен шектесіп Азақ теңізіне бергісіз Қорғалжың мен Теңіз шалқарың тұр... Алтын Орда кіндігін сол даланың ортасына апарып құр (108-113 бб.).

Қазақ әдебиетінде аңыз-роман, роман-хроника немесе көркемделген тарих деп атауға болатын жанрдың пайда болуын кездейсоқ, таң қаларлық құбылыс деп қарауға болмайды. Ауыз әдебиеті дәстүрі бүгінге дейін қатарласа өмір сүріп келе жатқан қазақ әдебиетінде мұндай «аралас» жанрлар орын тебуінде ерсілік жоқ. Себебі әдебиет зерттеуші Ю.Н.Тыняновтың пікірінше: «Жанр – тұрақсыз, қозғалыста болатын жүйе... жанр жүйе ретінде тербеледі. Ол басқа жүйелердің әсерінен пайда болады және өзге жүйелердің ағынына түсіп, көрінбей қалады» («Поэтика. История литературы. Кино», 256-257 бб.).

Қазақ ауыз әдебиеті өзінің бойына қаншама көркемдік күдірет дарытқан өзгеше құбылыс екені белгілі. Мұнда көркемдеу мен типтендірудің неше алуан кесек үлгілері, кейде бедерлі биіктері кездеседі. Қазақ жырлары мен аңыздарының бірқатары халықтық романдар тәрізді. Оларда элеуметтік таптық сипат, адамдар ісіне дәл, нақты мінездеме беру жиі ұшырайды. Соның жарқын мысалы – жазушының тарихи трилогиялары. Оқиғаны тартымды, тығыз, әсерлі етіп баяндауда халық аңыздары мен ертегілері дәстүрінен үйренетін тұстар бар екенін М.Әуезов және т.б. ғалымдар айтқан. Мұның терең мағынасы, ұлық ойы бар. Бүгінгі қазақ прозасында ауыз әдебиетінен ауысқан белгілерді тек кемшілік белгісі деп қарамай, солардың қандай идеяға, қалай қызмет етіп тұрғанына, көркемдік кестелерге

қаншалық жарастық тауып, кірігіп кеткендігіне қарай сөз еткен жөн.

Аңыз бен шежірені, тарих тізбегін үлкен тарихтық идеялар мен ірі қаһармандар мінезін мүсіндеу талабына жұмсай білуі тарих пен көркемдікті айырғысыз тұтастыққа жеткізуі, өткен кездер хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарихи тәжірибені, үлгілі сабақты, өнегені алға тартуы жағынан І.Есенберлиннің тарихи трилогиялары қазақ әдебиетінде оқшау орын алады. Тарихтың тереңінде жатқан, тіпті тарихи зерттеулердіңөзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетін байытатын, танығыштық, тәрбиелік мәні зор туынды.

«Жанталас» романында тарихи оқиғаларды бағалау, саралау түсіндіру жөнінде авторлық тұрғы берік сезіледі. Халықтың тарихтағы шешуші орнын көрсетуге, ел билеушілердің мүддесі бұқара мүддесінен алшақ жататынын аңғартуға жазушы жеткілікті көңіл бөлген. Белгілі тарихи қайраткерлерге шежіренің, аңыздың берген бағасымен шегеріліп қалмай, сол бағаның дұрыс не бұрыстығын ғылыми болжамдар тұрғысынан тексеріп шығуға автор жағдай жасаған.

Тарихи романдар көп ретте көмескі жатқан тарихымыздың бұралаң, шырғалаң жолдарын айқынырақ түсінуге көмектеседі, өткен өмірдің даңқты да, қасіретті де белестерімен таныстырады, оқушының өз елінің тарихы, оның белгілі қаһармандары туралы ұғымын ұлғайтады, тарихтың опық жегізген өкінішті құбылыстары мен қуанышты дәстүрлері туралы аса пайдалы сабақтар береді. Бұл сонымен қатар ауыз әдебиетінде, шежіреде қаламгер қаламын шақырып тұрған тақырыптар мен көркемдік мүмкіндіктері мол екенін де аңғартады.

Жалпы алғанда, тарихи роман авторлары осы жанрда өзіндік тың жолға түскенін, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің сәтті көркемдік қосындысы дерлік, оқушыны отаншылдық рухқа баулитын, дерегі мен керегі көп шығарма

тудырғанын әдебиетіміздің ұнамды ізденістері қатарында қарап бағалау парыз.

Қазақ халқының бай фольклорлық мұрасын өзінің тарихы туралы тарихи романдарға өзек етуі арқылы жазушылар халқымыздың рухани байлығын жаңғыртты, бұл – тарихи романдардың поэтикалық ерекшелігі. Фольклорда халықтың үш қасиеті – даналығы, ақындығы, батырлық сипаты көрініс табады. Фольклорлық жанрлар да өзге жанрлар секілді саф алтындай таза күйінде кездеспейді, олар көркем шығармада бір-бірімен өзара қабысып, жымдасып, тығыз байланыста болады.

I.Есенберлиннің, Қ.Мұханбетқалиұлының тарихи романдары деректердің сонылығымен сипатталады. Яғни қазақ даласындағы Шыңғыс хан ұрпағының екі жүз жылдық және қазақ тарихының бес жүз жылдық кезеңін қамтитынымен құнды, поэтикалық көркемдік сипаты мен ұлттық колорит жоғары бағаланады. Жалпы трилогияның көркемдік бейнесінде фольклорлық сарындар (қиял-ғажайып ертегілер, ұлттық дәстүрлер, мақал-мәтелдер, шешендік өнер, айтыс, билер шешімі т.б.) жиі кездеседі және өте тартымды беріледі.

Тарихи туындыларда аңыздар мен ауыз әдебиетінің озық үлгілері негізгі детальды құрайды, яғни фольклорлық, мифологиялық сарынмен байланысып отырады. Демек фольклор үлгілері тарихи шығармаға көркемдік реңк беріп, халық өмірінің қиындығын да, қуанышын да өлең-жырмен, шешендік сөздермен бейнелеп отырған, осы мұралар ұрпақ санасында шынайы тарихи деректермен шендесіп жатқаны белгілі болды.

Тарихи шығармалардағы аса мән беретін проблемалардың бірі – тарих пен көркемдік шындықтың ара қатынасы. Автор өз шығармаларында аталған мәселеге объективті тұрғыдан баға береді, яғни тарихи тақырыпқа шығарма жазуда тарихи жазба деректерді, ауызша жеткен ел аңыздарын, фольклорлық материалдарды молынан пайдаланғандығына көзіміз жетті. Жазушы шығармада оларды пайдаланудың әр түрлі тәсілдерін қолданады. Бірде тарихи деректі негіз етіп алып, шығарма мазмұнында қарама-қайшылықтарды туындатады. Мұндайда шығарма астарындағы тарихи дерек айқын байқалмайды немесе

тарихи қаңқасын ғана сақтайды. Кейбір жағдайда тарихи деректерді нақтырақ келтіреді. Әдетте жазушының шежірелік жазба деректерді пайдалануда білімділігін байқауға болады, ол шежірелік материалдарды өңдеп, көркейткізіп қолданады және тым әсірелеуге бармайды. Автордың тарихи фактілерді объективті көрсетудің шебері екенін байқаймыз. Сол деректің кімнен немесе қандай еңбектен алынғандығына дәл сілтеме жасайды. Мұндай құбылыс І.Есенберлиннің шығармасындағы құндылық бағыттарын айқындай түседі. Жазушы өз еңбегінің тарихи негізін биіктете түсу үшін осындай тәсілге мақсатты түрде барған. «Көшпенділер» трилогиясының сүбелі тұстары ондағы фольклорлық материалдардың молдығымен сипатталады. Бұл жалпы қазақ халқының тарихи ерекшелігінен туындаған қажеттілік болса керек. Өйткені қазақ халқы өзінің көне тарихын қағазға түсірген емес, оны көкірегіне түйіп, ұрпақтан ұрпаққа ауызша таратып отырған. Міне, жазушы осы детальды жақсы пайдалана білген.

Фольклор үлгілерінің барлығы дерлік І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогияларында кездеседі, мұның арасында мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бата сөздер, шежірелер, айтыс үлгілері, жырлар, шешендік толғаулар бар. Сонымен қатар фольклорлық материалдар екі түрлі формада көрінеді. Алғашында тарих жөніндегі көне жазба деректеріне қосымша материал ретінде қолданылса, ал екінші формада тарихи тұлғалардың портретін сомдауда кейіпкердің даралық бітімін жасаудың құралы ретінде пайдаланылады. Соның нәтижесінде «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогияларында шешендік сөз жарысының, билер дауының, ақындар айтысының небір тамаша картиналары көрініс береді.

«Алтын Орда» трилогиясындағы белгілі толғау Едіге батырға айтқан Кен-Жанбайдың сөзі де орынды әрі ұтымды қолданылып, туындының сюжеттік дамуында үлкен салмаққа ие болып тұр. «Қыпшақ пен ноғайлының әйгілі тоғыз батыры Есентай ұлы Құдайбердіні, Монтай руынан шыққан Қос Дәулет ерлерді, Арғынның ақ иығы Қарақожаны Қара Қыпшақтың ардагері Қобыландыны, Ақбалтыр, Ұлы Уақты, Монбұр ұлы Шуақты ертіп, қара халықтың өзі тәрізді даңқты ұлдарының

сөзін жерге тастамас деп, Кен-Жанбай батыр Едігенің соңынан қуып берді. Бұлар Еділ өзенінің жағасына жеткен кезде, Едіге қасындағы Темір-Құтлық пен Құнжақ оғлан үшеуі арғы бетке шығып үлгірген екен. Сонда, әрі қарай кеткелі тұрған Едігеге Кен-Жанбай өзінің атақты шақыру-толғауын айтқан:

«Ай, Едіге, қайт сана,
Қайтып Еділ өт сана,
Еңсесі биік боз Орда
Еңкейіп сәлем бер сана,
Ерні жұқа сары аяқ
Ер сарқытын іш сана.
Ал қара кіс үстінде
Топ береді ки сана.
Көк ала жорға ат мініп,
Көк дабылпаз байланып,
Тұтам бауы сары алтын
Ақ сұңқар құс береді,
Көл айнала шүй сана!»

Сонда Тоқтамысқа қаны қарая өшіккен Едіге «Мен кетермін, кетермін. Са-Темірге жетермін» деп басталатын атақты толғауын айтып Алтын Ордаға оралмай, Жағатай ұлысының жеріне кете барды. Артынан Тоқтамыс хан, тек бұл үшеуінің ғана кетпегенін, соңынан қоштасқалы барған Жәнеке қызын Едігенің өзімен бірге ала кеткенін естіді. Алтын Орда ханы Едігеге бұрынғысынан да жаман өшіге түсті» (311-б.). Кен-Жанбай мен Едігенің келесі кездесуінде осы айтыс одан әрі жалғасқан еді: «Кен-Жанбай ... батырдың бар көздегені Едіге. Осы бір кентте бірге өскен жолдасын ол бәленің басы санаған. Алтын Орданы билеймін деп бүкіл Дешті Қыпшақты бүлдірген, Қырым, Еділ-Жайық етіп екіге бөлген осы Едіге деп ұққан. Бір кезде Алтын Орданы жырымдаған Мамайдан қандай қашса, енді сол Мамайдың жолыменен келе жатқан Едігеге, сондай қарсы шықпақ болған. Едігенің көзін жоймай елде тыныштық болмайды деп ойлаған. Кешегі құрбы-құрдастығым, тай мініп, асыққа таласқан, бірге өткізген балалық шағын, бәрін-бәрін, ел бірлігі үшін құрбан етпек болған. Сол себептен екі әскері бетпе-бет кеп, енді ұрыс басталғалы тұрғанда, серке сан сәйгүлігін

ойнатып, Едігені жекпе-жекке шақырып, қан майданға шыға келген. Ол көк найзасын көлденең ұстап, күре тамыры білеудей боп ісініп Едіге тұрған жаққа бар дауысымен күжілдей толғай жөнелген.

Сөзімді бақыла Едіге,
Ақыл, ойдың пірі едің.
Сыр мен Жайық, Еділге,
Асқар таудай ірі едің!
Кәнекей, қорға жаныңды.
Жекпе-жекке түсейін,
Өлейін, не қаныңды, –
Халқым деп қазір ішейін!

Едіге ашулана қалды. Астындағы теңбіл көгін тебініп қап, алға шыға келді. Адамға атылатын ырбыздай, екі бетінен түгі шығып, күжірейіп, бір сәт бұ да тақпақтап кетті.

Бірге өскен дос едің,
Қылышы қанды Кен-Жанбай,
Ақылға жастан бос едің,
Келесің содан бір танбай!
Жиырма жылдай басқарды
Ордаңды анау Тоқтамыс,
Ол алды қандай асқарды,
Бітірді қандай жақсы іс?!
Дүркін-дүркін жау шапты
Ұлы Қыпшақ даласын!
Толарсақтан қан ақты,
Жаза алмай халқың жарасын!

Бұдан әрі батырлар сөзге келмеді. Теңбіл көк тұлпар мінген Едіге мен серке сан сәйгүлік мінген Кен-Жанбай, екі жақтан созыла шауып, ортаға шыға берді...» (416-420 бб.).

Тарихи романдар – халық тарихын шынайы суреттеуде және халықтың өзін өзіне таныстыруда қызмет ететін көркем құрал. Тарихи шығармалардың көтеретін жүгі ауыр. Тарихи туындылардың көркемдік маңыздылығы – тарихты бұрмаламай суреттеп, әрі халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, жөн-жоралғыларын барынша айқын, анық бояуымен әрі сол кезеңдегі айшықтармен айнытпай бейнелеуінде болса, тәрбиелік

маңыздылығы – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрін, халық шежіресін, рухани мұраларды кейінге мирас етуде, жас өскінді өз тарихы мен халқын сүюге тәрбиелеуде атқаратын қызметінде, ал танымдық маңыздылығы – көркем шығарма арқылы ел тарихының ақтаңдақтарын, тарих сахнасынан еріксіз өшірілген оқиғаларды, тарихи шындықтарды қалпына келтіру, оқырманға жеткізу.

Тарихи роман авторлары қазақ әдебиетінде қозғалмаған тақырыпта қалам тартып, тыңнан түрен салды. Тоталитарлық жүйе мен кеңестік идеологияның құрсаулы цензурасынан тайсалмай, ұлтшылдық жаласына ілігуден қорықпай қазақ тарихындағы ел билеушілердің, билер мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық міндеті деп санады. Қазақ халқының ұлағатты салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушылар қаламымен сәнді, нақышты, өрнекті тұсқиздей өрілді. Дана халқының бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы талайлы тарихын бедерлеу жазушылардың Азаматтық парызының биігі саналады.

Тарихи романдар синтетикалық жанр талаптарына сәйкес келеді. Бұл романдардың ең басты ерекшелігі – олардың халықтың ұлттық дәстүріне жақындығы мен тұрмыс-тіршілігіне етене туыстығы, эпикалық атмосферасының ұлттық характерлермен, ұлттық психологизммен ажырамас бірлікте сипатталатындығы.

Әдебиетіміздегі тарихи туындыларда тарихи тұлғаларды көркемдік-тарихи негізде сомдау ерекшелігі орын алады. Тарихи дәуірлердің басты оқиғаларын бейнелеуде диалог, монолог, пейзаж, портрет, авторлық баяндау тәрізді көркемдік-психологиялық элементтер қолданылады. Тарихи роман композициясы мен сюжетіндегі тарихи оқиғалар мен жағдайлардың кескінделуінде деректер мен фольклорлық мұралар өзара бірлікте қолданылады. Жазушылар тарихи кейіпкерлер портретін жасауда, тарихи құжаттарды, фольклор мұраларын шеберлікпен пайдаланады.

Тарихи романдар – халық тарихын шынайы суреттеуде және халықтың өзін өзіне таныстыруда қызмет ететін көркем құрал. Тарихи шығармалардың көтеретін жүгі ауыр. Тарихи туындылардың көркемдік маңыздылығы – тарихты бұрмаламай суреттеп, әрі халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, жөн-жоралғыларын барынша айқын, анық бояуымен әрі сол кезеңдегі айшықтармен айнытпай бейнелеуінде болса, тәрбиелік маңыздылығы – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрін, халық шежіресін, рухани мұраларды кейінге мирас етуде, жас өскінді өз тарихы мен халқын сүюге тәрбиелеуде атқаратын қызметінде, ал танымдық маңыздылығы – көркем шығарма арқылы ел тарихының ақтаңдақтарын, тарих сахнасынан еріксіз өшірілген оқиғаларды, тарихи шындықтарды қалпына келтіру, оқырманға жеткізу.

Бақылау сұрақтары:

1. Тарихи романдардағы көркем уақыт пен тарихи кеңістіктің байланысын қалай анықтауға болады?
2. Тарихи туындылардағы отансүйгіштік идеясының көрінісі.
3. Тарихи роман кейіпкерін сомдау арқылы жас ұрпақ тәрбиесіне үлес қоса аламыз ба?
4. Фольклорлық үлгілердің тарихи романдағы қызметі қандай?
5. Аңыздар мен әпсаналардың көркемдік қызметін анықтаңыз.

ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚ ТАҚЫРЫПТАРЫ

1. Тарихи романның зерттелуі
2. Жанр және роман
3. Тарихилық проблемасы
4. Тарихи романдағы «готикалық» проблемасы
5. Тарихи роман инварианты
6. Тарихи романдардың жанрлық ерекшеліктері
7. Тарихи және көркемдік шындық
8. Көркем характер жасау принциптері
9. Тарихи шығармалардағы кейіпкер мен жағдай
10. Тарихи романдардағы образ жасау ерекшеліктері
11. Тарихи тұлғалар образын сомдаудағы деректілік пен көркемдік
12. Тарихи шығармалардағы хандардың көркем бейнесі
13. Тарихи проза мен поэзиядағы билер бейнесі
14. Тарихи туындылардағы ақын-жыраулар бейнесі
15. Тарихи романдардағы батырлардың қаһармандық бейнесі
16. Тарихи роман жанрының жинақтаушылық сипаты
17. Тарихи прозалық шығармалардағы тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы мәселесі
18. Тарихи романдардағы фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерінің қолданылуы
19. Әлем әдебиетіндегі тарихилық проблемасының зерттелуі
20. Қазақ әдебиетіндегі тарихилық проблемасының зерттелуі
21. Тарихи роман тілі туралы зерттеулер
22. Тарихи прозадағы психологизм
23. Тарихи романдарда қолданылатын көркемдік құралдар мен әдіс-тәсілдер
24. Қазақ ғалымдары Р.Бердібай, Ш.Елеуқенов, Т.Сыдықов, Қ.Алпысбаевтың тарихи проза саласындағы зерттеулеріне талдау жасау

25. Тарихи роман туралы Г.Ленобль, С.Петров, Р.Мессер зерттеулеріне талдау жасау

26. ХІҮ-ХҮІІ ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихилығы

27. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы жыраулар мұрасындағы тарихи оқиғалардың көрінісі

28. Нысанбай жырау мұраларындағы Кенесары мен Наурызбай бейнелері

29. Досқожа, Күдеріқожа, Орынбай, Дулат, Мұрат, Шортанбай мұраларындағы халық тарихының жырлануы

30. ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы жазба әдебиеттегі тарихилық

31. Абайдың «Ескендір» поэмасы және дүние жүзі тарихы

32. Махамбет туындыларындағы халық тағдырының бейнеленуі

33. Қазақ тарихын суреттеуге арналған Ы.Шөреков, М.Серәлин, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Н.Орманбетов, Ә.Кердері, М.Көпеев, Б.Ержанов, Ғ.Қарашев, С.Торайғыров, М.Дулатов шығармалары

34. Тәуелсіздік кезіндегі тарихи романдардың тақырыбы мен идеясы

35. Оқуға және талдауға ұсынылатын тарихи романдар:

- М.Әуезов «Абай жолы»
- Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер»
- І.Есенберлин «Көшпенділер», «Алтын Орда»
- Ш.Мұртаза «Қызыл жебе», «Жұлдыз көпір», «Қыл көпір», «Тамұқ»
- Ә.Әлімжанов «Жаушы», «Махамбеттің жебесі», «Отырардан келген сый»
- Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң»
- С.Сматаев «Елім-ай», «Жарылғап батыр»
- Х.Әдібаев «Отырар ойраны»
- Б.Жандарбеков «Саки»
- М.Мағауин «Аласапыран»
- Д.Досжанов «Жібек жолы»
- Қ.Жұмаділов «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз»
- Б. Қыдырбекұлы «Алатау»

- Қ.Исабай «Серт», «Шоң би»
- Р.Тоқтаров «Абайдың жұмбағы»
- К.Сегізбаев «Беласқан»
- Ж.Ахмади «Шырғалаң», «Есенгелді би»
- Ұ.Доспамбет «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы»
- М.Есләмғалиұлы «Әйтеке би»
- Қ.Салғараұлы «Қазақтың қилы тарихы», «Қазақтар»
- Ә.Сарай «Еділ-Жайық»
- Т.Зәкенұлы «Көк бөрілердің көз жасы»
- Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»

МӘНЖАЗБА ТАҚЫРЫПТАРЫ

1. Р.Бердібай еңбектеріндегі тарихи роман мәселесі
2. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы жыраулық мұра, ақындық дәстүр және тарих
3. Абайдың «Ескендір» поэмасы арқылы дүниежүзілік тарихпен байланыс орнатуы
4. Махамбет туындыларындағы қазақ халқының тағдыры
5. Ы.Шөреков туындыларындағы қазақ тарихының көрінісі
6. М.Серәлин туындыларындағы халық тағдыры
7. Ш.Құдайбердиев туындыларында қазақ тарихының көркем бейнеленуі
8. М.Дулатов туындыларындағы қазақ тарихының бейнеленуі
9. Н.Орманбетов туындыларындағы халықы өмірінің бейнеленуі
10. Ә.Кердері туындыларындағы қазақ тарихының көрінісі
11. М.Ж.Көпеев қазақ тарихының көрінісі
12. Б.Ержанов туындыларындағы қазақ халқының тағдыры
13. Ғ.Қарашев туындыларындағы қазақ тарихының көрінісі
14. С.Торайғыров туындыларындағы тарихи оқиғалардың суреттелуі
15. Т.Сыдықовтың тарихи роман туралы зерттеулері
16. Қ.Алпысбаев зерттеулеріндегі тарихи роман мәселесі
17. Қ.Ергөбектің тарихи проза туралы пікірлері
18. Р.Сыздық зерттеулеріндегі тарихи роман тілі мәселесі
19. К.Сыздықов зерттеулеріндегі әуезовтану мәселелері және тарихи проза дәстүрі
20. Ж.Дәдебаев еңбектеріндегі тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселесі
21. С.Қирабаев еңбектеріндегі тарихи роман мәселелері
22. М.Қаратаев – тарихи романдарды зерттеуші
23. Ш.Елеуқенов зерттеулеріндегі тарихи проза мәселесі
24. Ж.Тілепов зерттеулеріндегі тарихи жырлар мәселесі
25. Тарихи роман авторының шығармашылық зертханасы

26. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы тарихи прозаның үздік үлгісі ретінде

27. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы – тарихи роман жанрындағы биік белес

28. М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы тарихи шындықтың көркемдік шешімі

29. Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясының зерттелуі

30. Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» романдарындағы Әбілқайыр хан тұлғасы

31. Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романының көркемдік ерекшелігі

32. Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогиясындағы Қабанбай батырдың көркем бейнесі

33. Ә.Әлімжановтың тарихи романдарының зерттелуі

34. С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім

35. Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романындағы Сырым Датұлының көркем бейнесі

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. Қазақ тарихи романдарының поэтикасын зерттеген кім?

- a) Б.А.Жетпісбаева
- b) А.М.Мұсаев
- c) Ө.Көзбеков
- d) М.Әдібаев
- e) Т.Сыдықов.

2. Көркем шығарманың деңгейлері:

- a) идеялық-эстетикалық
- b) жанрлық-композициялық
- c) тілдік
- d) идеологиялық
- e) аталғандардың барлығы.

3. Материалистік эстетика тұрғысынан нағыз суреткерге тән ерекшеліктер:

- a) сезім, бақылау
- b) қиял, интуиция
- c) өмірбаян, парасат
- d) шеберлік, шабыт
- e) аталғандардың барлығы.

4. Көркем шығарманың арқауы не?

- a) аспан бейнесі
- b) жан-жануарлар тіршілігі
- c) табиғат бейнесі
- d) адам тағдыры
- e) жердегі тіршілік.

5. Лирикалық кейіпкер дегеніміз кім?

- a) күлкілі кейіпкер
- b) сахнада көзбе-көз, қолма-қол жасалатын көркем бейне
- c) әдебиеттегі адам бейнесінің ең сымбатты, шынайы түрі
- d) кескін-кейпі, мінез-құлқы, іс-әрекетімен тұтас көрінген

дараланған тип

- e) сыршыл, өлең-жырлардағы ақынның өз бейнесі.

6. Көркемдік әдіс тұрғысынан образдың қандай түрлері бар?

- a) романтикалық, реалистік
- b) геройлық
- c) фантастикалық
- d) эпикалық, драмалық, лирикалық
- e) аталғандардың барлығы.

7. Типтілік дегеніміз не?

a) кейіпкерді ақиқат белгілерін бейнелеу арқылы көрсету
b) ақиқат өмірдегі тірі кісілерден әдеби шығармадағы жанды бейнелер туғызудың аса қиын, күрделі және әрқашан тың, тынымсыз hareketі

c) адамның ішкі болмысы, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық құлқы, барлық психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы

- d) кейіпкерді жанама белгілерін көрсету арқылы бейнелеу
- e) аталғандардың барлығы.

8. Мінез дегеніміз не?

a) кейіпкерді ақиқат белгілерін бейнелеу арқылы көрсету
b) ақиқат өмірдегі тірі кісілерден әдеби шығармадағы жанды бейнелер туғызудың аса қиын, күрделі және әрқашан тың, тынымсыз hareketі

c) адамның ішкі болмысы, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық құлқы, барлық психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы

- d) кейіпкерді жанама белгілерін көрсету арқылы бейнелеу
- e) аталғандардың барлығы.

9. Әдеби тек тарапынан келгенде образды қалай бөлуге болады?

- a) романтикалық, реалистік
- b) геройлық
- c) фантастикалық
- d) эпикалық, драмалық, лирикалық
- e) аталғандардың барлығы.

10. Көркем шығарманы талдаудың құрылымдық-семиотикалық әдісін қолданған кім?

- a) В.Б.Шкловский

- b) Б.В.Томашевский
- c) В.В.Виноградов
- d) М.М.Бахтин
- e) Ю.М.Лотман.

11. Қазақ романдарының поэтикасын зерттеген кімдер?

- a) М.Атымұв, Т.Сыдықов, Р.Бердібаев
- b) М.Базарбаев, Б.Кәрібаева, Р.Бердібаев
- c) Қ.Аманжолов, Т.Әбдірахманова, Р.Бердібаев
- d) С.Қасенов, М.Базарбаев, Р.Бердібаев
- e) З.Қабдолов, Қ.Жұмалиев, Р.Бердібаев.

12. Жанр дегеніміз не?

a) әр түрлі мағынадағы, бірақ дыбысталуы бірдей сөздердің қатар қолданылуы

b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы

c) реалды мен фантастикалық, трагедиялық пен комедиялықты қатар қолдана отырып, шынайы бейнені бұрмалау

d) бір текке жататын көркем шығармалардың түрі

e) аталғандардың барлығы.

13. Мәтінді талдаудың аспектілерін көрсетіңіз:

a) сөз, тіл

b) шығарманың мазмұны, композициялық құрылымы, тілдік көркемдік құралдары

c) өмірбаян, парасат

d) шеберлік, шабыт

e) аталғандардың барлығы.

14. Мәтіндегі ең маңызды көркемдік құралдар:

a) сөз, тіл

b) қиял, интуиция

c) көркемдік уақыт пен көркемдік кеңістік

d) текстология, историография, библиография

e) аталғандардың барлығы.

15. «Әдебиет» сөзі қандай мағынаны білдіреді?

a) латын: салыстыру

b) латын: сықақ, нұсқау

c) латын: образ

d) араб: сөз, асыл сөз

e) латын: қайғы.

16. Әдебиет туралы ғылымның салаларын көрсетіңіз:

a) әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдебиет сыны

b) көркем шығарма

c) көркем шығарманы талдау

d) көркем шығарманың құрылымы

e) аталғандардың барлығы.

17. Әдебиет теориясының зерттейтін нысандары?

a) көркем тіл теориясы

b) көркем әдебиеттің болмысы мен бітімі, әдеби шығарманың сыры мен сипаты, әдеби дамудың мағынасы мен мәні

c) көркем әдебиеттің қалай пайда болғаны, қалай қалыптасқаны, қандай жолмен дамығаны туралы теориялар

d) нақты әдеби туындыны жан-жақты талдап, оның идеялық-көркемдік құнын белгілеп, өз кезінің эстетикасы үшін мәні мен маңызын анықтау мәселелерін

e) аталғандардың барлығы.

18. Әдебиет тарихының зерттейтін нысандары?

a) көркем тіл теориясы

b) көркем әдебиеттің болмысы мен бітімі, әдеби шығарманың сыры мен сипаты, әдеби дамудың мағынасы мен мәні

c) көркем әдебиеттің қалай пайда болғаны, қалай қалыптасқаны, қандай жолмен дамығаны туралы теориялар

d) нақты әдеби туындыны жан-жақты талдап, оның идеялық-көркемдік құнын белгілеп, өз кезінің эстетикасы үшін мәні мен маңызын анықтау мәселелерін

e) аталғандардың барлығы.

19. Әдебиет сыны нені қарастырады?

a) көркем әдебиеттің өзіне және әдебиет туралы ғылымға байланысты көрсеткіштер мен анықтамалар, шолулар мен сілтемелер жиынтығы

b) әдеби туындылардың тексін зерттеп, танудың принциптері мен әдістерін жинақтайтын арнаулы ғылыми пән

c) әдебиет теориясының, тарихының, сынының ғасырлар бойғы тарихи дамуы туралы дәйектемелер мен деректер, мәліметтер мен материалдар жинағы

d) нақты әдеби туындыны жан-жақты талдап, оның идеялық-көркемдік құнын белгілеп, өз кезінің эстетикасы үшін мәні мен маңызын анықтау мәселелерін

e) аталғандардың барлығы.

20. Әдебиет туралы ғылымның жанама тараулары:

a) текстология, историография, библиография

b) лингвистика, историография, библиография

c) компаративистика, историография, библиография

d) постмодернизм, историография, библиография

e) аталғандардың барлығы.

21. Текстология дегеніміз не?

a) көркем әдебиеттің өзіне және әдебиет туралы ғылымға байланысты көрсеткіштер мен анықтамалар, шолулар мен сілтемелер жиынтығы

b) әдеби туындылардың тексін зерттеп, танудың принциптері мен әдістерін жинақтайтын арнаулы ғылыми пән

c) әдебиет теориясының, тарихының, сынының ғасырлар бойғы тарихи дамуы туралы дәйектемелер мен деректер, мәліметтер мен материалдар жинағы

d) нақты әдеби туындыны жан-жақты талдап, оның идеялық-көркемдік құнын белгілеп, өз кезінің эстетикасы үшін мәні мен маңызын анықтау мәселелерін

e) аталғандардың барлығы.

22. Хронотоп теориясының негізін салған кім?

a) В.Б.Шкловский

b) Б.В.Томашевский

c) В.В.Виноградов

d) М.М.Бахтин

e) Ю.М.Лотман.

23. Әдебиетке «реализм» ұғымын енгізген кім?

a) Д.Дидро

b) Н.Буало

c) Р.Декарт

d) Г.Лессинг

e) Г.Гейне.

24. Жанр сөзі қандай мағынаны білдіреді?

a) француз: тек, түр

- b) латын: сықақ, нұсқау
- c) латын: образ
- d) араб: сөз, асыл сөз
- e) латын: қайғы.

25. Әдебиеттің тектерін көрсетіңіз:

- a) поэма, лирика, драма
- b) эпос, лирика, драма
- c) баллада, лирика, драма
- d) эпос, лирика, комедия
- e) аталғандардың барлығы.

26. Шағын көлемді эпикалық түрлерді көрсетіңіз:

- a) роман, эпопея
- b) эклога, сонет, эпиталама
- c) очерк, новелла, оқиғалы өлеңдер
- d) повесть, поэма
- e) аталғандардың барлығы.

27. Орта көлемді эпикалық түрге не жатады?

- a) роман, эпопея
- b) эклога, сонет, эпиталама
- c) очерк, новелла, оқиғалы өлеңдер
- d) повесть, поэма
- e) аталғандардың барлығы.

28. Әдеби шығарманың түрлерін көрсетіңіз:

- a) әңгіме, роман
- b) баллада, поэма
- c) комедия
- d) трагедия
- e) аталғандардың барлығы.

29. Кең көлемді эпикалық түрлерді көрсетіңіз:

- a) роман, эпопея
- b) эклога, сонет, эпиталама
- c) очерк, новелла, оқиғалы өлеңдер
- d) повесть, поэма
- e) аталғандардың барлығы.

30. «Эпос» сөзінің мағынасын түсіндіріңіз:

- a) француз: «парақ»
- b) итальян: «сылдырлау, сыңғырлау»

с) грек: «баяндау, әңгімелеу, тарихтап айту»

d) грек: «суреттеу, сурет»

e) итальян: «жаңалық, соны сөз».

31. Эпос дегеніміз не?

a) табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғаға айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян

b) әсіре қиял аралас фантастикалық хикая

c) адам өмірінде, не хайуанат дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсіре әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая

d) өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр

e) сатиралық сипатта жазылатын сықақ шығарма.

32. Эпосқа тән айрықша сипатты көрсетіңіз:

a) шумақ

b) абзац

c) секстет

d) квартет

e) эпикалық құлаш.

33. Миф дегеніміз не?

a) табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғаға айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян

b) әсіре қиял аралас фантастикалық хикая

c) адам өмірінде, не хайуанат дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсіре әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая

d) өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр

e) сатиралық сипатта жазылатын сықақ шығарма.

34. Аңыз дегеніміз не?

а) табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғаға айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян

б) әсіре қиял аралас фантастикалық хикая

с) адам өмірінде, не хайуанат дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсіре әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая

д) өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр

е) сатиралық сипатта жазылатын сықақ шығарма.

35. Ертегі дегеніміз не?

а) табиғат құпияларын, адам не қоғам өмірінің сан алуан сырын қиял-ғажайып оқиғаға айналдыра бейнелейтін фантастикалық баян

б) әсіре қиял аралас фантастикалық хикая

с) адам өмірінде, не хайуанат дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсіре әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая

д) өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр

е) сатиралық сипатта жазылатын сықақ шығарма.

36. Мысал дегеніміз не?

а) шындықты адамның көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне астастыра суреттейтін терең психологиялық шығарма

б) адам өмірінде, не хайуанат дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсіре әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая

с) күрделі құбылыстар мен оқиғаларды, адам тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі, эпикалық не лирикалық сипаттағы өлеңмен суреттеу

д) сатиралық сипатта жазылатын сықақ шығарма

е) аталғандардың барлығы.

37. Арнау дегеніміз не?

а) шындықты адамның көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне астастыра суреттейтін терең психологиялық шығарма

б) адам өмірінде, не хайуанат дүниесінде болуға лайық, әр алуан қызық, кейде тіпті ғажайып оқиғаларды ойдан шығарып, өсre әңгімелейтін көркем баян, әсерлі хикая

с) күрделі құбылыстар мен оқиғаларды, адам тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі, эпикалық не лирикалық сипаттағы өлеңмен суреттеу

д) баяғының серілік сезімдерін мадақтайтын көне әуен

е) көлемді шығармаға беташар, немесе жеке адамға бағыштау түрінде жазылған өлең.

38. Фольклор поэтикасын зерттеген қазақ ғалымы?

а) М.Атымов

б) С.Қасқабасов

с) С.Қасенов

д) Б.Кәрібаева

е) Р.Бердібаев.

39. Қазақ әдебиетінде шешендік сөздер поэтикасын зерттеген кім?

а) М.Атымов

б) С.Қасқабасов

с) С.Қасенов

д) Б.Кәрібаева

е) Р.Бердібаев.

40. Қазақ батырлық жырларының поэтикасын зерттеген кім?

а) М.Атымов

б) Б.Кәрібаева

с) С.Қасенов

д) Ш.Ыбыраев

е) С.Қасқабасов.

41. Поэтикадағы наррация теориясын жасаған кімдер?

а) Б.М.Эйхенбаум, В.В.Виноградов

б) Б.В.Томашевский, В.М.Жирмунский

с) В.В.Виноградов, В.М.Жирмунский

д) А.А.Горнфельд, В.М.Жирмунский

е) Х. фон Маре, К.Фидлер.

42. Суреткерге тән ерекшеліктер қандай?

- a) сезім, бақылау
- b) қиял, интуиция
- c) өмірбаян, парасат
- d) шеберлік, шабыт
- e) аталғандардың барлығы.

43. Н.Буалоның поэтика мәселесі туралы еңбегін көрсетіңіз:

- a) «Поэзия ғылымы»
- b) «Эстетика»
- c) «Тарихи поэтика»
- d) «Поэтика»
- e) «Поэтикалық өнер».

44. Горацийдің поэтика туралы еңбегін көрсетіңіз:

- a) «Сөздің тірілуі»
- b) «Эстетика»
- c) «Тарихи поэтика»
- d) «Поэтика»
- e) «Поэзия ғылымы».

45. В.Г.Белинскийдің поэтика мәселесін зерттеуге арналған еңбегін көрсетіңіз:

- a) «Поэзияның тектер мен түрлерге бөлінуі»
- b) «Сөздің тірілуі»
- c) «Тарихи поэтика»
- d) «Поэтика»
- e) «Поэзия ғылымы».

46. Ю.Н.Тыняновтың поэтиканы зерттеуге арналған еңбегін көрсетіңіз:

- a) «Эстетика»
- b) «Өлең тілінің проблемасы»
- c) «Тарихи поэтика»
- d) «Поэтика»
- e) «Поэзия ғылымы».

47. Көркем шығарманың тілі туралы ғылымның негізін салған кім?

- a) В.Б.Шкловский
- b) Б.В.Томашевский

- c) В.В.Виноградов
- d) М.М.Бахтин
- e) Ю.М.Лотман.

48. Пролог дегеніміз не?

- a) сезім, бақылау
- b) қиял, интуиция
- c) көркем шығармаға кіріспелердің бір түрі
- d) әсіре қиял аралас фантастикалық хикая
- e) повесть, поэма.

49. Поэтика қағидалар жүйесіне қашан енгізілді?

- a) орта ғасырларда
- b) реализм дәуірінде
- c) романтизм дәуірінде
- d) классицизм дәуірінде
- e) XX ғасырда.

50. Қазақ көркем прозасындағы символ поэтикасын зерттеген кім?

- a) Б.А.Жетпісбаева
- b) С.Әлімжанова
- c) Ө.Көзбеков
- d) Т.Сыдықов, Н.Шауқаманова
- e) А.Егеубаев.

51. Қазақ прозасындағы сатира мен юмор поэтикасын зерттеген кім?

- a) А.М.Мұсаев
- b) С.Әлімжанова
- c) Ө.Көзбеков
- d) Т.Сыдықов, Н.Шауқаманова
- e) А.Егеубаев.

52. М.Әуезов прозасының поэтикасын кім зерттеген?

- a) С.Әлімжанова
- b) Ж.Балмағанбетова
- c) Ө.Көзбеков
- d) М.Әдібаев
- e) А.Егеубаев.

53. Ә.Нұрпейісов романдарының поэтикасын зерттеуші:

- a) Ж.Балмағанбетова
- b) С.Әлімжанова
- c) Ө.Көзбеков
- d) Т.Сыдықов, Н.Шауқаманова
- e) А.Егеубаев.

54. Аллегория дегеніміз не?

- a) идеяны зат түрінде бейнелеу
- b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы
- c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы
- d) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту
- e) аталғандардың барлығы.

55. Аллитерация дегеніміз не?

- a) сөз басында дауысты дыбыстардың қайталанып келуі
- b) сөз басында дауыссыз дыбыстардың қайталанып келуі және маңызды сөздерді бөліп көрсету
- c) өлеңнің басында сөздердің, сөздер тобының қайталанып келуі
- d) сөздер мен сөз тіркестерінің, құрылымдардың мағынаны күшейту үшін қайталанып келуі
- e) аталғандардың барлығы.

56. Анафора дегеніміз не?

- a) сөз басында дауысты дыбыстардың қайталанып келуі
- b) сөз басында дауыссыз дыбыстардың қайталанып келуі және маңызды сөздерді бөліп көрсету
- c) өлеңнің басында сөздердің, сөздер тобының қайталанып келуі
- d) сөздер мен сөз тіркестерінің, құрылымдардың мағынаны күшейту үшін қайталанып келуі
- e) аталғандардың барлығы.

57. Антитеза дегеніміз не?

- a) көркемдік қуатын күшейту мақсатында бейнелеуді қатты үлкейту
- b) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту
- c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы

d) қарама-қарсы мағынадағы сөздерді қарсы қою арқылы бейнелеуді күшейту

e) сөзді қарама қарсы мағынасында образды түрде қолдану.

58. Поэтика сөзі қай ұғыммен мағыналас?

a) әдебиет теориясы

b) тіл білімі

c) салыстырмалы әдебиеттану

d) әдеби тіл

e) әдебиет сыны.

59. Гипербола дегеніміз не?

a) көркемдік қуатын күшейту мақсатында бейнелеуді қатты үлкейту

b) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту

c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы

d) қарама-қарсы мағынадағы сөздерді қарсы қою арқылы бейнелеуді күшейту

e) сөзді қарама қарсы мағынасында образды түрде қолдану.

60. Градация дегеніміз не?

a) көркемдік қуатын күшейту мақсатында бейнелеуді қатты үлкейту

b) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту

c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы

d) қарама-қарсы мағынадағы сөздерді қарсы қою арқылы бейнелеуді күшейту

e) сөзді қарама қарсы мағынасында образды түрде қолдану.

61. Гротеск дегеніміз не?

a) әр түрлі мағынадағы, бірақ дыбысталуы бірдей сөздердің қатар қолданылуы

b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы

c) реалды мен фантастикалық, трагедиялық пен комедиялықты қатар қолдана отырып, шынайы бейнені бұрмалау

d) бір текке жататын көркем шығармалардың түрі

e) аталғандардың барлығы.

62. Инверсия дегеніміз не?

- a) идеяны зат түрінде бейнелеу
- b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы
- c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы
- d) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту
- e) мағыналық және стилистикалық әр беру үшін сөздердің қалыптасықан ережеге сай орналаспауы

63. Литота дегеніміз не?

- a) идеяны зат түрінде бейнелеу
- b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы
- c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы
- d) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту
- e) аталғандардың барлығы.

64. Композиция дегеніміз не?

- a) бүтіннің орнына бөлшекті көрсететін метонимияның бір түрі
- b) екі құбылысты салыстыра қолдану арқылы бір құбылысты түсіндіру
- c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы
- d) көркем шығарманың құрылымы, оның көркемдік компоненттерінің орналасуы және байланысы
- e) аталғандардың барлығы.

65. Метафора дегеніміз не?

- a) бүтіннің орнына бөлшекті көрсететін метонимияның бір түрі
- b) екі құбылысты салыстыра қолдану арқылы бір құбылысты түсіндіру
- c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы
- d) көркем шығарманың құрылымы, оның көркемдік компоненттерінің орналасуы және байланысы
- e) ұқсастықтарына байланысты сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы қолданылуы

66. Метонимия дегеніміз не?

а) уақыт, кеңістік немесе себепті жақындығына негізделген сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы образды түрде қолданылуы

б) қарама қарсы мағынадағы сөздердің қатар келіп, бір мағынаны беруі

с) табиғат құбылыстарын адам бейнесінде суреттеу

д) бірдей бейнелеу құралдарының мәтіннің әр бөлігінде тұрып, әр түрлі образдар жасауы

е) аталғандардың барлығы.

67. Оксюморон дегеніміз не?

а) уақыт, кеңістік немесе себепті жақындығына негізделген сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы образды түрде қолданылуы

б) қарама қарсы мағынадағы сөздердің қатар келіп, бір мағынаны беруі

с) табиғат құбылыстарын адам бейнесінде суреттеу

д) бірдей бейнелеу құралдарының мәтіннің әр бөлігінде тұрып, әр түрлі образдар жасауы

е) аталғандардың барлығы.

68. Кейіптеу дегеніміз не?

а) уақыт, кеңістік немесе себепті жақындығына негізделген сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы образды түрде қолданылуы

б) қарама қарсы мағынадағы сөздердің қатар келіп, бір мағынаны беруі

с) табиғат құбылыстарын адам бейнесінде суреттеу

д) бірдей бейнелеу құралдарының мәтіннің әр бөлігінде тұрып, әр түрлі образдар жасауы

е) аталғандардың барлығы.

69. Параллелизм дегеніміз не?

а) уақыт, кеңістік немесе себепті жақындығына негізделген сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы образды түрде қолданылуы

б) қарама қарсы мағынадағы сөздердің қатар келіп, бір мағынаны беруі

с) табиғат құбылыстарын адам бейнесінде суреттеу

d) бірдей бейнелеу құралдарының мәтіннің әр бөлігінде тұрып, әр түрлі образдар жасауы

e) аталғандардың барлығы.

70. Қайталау дегеніміз не?

a) бүтіннің орнына бөлшекті көрсететін метонимияның бір түрі

b) екі құбылысты салыстыра қолдану арқылы бір құбылысты түсіндіру

c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы

d) көркем шығарманың құрылымы, оның көркемдік компоненттерінің орналасуы және байланысы

e) сөздер мен сөз тіркестерінің, құрылымдардың мағынаны күшейту үшін қайталанып келуі.

71. Синекдоха дегеніміз не?

a) бүтіннің орнына бөлшекті көрсететін метонимияның бір түрі

b) екі құбылысты салыстыра қолдану арқылы бір құбылысты түсіндіру

c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы

d) көркем шығарманың құрылымы, оның көркемдік компоненттерінің орналасуы және байланысы

e) аталғандардың барлығы.

72. Салыстыру дегеніміз не?

a) бүтіннің орнына бөлшекті көрсететін метонимияның бір түрі

b) екі құбылысты салыстыра қолдану арқылы бір құбылысты түсіндіру

c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы

d) көркем шығарманың құрылымы, оның көркемдік компоненттерінің орналасуы және байланысы

e) аталғандардың барлығы.

73. Сюжет дегеніміз не?

a) идеяны зат түрінде бейнелеу

b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы

c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы

d) сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы-образды мағынада қолданылуы

e) аталғандардың барлығы.

74. Троп дегеніміз не?

a) идеяны зат түрінде бейнелеу

b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы

c) көркем шығармалардағы оқиға желісінің дамуы

d) сөздер мен сөз тіркестерінің ауыспалы-образды мағынада қолданылуы

e) аталғандардың барлығы.

75. Фигура дегеніміз не?

a) идеяны зат түрінде бейнелеу

b) мағынасы қарама қарсы сөздердің бір бірімен қатар қолданылуы

c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы

d) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту

e) көркем шығарманың көркемдік құндылығын, эмоционалдығын күшейту үшін қолданылатын сөз құрылымдары.

76. Эллипс дегеніміз не?

a) идеяны зат түрінде бейнелеу

b) эмоционалдық құндылығын күшейту үшін қажетті сөздің түсіп қалуы

c) образды поэтикалық анықтауыш

d) әр сөйлемнің соңында белгілі бір сөздің не сөз тіркесінің қолданылуы

e) аталғандардың барлығы.

77. Эпитет дегеніміз не?

a) идеяны зат түрінде бейнелеу

b) эмоционалдық құндылығын күшейту үшін қажетті сөздің түсіп қалуы

c) образды поэтикалық анықтауыш

d) әр сөйлемнің соңында белгілі бір сөздің не сөз тіркесінің қолданылуы

e) аталғандардың барлығы.

78. «Поэтика» ұғымы грек тілінен аударғанда қандай мағынаны білдіреді?

- a) шығармашылық өнер
- b) көркем шығарма
- c) поэзиялық шығарма
- d) стиль
- e) кейіпкер.

79. Антифразис дегеніміз не?

- a) көркемдік қуатын күшейту мақсатында бейнелеуді қатты үлкейту
- b) ұлғаю немесе кему ретін сақтай отырып, бейнелеуді күшейту
- c) сөздердің мағынасының образды түрде кемітіп айтылуы
- d) қарама-қарсы мағынадағы сөздерді қарсы қою арқылы бейнелеуді күшейту
- e) сөзді қарама қарсы мағынасында образды түрде қолдану.

80. Ә.Кекілбаевтың тарихи романдарын көрсетіңіз:

- a) «Тағдыр», «Дарабоз»
- b) «Жаушы», «Махамбеттің жебесі»
- c) «Үркер», «Елең-алаң»
- d) «Көшпенділер», «Алтын Орда»
- e) «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы».

81. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында қай тарихи кезең суреттелген?

- a) ХІХ ғасыр
- b) ХҮІІІ ғасыр
- c) ХҮ-ХІХ ғасырлар
- d) ХІІ-ХҮ ғасырлар
- e) ХІІІ-ХІХ ғасырлар.

82. Қ.Мұханбетқалиұлының ҚР Мемлекеттік сыйлығы берілген тарихи романын көрсетіңіз:

- a) «Беласқан»
- b) «Әйтеке би»
- c) «Шоң би»
- d) «Тар кезең»
- e) «Есенгелді би».

83. Жазушы К.Сегізбаевтың тарихи романын көрсетіңіз:

- a) «Беласқан»
- b) «Әйтеке би»
- c) «Шоң би»
- d) «Тар кезең»
- e) «Есенгелді би».

84. Қ.Жұмаділовтің тарихи романдарын көрсетіңіз:

- a) «Тағдыр», «Дарабоз»
- b) «Жаушы», «Махамбеттің жебесі»
- c) «Үркер», «Елең-алаң»
- d) «Көшпенділер», «Алтын Орда»
- e) «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы».

85. Тұрар Рысқұловтың күрескерлік бейнесі суреттелген тарихи роман:

- a) Б. Қыдырбекұлы «Алатау»
- b) Б.Жандарбеков «Саки»
 - c) Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»
 - d) Ш.Мұртаза «Қызыл жебе»
 - e) М.Мағауин «Аласапыран».

86. Қазақ хандығының құрылуы қай романда суреттелген?

- a) Қ.Жұмаділов «Дарабоз»
- b) Б.Жандарбеков «Саки»
 - c) Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»
 - d) І.Есенберлин «Алмас қылыш»
 - e) І.Есенберлин «Қаһар».

87. Жазушы І.Есенберлиннің тарихи романдарын көрсетіңіз:

- a) «Тағдыр», «Дарабоз»
- b) «Жаушы», «Махамбеттің жебесі»
- c) «Үркер», «Елең-алаң»
- d) «Көшпенділер», «Алтын Орда»
- e) «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы».

88. «Толғақ», «Жұлдыз құрбандық», «Қызғаныш», «Хақиқат мекені», «Нұрсипат» романдары қай шығарманы құрайды?

- a) Д.Досжанов «Жібек жолы»

- b) Қ.Жұмаділов «Тағдыр»
- c) Б. Қыдырбекұлы «Алатау»
- d) Қ.Исабай «Шоң би»
- e) Р.Токтаров «Абайдың жұмбағы».

89. Көрнекті жазушы І.Есенберлиннің «Алтын Орда» трилогиясында қай тарихи кезең суреттелген?

- a) XIX ғасыр
- b) ХҮІІІ ғасыр
- c) ХҮ-ХІХ ғасырлар
- d) ХІІ-ХҮ ғасырлар
- e) ХІІІ-ХҮ ғасырлар.

90. Ә.Әлімжановтың тарихи романдарын көрсетіңіз:

- a) «Тағдыр», «Дарабоз»
- b) «Жаушы», «Махамбеттің жебесі»
- c) «Үркер», «Елең-алан»
- d) «Көшпенділер», «Алтын Орда»
- e) «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы».

91. Сырым Датұлы туралы тарихи роман:

- a) Б. Қыдырбекұлы «Алатау»
- b) Б.Жандарбеков «Саки»
- c) Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»
- d) Ш.Мұртаза «Қызыл жебе»
- e) М.Мағауин «Аласапыран».

92. Жазушы М.Еләмғалиұлының тарихи романын көрсетіңіз:

- a) «Беласқан»
- b) «Әйтеке би»
- c) «Шоң би»
- d) «Тар кезең»
- e) «Есенгелді би».

93. Жазушы С.Сматаевтың тарихи романын көрсетіңіз:

- a) «Беласқан»
- b) «Әйтеке би»
- c) «Шоң би»
- d) «Жарылғап батыр»
- e) «Есенгелді би».

94. Томирис ханшайымның ерлігін суреттеуге арналған тарихи роман:

- a) Б. Қыдырбекұлы «Алатау»
- b) Б.Жандарбеков «Саки»
- c) Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»
- d) Ш.Мұртаза «Қызыл жебе»
- e) М.Мағауин «Аласапыран».

95. I.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы қандай романдардан тұрады?

- a) «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз»
- b) «Жаушы», «Махамбеттің жебесі», «Отырардан келген сый»
- c) «Шырғалаң», «Дүрбелең», «Қаһар»
- d) «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар»
- e) «Толғақ», «Хақиқат мекені», «Нұрсипат».

96. Қабанбай батырдың образын сомдауға арналған тарихи роман:

- a) Қ.Жұмаділов «Дарабоз»
- b) Б.Жандарбеков «Саки»
- c) Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»
- d) Ш.Мұртаза «Қызыл жебе»
- e) М.Мағауин «Аласапыран».

97. Көркем прозадағы психологизм мәселелерін кім зерттеген?

- a) Ш.Сәтбаева
- b) Г.Пірәлиева
- c) А.Ісімақова
- d) Г.Елеуқенова
- e) Е.Лизунова.

98. Қазақ поэзиясының тарихилығы мәселесін кім зерттеген?

- a) Б.Майтанов
- b) З.Ғ.Бисенғали
- c) Т.Сыдықов
- d) Ж.Тілепов
- e) Ж.Дәдебаев.

99. Ашаршылық зобалаңын сипаттауға арналған тарихи роман:

- a) Б. Қыдырбекұлы «Алатау»
- b) Б.Жандарбеков «Саки»
- c) Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең»
- d) Ш.Мұртаза «Қызыл жебе»
- e) М.Мағауин «Аласапыран».

100. Жазушы Ұ.Доспамбеттің тарихи романдарын көрсетіңіз:

- a) «Тағдыр», «Дарабоз»
- b) «Жаушы», «Махамбеттің жебесі»
- c) «Үркер», «Елең-алаң»
- d) «Көшпенділер», «Алтын Орда»
- e) «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы».

Тест жауаптарының кілттері

1.	e	35.	c	69.	d
2.	e	36.	d	70.	e
3.	e	37.	e	71.	a
4.	d	38.	b	72.	b
5.	e	39.	c	73.	c
6.	a	40.	d	74.	d
7.	b	41.	a	75.	e
8.	c	42.	e	76.	b
9.	d	43.	d	77.	c
10.	e	44.	e	78.	a
11.	a	45.	a	79.	e
12.	d	46.	b	80.	c
13.	b	47.	c	81.	c
14.	c	48.	c	82.	d
15.	d	49.	c	83.	a
16.	a	50.	a	84.	a
17.	b	51.	a	85.	d
18.	c	52.	b	86.	d
19.	d	53.	c	87.	d
20.	a	54.	a	88.	e
21.	b	55.	b	89.	d
22.	d	56.	c	90.	b
23.	a	57.	d	91.	c
24.	a	58.	b	92.	b
25.	b	59.	a	93.	d
26.	c	60.	b	94.	b
27.	d	61.	c	95.	d
28.	e	62.	e	96.	a
29.	a	63.	c	97.	b
30.	c	64.	d	98.	d
31.	d	65.	e	99.	a
32.	e	66.	a	100.	e
33.	a	67.	b		
34.	b	68.	c		

ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі әдебиеттер

1. Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным мен көркемдік. – Алматы, 1999. – 346 б.
2. Әбдезұлы Қ. Тәуелсіздік кезеңі және қазақ әдебиеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 243 б.
3. Бердібай Р. Тарихи роман. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 336 б.
4. Елеукенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – Алматы: «Алатау», 2006. – 352 б.
5. Жарылғапов Ж.Ж., Мырзахметов А.А. Қазіргі қазақ әдебиеті /Оқу құралы. – Алматы: Эпиграф, 2016. – 168 б.
6. Қазіргі қазақ әдебиеті. Оқулық /Б.Ердембеков, Ж.Аймұхамбет, Р.Тұрысбек т.б. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 216 б.
7. Смағұлов Ж.Қ. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы: Оқулық. – Алматы: Эверо, 2014. – 482 б.
8. Сыдықов Т.С. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. – 252 б.
9. Тұрысбек Р. Қазіргі әдебиет: Оқу құралы. – Алматы : Эверо, 2015. – 375 б.

Қосымша әдебиеттер

10. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Аудармалар мен қарасөздер. – Алматы: «Ғылым», 1977. – 2-т. – 312 б.
11. Александрова Л.П. Советский исторический роман: Типология и поэтика. – Киев, 1987. – 158 с.
12. Ахметов Қ. Кенесары хан Ұлытау өңірінде. – Астана: Фолиант», 2002. – 76 б.
13. Әдебиеттану терминдер сөздігі /Құрастырған З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
14. Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық: Әдеби-сын мақалалар, портреттер. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 248 б.
15. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.

16. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: «Мектеп», 1995. – 88 б.
17. Батырлар жыры /Құрастырған, алғысөзін, түсініктерін жазған О.Нұрмағамбетова. – Алматы, 1986. – 264 б.
18. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: 1979
19. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – 502 с.
20. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы, 1994. – 416 б.
21. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: «Мектеп», 1983. – 248 б.
22. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазыңұрт», 2005. – Т.5. – 456 б.
23. Бердібай Р. Биік парыз (Заманмен үндес) /Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1980. – 237 б.
24. Бисенғали З.Қ. Қазақ прозасы. ХХ ғасыр басы: Жаңа роман жолында. 2-кітап. Зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 296 бет
25. Гуляев Н.А. Теория литературы /Учебное пособие. – М.: «Высшая школа», 1985. – 271 с.
26. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Избранное. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 348 б.
27. Елеукенов Ш. Ғасырмен сырласу. – Астана: «Елорда», 2004. – 482 б.
28. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. С новой строки: Әдеби портреттер, зерттеулер. Литературные портреты, исследования. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
29. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 300 б.
30. Есенберлин И. Кочевники. – Алматы: «Художественная литература», 1983.
31. Есенберлин І. Алтын Орда: Тарихи трилогия. 2-ші, 3-ші кітап. – Алматы: Жазушы, 1983. – 480 б.
32. Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: «Көшпенділер», 2004. – 760 б.

33. Есенберлин І. Мұхиттан өткен қайық: Роман. – Алматы: Есенберлин атындағы қор, 2001. – 335 б.

34. Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. – Алматы: «Жазушы», 2008. – 208 б.; Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. Өлеңдер, дастандар, аудармалар. – Алматы: «Жазушы», 2008. – 208 б.

35. Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Бірінші кітап. – Алматы: «Шабыт», 1994. – 416 б.; Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Екінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 1996. – 416 б.

36. Исакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: «Ғылым», 1998. – 394 с.

37. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 3-т. – 400 б.; Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 4-т. – 464 б.; Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 5-т. – 416 б.

38. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... /Құрастырып, алғы сөзін жазған Қ.Ергөбек. – Алматы: «Ана тілі», 2004. – 344 б.

39. Клименко Е.И. Традиции и новаторство в английской литературе. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1961. – 192 с.

40. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: «Ғылым», 1979. – 312 б.

41. Қаратаев М. Революция рухымен. – Алматы: «Жазушы», 1978. – 416 б.

42. Қараш Ғ. Сырым батыр (толғау) // Сырым Датұлы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 151б.

43. Қасқабасов С. Елзерде: Әр жылғы зерттеулер. – Алматы: «Жібек жолы», 2008. – 504 б.

44. Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: «Ғылым», 1984. – 272 б.

45. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.

46. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы /Құрастырып, алғы сөзін жазған Т.Қоңыратбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 288 б.
47. Қыдырбекұлы Б. Алатау. 2 кітап. Роман. – Алматы: "Жазушы", 1991. – 544 б.
48. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1987. – 752 с.
49. Лукач Г. Роман // Литературная энциклопедия. – М., 1935. – Т.9. – 735 с.
50. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: "Жазушы", 1987. – 232 б.
51. Мақпырұлы С. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме. – Алматы: «Арыс», 2004. – 320 б.
52. Мәуленов А. Қазіргі прозадағы мифтік-аңыздық қолданыс. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2008
53. Молдаханов Ә.М. Әуезов және фольклор /Монография. – Алматы: «Дәуір», 2005. – 248 б.
54. Мұханбетқалиұлы Қ. Тар кезең. Тарихи роман. – Алматы: Мереке баспасы, 2012. – 584 б. – 40 сурет
55. Номад А. По реке жизни. – Алматы, ИД «Кочевники», 2004. – 288 с.
56. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: «KÜL TEGIN», 2002. – 528 б.
57. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму. Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
58. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
59. Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы: «Жалын», 1992. – 304 б.; Салғараұлы Қ. Қазақтар: Роман-эссе. – Алматы: «Өнер», 1996. – 352 б.
60. Серікқалиев З. Сын кітабы. – Алматы: Раритет, 2008. – 504 б.
61. Сырым баба ізімен. По следам Сырыма. – Орал, 2007. – 184 б.
62. Тарақты А. Балталы, бағаналы ел аман бол (шежіре). – Алматы: «Қазақ университеті», 1993. – 224 б.

63. Тілегенов Б. Тұйық өмірдің құпиясы. – Алматы: «Дәуір», 1992. – 336 б.
64. Тілепов Ж. Елім деп еңіреген ерлер жыры. – Алматы: Білім, 1995. – 192 б.
65. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – Москва: «Наука», 1977. – 576 с.
66. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 560 б.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
1-тарау. ТАРИХИЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ПРОЗА.....	5
1.1 Көркем әдебиеттегі тарихилық.....	5
1.2 Тарихи проза дәстүрінің қалыптасуы мен дамуы.....	8
1.3 Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи проза.....	21
2-тарау. ТАРИХИ РОМАН ТАБИҒАТЫ.....	33
2.1 Тарихи роман жанры.....	33
2.2 Тарихи шындық және көркемдік шешім.....	41
2.3 Тарихи уақыттың идеялық-көркемдік көрінісі.....	53
2.4 Тарихи тұлғалар образы.....	67
2.5 Батырлар бейнесі – отансүйгіштік тәрбие құралы.....	98
2.6 Фольклорлық жанрлар – рухани құндылықтар негізі.....	118
Қосымша А. Практикалық сабақ тапсырмалары.....	166
Қосымша Ә. Мәнжазба тақырыптары.....	169
Қосымша Б. Тест тапсырмалары.....	171
Тест жауаптарының кілттері.....	193
ӘДЕБИЕТТЕР.....	194

Балтымова Мира Рашидқызы
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАРИХИ ПРОЗА

Оқу құралы

Басуға 01.08.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84¹/₁₆. Көлемі 12,5 б.т.
Тапсырыс №918. Таралымы 600 дана

«ЖОО үздік оқытушысы – 2015» мемлекеттік грантының
қаржысына шығарылды

ЖК С.Т. Жанәділов баспаханасында
дайын оригинал-макеттен басылды

Ақтөбе қаласы, Әбілқайыр хан даңғылы, 21Б